

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI
CSÁSZÁR ELEMÉR

HARMINCÖTÖDIK ÉVFOLYAM

I—II. FÜZET

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1925

TARTALOM.

TANULMÁNYOK, ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Badics Ferenc</i> : Adalékok «Bánk bán» történelmi forrásaihoz és magyarázatához.....	1
<i>Papp Ferenc</i> : Gyulai Pál lírai költészetének fejlődése 1858-tól 1909-ig.	23
<i>Mitrovics Gyula</i> : Arany János esztétikája. I. közl.....	56
<i>Békei Jolán</i> : A francia hatás Kisfaludy Sándor lírai költészetében. I. közl.	70

ADATTÁR.

Madách-ereklyék. <i>Tolnai Vilmostól</i>	84
Vörösmarty Görgey-verse. <i>Tolnai Vilmostól</i>	90
Ismeretlen virágének a XVII. századból. <i>Harsányi Istvántól</i>	92
Jókaihoz írt levelek. Közli: <i>Baros Gyula</i>	93
Révai Miklós leveles-ládájából. Közli. <i>Hellebrant Árpád</i>	98
Három levél Kazinczytól, egy Kazinczyhoz. Közli: <i>Harsányi István</i>	108
Verseghy utolsó versének forrása. <i>Timár Kálmántól</i>	114
Verseghy Ferenc néhány ismeretlen költeménye. <i>Horváth Konstantintól</i>	115
Csokonai szindarabjainak előadása. <i>Gulyás Józseftől</i>	121
A Debreceni grammatika szerzői. <i>Harsányi Istvántól</i>	123
Volt-e Apollóniusznak s Markalfnak régibb feldolgozása, ill. kiadása az ismerteknél: <i>Gulyás Józseftől</i>	126
Arny egyik szerepéről. <i>Gulyás Józseftől</i>	127
Adalékok Benkő Ferenc életéhez. <i>Szilády Zoltántól</i>	128
Kisfaludy Károly levele Markovics Mihályhoz. <i>Verő Leó</i> tól.....	130
Adat Zrínyi a költő halálához. <i>Gulyás Józseftől</i>	131

KÖNYVISMERTETÉS.

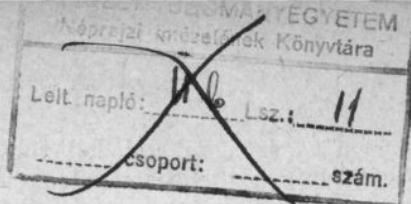
Zsigmond Ferenc: Jókai. <i>Papp Ferentől</i>	132
Papp Ferenc: Rákosi Jenő, a hírlapíró. <i>Kéky Lajostól</i>	135
Ady-Muzeum. I. k. <i>Kocsis Lénárd</i> tól.....	136
Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. <i>Hankiss Jánostól</i>	138
Motz Atanáz: A német irodalom története. <i>Koszó Jánostól</i>	140
Borbély István: A magyar irodalom története 1825-ig. <i>Gálos Rezsőtől</i>	141
Dalmady Győző költeményei. <i>K. K. J.</i> -től.....	143

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

Az 1924-ik évről. <i>Hellebrant Árpád</i> -tól.....	144
A szerkesztőhöz beküldött könyvek.....	150

A szerkesztésért felelős:

CSÁSZÁR ELEMÉR. (BUDAPEST, I., PAULER-U. 4.)

ADALÉKOK «BÁNK BÁN» TÖRTÉNELMI FORRÁSAIHOZ ÉS MAGYARÁZATÁHOZ.¹

I.

Gyulai és Arany klasszikus becsű elemzései óta Katona *Bánk bánja* úgy van bevezetve irodalmunk történetébe, mint — némely fogyatkozásai ellenére is — remekmű s a legjobb magyar nemzeti tragédia. Ezt az ítéletet Beöthy, Rákosi, Riedl s mások esztétikai vizsgálatai végeredményül szintén megerősítették. De alig húnyta le szemét Gyulai Pál, egy Harmos Sándor nevű új esztétikus «régi sejtelmek» után — mint mondja — úgy találta, hogy «a tragédia történelmi alapjára, irodalmi forrásaira és tragikumára vonatkozó tudásunk *revízióra szorul*». Erről három terjedelmes értekezésben számolt be, melyek az IK. 1910., 1912. és 1913. évi kötetekben jelentek meg. Szó sincs róla, újabb történelmi és irodalmi adatok előkerülése s az idők folyamán változott irodalmi ízlés meg újabb esztétikai mérőeszközök alkalmazása időnkint jogosulttá teszi a régi megállapítások újra-értékelését — csak legyen hozzá kellő fegyverzete a revizornak. Harmos fegyverzetét azóta senki sem vizsgálta felül, pedig szükséges volna szóvá tenni, vajon csakugyan annyira hibásak a régi esztétikusok megállapításai?

Gyulai, mikor átdolgozta *Bánk bánról* írt régi tanulmányát, mind felhasználta könyvében (1883.) az addig megjelent hazai és külföldi irodalmi kutatások eredményeit, de Harmos kevesli Gyulainak Schiller és Shakespeare hatásáról mondott összefoglaló ítéleteit és a *Fiescoból*, *Wilhelm Tellből* és *Hamletből* vett bő idézetekkel bizonyítja, hogy ezek nemcsak hangulat és dikció tekintetében hatottak *Bánk bánra*. Léptenyomon tévedéseket, ellenmondásokat lát Gyulai és Arany egyéb észrevételeiben is. Az utóbbi pl. azt mondja többek közt, hogy Bánk egyszer cselhez akar folyamodni, de ő «nem az az ember, ki csel tudjon szőni»; Harmos bizonyítgatja, hogy «a cselhez folyamodó ravaszkodás igenis érvényesül a drámában». Arany is, Gyulai is megróják azt, hogy «a királyné csak Izidorától tudja meg a nádor hazaérkezését», valamint azt is, hogy «a

¹ Felolvastatott a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1925 január 5-iki ülésén.

költő nem ad számot arról, hol volt, mit tett Bánk hajnaltól késő délutánig»; Harmos mindennek az ellenkezőjét igyekszik kimutatni — több-kevesebb valószínűséggel. Megtetézi mindezt azzal a kijelentéssel, hogy a *Bánk bán* — «nem nemzeti, hanem lovagdráma». Utóbb (1912: 281. l.) elismeri ugyan, hogy a *Bánk bán* — «valóban a legnemzetibb irányú és szellemű drámánk», de — úgymond tovább — «műfajilag nemzeti, történeti, politikai drámának nem mondható». Elismeri (1910: 291. l.), hogy a *Bánk bán* — «a világirodalom egyik legtragikusabb drámája», de «elavult teoriából» eredettnek mondja Gyulai felfogását, midőn Bánk tragikumát abban látja, hogy a becsületén ejtett sérelem kiforgatja egész lényéből: a nádorból törvénytágadó, az alkotmányos államférfiből forradalmár, a lovagból nőgyilkos stb. lesz. Harmos azt mondja, hogy ez ellentéteket folytatni lehetne, s folytatja is, csak hogy ez ellentétek nála még inkább «a bonyodalom fázisait s nem a katasztrófát érintik». Szerinte Melinda halála a Bánk tragikuma. Bánkot — úgymond — «lovagi érzülete sodorja szerencsétlenségbe» (ezért nevezi lovagdrámának), jó hírnevének «a lovag legföltettebb kincsén ejtett csorbának megbosszulása adja kezébe a gyilkot». (U. o. 289. l.) De vajon Bánknak kényes becsületérzése nem csak egyik alkotó része-e az ő több szálból oly mesterien szőtt jellemének?

Rákosi Jenővel szemben hangsúlyozza Harmos, hogy Katonának nem kellett töprengenie, hogy megfelelő halállal büntesse Bánkot, mert életben-maradásának alapja a középkor felfogásában van, s Beüthy életbenmaradó drámai hőseinek sorát ő még Hebbel *Gyges és gyűrűje* című tragédiájával toldja meg, ahol Gyges szintén életben marad, a női becsületében meggyalázott Rhodope királyné pedig, miként Melinda, szintén meghal. De itt a helyzet egészen más: miután a csábító Gyges megöli a párbajra kényszerített királyt, s maga foglalja el trónját, Rhodope önkezével vet véget életének. Harmos ráadásul még egy nagyon kommunista ízű párhuzamot von *Bánk bán* és a német tragédia meg Katona és Hebbel között. «Amint — úgymond (1910: 292. l.) — a *Bánk bánban* Gertrud parabolája sejteti, hogy lesz olyan kor, mikor egy Melindának nem kell elpusztulnia (*Fiesco* Berthája, kit szintén erőszakkal ejtenek meg, nem is pusztul el), úgy Hebbel tragédiájában Kandaules király mondja ki, hogy *egy jövődő korban a női báj, mint minden esztétikai szép, az embertársak gyönyörűsége lesz, nem az egyesé.* Rhodope még nem ennek a kornak asszonya, ezért válik tragikus alakká». De Harmos elferdíti mindkét nyilatkozatot; s ha úgy értenők is, mint ő, vajon szabad-e Gertrudnak halálos félelem izgalmait közt mondott, különben frivol erkölcsi felfogását jellemző megjegyzése alapján Katonát Hebbel «*congeniális magyar elődjének*» nevezni? — Hebbelének, akit már az egykorú német kritika megrótt a borzalmas és kü-

lönködő eredetiség hajhászása miatt. (...hat aus den meisten Schöpfungen weit mehr Bizarrieren und Grotesken als Kunstwerke gemacht. J. Scherr.)

Efféle elkalandozásainál értékesebbek Harmosnak 2-ik és 3-ik értekezésében közölt fejtegetései, melyekben a drámai cselekvény egyes mozzanatainak oksági kapcsolatát és Katona stílusának, sőt egyes mondatainak és szavainak szerves összefüggését magának a drámának különböző helyeiből bizonyítja. Ezek a fejtegetések még polemikusabb természetűek mint az előbbie, mert — Péterfy és Hevesi iskolai kiadásaiig — sorra veszi a homályos helyek összes magyarázatait. Bizonyos, hogy a *Bánk bán* helyes megértését sokszor nehezíti a — szenvedélyes helyzeteknek különben megfelelő — szaggatott drámai nyelv szokatlan tömörsége, s Harmosnak a vonatkozó rokonhelyek összeállításával nem egyszer sikerül is világosságot derítenie a homályra; de többször, fölényes hangú érvelése ellenére, nem az ő részén van a teljes igazság. Ezek részletezése azonban messze vezetne.

Tulajdonképeni tárgyam kapcsán azonban Harmosnak a «történeti alapra» vonatkozó fejtegetéseit kissé mégis bővebben kell méltatnom, mert ebben szinte hemzsegnék a történeti tájékozatlanság és a módszertelen vizsgálat hibái.

Felületes és hibás mindjárt legelső «megállapítása», hogy «Heltai krónikája szolgáltatta *legnagyobb részét* Katona tragédiájának meséjét». «Ez a krónika említi fel — így folytatja — Bánknak az *Baraknak nemzetségéből* való eredetét» és «a királynénak *törrel* való megöletését.» Harmos — úgy látszik — Heltai krónikáját csak abból az idézetből ismeri, melyet Gyulai könyvében talált, mert egyedül itt fordul elő a *Baraknak* szó, nyilván Gyulai másolójának hibájából, mert a Nemzeti Könyvtár (1854.) kiadásában, melyre Gyulai hivatkozik, *Baruknak* áll, és így van Heltai 1787-iki győri, sőt első (1575.) kiadásában is. De ha már megemlíti Harmos, hogy Heltai Bonfini nyomán halad (ezt különben könyve előszavában és címlapján maga Heltai is megmondja), talán meg kellett volna néznie legalább Bonfini munkáját, aki azt mondja¹ Bánkról: «nobili *Borum genere* natum», de Bonfini is csak átírja Thuróczy szavait: «Banchanus, *de genere Bor oriundus*», ezt pedig Thuróczy a még régibb *Képes krónikából* vette át szó szerint. Nyilvánvaló tehát, hogy Heltai a Bonfini többesszámú *Borum* szavát *Boroknak* fordíthatta, s másolati vagy sajtóhibával került krónikájába *Baruknak*. A költő is azt mondatja Bánkkal az V. fvban (amit aztán a király is ismételt): «Árpád és *Bor* vére

¹ *Rerum Ung.* Lipsiae, 1771. Decad. II. Lib. VII. 286. l. Ez Bonfini munkájának 7-ik, addig legjobb kiadása, valószínűleg ezt használta a költő is, azért alább mindenütt ezt a kiadást idézem.

közt bíró csak Magyarország lehet». A költő tehát nem *Heltai-ból*, hanem — ha nem régiebb forrásokból — Katona István *Historiájából* vagy Bonfiniéből jobban tudta Bánk eredetét, s így tudja Fessleről kezdve valamennyi újabb történetíró is.¹

Ami pedig a történeti, mellyel Bánk Heltai szerint «által-
tét» a királynét, azt a költő máshonnét is vehette; hiszen Longinus is azt mondja (idézve Pray *Annales Regum* 1763. 203. l.): «Bancbanus, de genere Bor ortus, mucrone transverberans (Reginam) necavit.» Igaz, hogy a legtöbb forrás *gladio*, *hasta* vagy *lanceis* szabdaltatta szét a királynét (a kard a drámában is állandóan ott függ Bánk oldalán, többször ki is rántja), de a költő céljainak jobban megfelelt, ha nyílt színen, a *királyné kezéből kicsavart tőrrel* szúrja le őt Bánk.

Hibás megállapítás az is, hogy «Heltai elbeszélése egyezik a mi drámánk főcselekvényével», mert Heltai csak hosszabb lére ereszti s kora izléstelen modorában beszéli el Bánk és neje történetét, melyet már Bonfini is bővítve és kiszínezve ad elő Thuróczi után, ez pedig még korábbi források után, mint ezeket Katona *Historia criticája* sorra pontosan idézi és bírálja. A költőnek nem is kellett máshová fordulnia adatokért, itt jóformán mindent megtalált. Ez esetben tehát, mint sok egyébben, megint nem, s még kevésbbé «legnagyobbbrészt» Heltai, hanem Katona *Historiája* a költő főforrása. De persze ez *latinul* van írva, Heltaié pedig magyarul, s Harmos ezt is csak Gyulai könyvének csonka és hibás idézetéből ismeri.

Azt állítja továbbá, hogy «a költő nem hisz a királyné teljes ártatlanságában, pedig Katona István *Sz. Erzsébetről következőt* Gertrud jellemére. A költő szerint — úgymond — Erzsébet erényeit nem köszönheti anyjának, mert már négy éves korában elvitték Eisenachba (a költő csak egy thüringiai *klastromot* mond) és ott is maradt. Ez már — mondja Harmos — *Fessler hatása*, ez a historikus állította (csak ez is!), hogy *Sz. Erzsébet nem Gertrudis nevelése*». Ahány szó, annyi hiba. Fessler nagy történeti munkája² a krónikákban és oklevelekben szétszórt adatok világos összefoglalása, vonzó, szinte novellisztikus előadása és szabadelvű felfogása miatt — sokáig valóban kedves olvasmánya volt a közönségnek, sőt hatással volt a korabeli történetírókra és költőkre is. De a *Bánk bánra* csak ennek átdolgozásakor lehetett hatással, mert a kolozsvári pályázatra szánt első kidolgozás 1815. júl. végén már készen

¹ Egyedül Karácsonyi J. *A magyar nemzetségek a XIV. sz. közepéig* (1900. 154. l.) mondja, hogy «sem az oklevelek, sem Bánk b. birtokai nem mutatják, hogy Bánk bán csakugyan a *Baár* (= Boor, Bor, Kalán) nemzetség sarja volna.»

² *Die Geschichten der Ungern*. I—XV. Leipzig 1815—1825.

volt, Fessler első kötetei pedig csak ez év őszén jelentek meg.¹ Mióta a dráma emez első kidolgozásának kézírata, bár csonkán, előkerült,² már bizonyosan megállapíthatók a 2-ik kidolgozásban Fesslertól kölcsönzött részletek. (L. Tolnai alatt id. dolgozatát.) Ezek a dráma lényegén nem változtatnak, legfeljebb, mint pl. Petur beszédében a kis Erzsébet pozsonyi átadásakor a roppant értékű ajándékok átadásával Gertrud pazar bőkezűségét akarta a költő jellemezni s ezzel is fokozni iránta az elégtelenek gyűlöletét. De ezért az adatért sem kellett a költőnek épen Fesslerhez fordulnia, mert mindketten megtalálták — már Pray és Katona utalása nyomán is — Sz. Erzsébetnek a thüringiai Theodoricus által írt életrajzában, melynek Pray- és Canisius-féle kiadásai akkoriban elég ismeretesek voltak. E szerint Erzsébet neveltetése középkori szokás szerint mindenestre *kolostori* volt (férje halála után özvegyen is odavonult), valószínűleg *jegyese anyjának* felügyelete alatt. Leánya neveltetésére Gertrudnak már a nagy távolság miatt sem lehetett befolyása; de egyénisége sem volt alkalmas e feladatra, mert mint Theodoricus igen találóan jellemzi Sz. Erzsébet szüleit: «Erat autem Andreas rex vir quietus et bonus, regina vero mulier virtuosa (t. i. a szó eredeti értelmében: *férfiás*) et fortis, quae femineae cogitationi virilem animam inferens, regni tractabat negotia». (Pray kiad. 1770. 42. l.) Ez a királyné alapjellemtvonása a drámának már első kidolgozásában is, s innét tudhatta a költő — még Fessler olvasása előtt: hol és kik nevelték a kis királyleányt.

Ami azt illeti, hogy Katona István Szent Erzsébetről «következtetett» Gertrud jellemére, ennek épen az ellenkezője igaz. Katona ugyanis, miután sorban megszólaltatta³ a legrégebb forrásokat, melyek mind úgy adják elő a Bánk neje elleni merényletet, hogy ez Gertrud tudtával («ipsa conscia» — «consenserat») vagy épen segédkezésével («vi tradidit fratri hospitii») történt: Pray és Dlugoss mentő kísérleteivel szemben azt mondja *következtetésül*, hogy ő ugyan semmit sem akar levonni Gertrud tisztességéből — «negare tamen pertinaciter nolim... scelus illud ita patratum fuisse, ut suspicio lenocinii Gertrudem, etsi fortasse ignaram, afflaverit» etc. vagyis épen nem tagadja, hogy a *kerítés gyanúja*, ha *talán ártatlanul* is, mégis csak Gertrudra szállt. A költő tehát nemcsak ellentétben nincs Katona Istvánnal, sőt épen az ő véleményét

¹ Tolnai Vilmos az IK. 1918. 1. füzetében a lipcei kiadók adatai alapján kimutatja, hogy Fessler I—II. kötetei 1815. szept. 30.—okt. 10. közt jelentek meg, hazánkba tehát legjobb esetben csak késő ősszel juthattak el.

² Kiadta Császár Elemér az IK. 1913. évi köt. és külön. A költő följegyzése szerint 1815. júl. 30.-án készült el.

³ *Historia critica*. Tom V. 198. s. köv. l.

fogadja el. Fessler még határozottabban vádolja Gertrudot¹, cinikus mosollyal hozzátéve, hogy a középkorban könnyű volt vezekelni s a bűnös lelkiismeretet megnyugtadni bucsújárás-sal, templomépítéssel vagy kolostoralapítással. A költőt tehát Fessler legfeljebb megerősítette korábbi véleményében, mely a főntebbi források alapján már műve első fogalmazásakor kialakult olyképen, hogy *Gertrud nem volt teljesen ártatlan*; a dráma kiadásakor (1821.) meg is jegyzi előszavában, hogy «csak mély tiszteletre méltó állapottya (t. i. királynői méltósága) az, melly őt valamennyire méltóságára kényszerítette.»

Ugyanez a tekintet vezette abban is, hogy a királyné melyik testvérét tegye Bánkné merényletévé. Katona *Historiájából* ismerte az összes forrásokat, melyeknek egy része a királyné testvérei közül *Berchtold* kalocsai érseket, más része *Eckbert* bambergi püspököt tartja annak. Katona István (id. h. 200. l.) azonban hozzáteszi: «alii contra censent, vel in *Ottonem* ... vel in *Henricum* ... utrumque Gertrudis fratrem culpam reiciendam» etc., amit Fessler még azzal told meg (id. h. 416. l.): «*Um diese Zeit waren auch Otto und Heinrich ... an dem Ungarischen Hoflager*». A költő ugyan legtöbb okkal *Berchtoldot* tartja merényletnek, mégis — úgymond előszavában — *minthogy már mások is Ottót vették gyanúba* (legutóbb a Müller-Csery-féle elbeszélés): ő is, már az első fogalmazásban, *Ottót* tette merényletvé. Miként Pray és Katona, ő sem akarta a két főpapot pellengérre állítani, főkép színpadon, azért — úgymond — «meg fog Ottó engedni, ha nevéhez kötöm öccsének esztelenségeit».

Ottó ilyen szerepeltetését Harmos is hajlandó elnézni a költőnek, de annál erősebben felrója neki azt, hogy Ottót is részesnek tünteti föl Sváb Fülöp király meggyilkolásában. Valóban így tünteti föl, de ezt is tudatosan teszi, tudja, hogy ez a részesség nem egészen bizonyos, azért a drámában csak kevesen tudják, szinte csak egyedül Biberach, s mivel ennek a szája könnyen eljárhat, utóbb ez egyetlen tanút leszúrja. De különben sem irtózik a vértől. Mikor a megölt királyné kincseit elrabolja (történetileg igazolhatóan — maga Endre írja meg a pápának — ezt is *Berchtold* követte el), halálra sebzí a kincseket védő polgárt, és az ő jutalmat ígérő utasítására gyilkolják le bérencei a szegény Melindát is. Mindezt a drámai megokolás tette szükségessé, hogy annál jobban föl lehessen tenni róla a király-gyilkosságot s az aljas merénylet elkövetését. — Igen, mondja Harmos, csakhogy az *újabb német történeti munkák* kétségbevonhatatlanul bizonyítják, hogy Ottó még gyanúba sem jött a király-gyilkosságban. Persze ez új

¹ Fessler id. m. II. k. 418. l. jegyzetben. Ezt a jegyzetet később a munka átdolgozója a 2-ik kiadásban mellőzte.

kutatások eredményét költőnk nem ismerhette, de nem is volt rá szüksége: ő nem történelmet, hanem költeményt írt, s neki elég volt némi történeti hitelül, hogy már mások is gyanúba fogták, és elég volt hiteles forrásokból tudnia, hogy a két főpap közül az egyik valóban résztvett a király-gyilkosságban¹, másrészt, hogy mindkettő, talán mind a három testvér «kicsapongó» életű volt (amit Harmos sem tagad), föltehetette tehát, hogy a negyedik is csak ilyen mákvirág volt, hiszen ezek «erkölceiről» következtetve vonták kétségbe többen Gertrud erkölceit is.

Említi Harmos, hogy a költő «bizonyára olvasta» Engel, Pray s a két Budai munkáit, de művére — úgymond — csak Budai Ferenc hatott. Katona csakugyan olvashatta nemcsak az említett néhány történetíró munkáit, hanem még sokkal többet, hiszen köztudomású, mily szorgalmasan látogatta az egyetemi és múzeumi könyvtárakat, nemcsak *Bánk bán*ért, hanem azért is, mert még több történeti tárgyú drámát tervezett. De Harmos aligha olvasta egyiket is, különben nem maradt volna adós a felelettel, hogy ugyan miben hatott költőnkre éppen Budai Ferenc, ki azt állítja, hogy az egész merénylet-históriát maga «*Bánk bán találta ki*, hogy maga mellé több gyilkosokat kaphasson és mások előtt gonosz cselekedetének valami mentő színt adhasson». De ha nem olvasta ezt Harmos a *Polgári lexikon*ban, Gyulai könyvéből is meggyőződhetett volna állítása képtelenségéről.

Az is «históriai tévedése a drámának» — úgymond Harmos (1910:260. l.) — hogy a költő a dráma átdolgozásakor *Bánk* feleségének, *Adelájd*nak nevét *Müller—Csery* elbeszélése után a spanyolosabb hangzású *Melindára* változtatta s őt a *Constantia* királyné kíséretében beköltözött *Simon* és *Mikhal* spanyol főnemesek hugával, a világszép *Totával* azonosította. Valóban így tett a költő (előszavából kitűnőleg ezúttal is igen tudatosan), mert ő azt a *Konrád-fia Benedictus Duxot*, aki *Kézai* szerint nőül vette a szépséges *Totát*,² azonosítja *Bánk* bánnal, a spanyol rokonságot pedig más «irományban» is megerősítve látván, műve átdolgozásakor sokszorosan beleszőtte a cselekvénybe, amivel a drámai összeütközéseket sokkal erősebb

¹ Ezt a drámában (II. felv. 2. jel.) *Petur* is tudja: «Egbert, az öccse (t. i. Gertrudé!) alig törölte le *Fülöp* királynak a vérét kezéről, s itt a seepüsi földet elnyeré».

² *Kézai* *Simon* a *Gesta Hungarorum Appendix*ének 61. §-ban többek közt így ír: «... sororem (Simonis etc.), nomine *Totam*, tam formosam et pulcherrimam, quod eo tempore vix in mundo sibi similis haberetur; cui quidem *Virginis Benedictus Dux, Conradi filius... est coniunctus*». Megerősíti ezt az a kettős (1202. és 1221. évi) királyi oklevél is, melyről alább még bővebben szólok. — A *Diesseni Monostor* följegyzése szerint is (id. *Mátyás Flórián Századok* 1907., 877. l.): «*Berchtold videns comitissam quandam ungaricam valde formosam...*»

hatásúvá tehetette. Ezért örült annyira a rokonság fölfedezésének; a dráma első kidolgozásakor ugyanis valahogy kikerült a figyelmét a Kézai *Appendix*-e.¹

Igen ám, de Harmosnak, Acsády *A magyar birodalom története* c. munkáját (1903.) olvasgatva, «szemet szűrt» az a közlés, hogy Halics 1209-iki kormányzójának, «Korlát-fia Benedek, tehát szintén Benediktus, (sic!), erdélyi vajdának *halicsi krónikák szerint* a híres aragoniai szépség, *Tota volt a felesége*, tehát *ugyanaz*, ki Constantiával jött Magyarországra» stb. Azt azonban Harmos nem tudja (s talán Acsády figyelmét is elkerülte), hogy Pór Antal már tíz évvel azelőtt (1893.)² kétségbevonta, hogy az a Benedek, aki 1206—1209-ig erdélyi vajda volt, ugyanaz volna, mint az a Korlát-fia Benedek, ki 1202—3-ban volt erdélyi vajda. Ugyanakkor (1893.) Pauler Gyula is határozottan állást foglalt Acsády föltevése ellen³: «Hogy a volini évkönyvek Benediktje — úgymond — a Korlát-fia Benedek, a Tota férje, — *csak gyanítás*, mely azon alapszik, hogy abban az időben más ily jelentékeny Benedek nem szerepel»; megengedi, hogy — (mint a költő hiszi s Pór Antal is állítja)⁴ — «*Bánk talán azonos Benedekkel*», de bizonyos, hogy «*Bánk nádort*, az összeesküvés egyik főemberét, *sohasem nevezik Benedeknek* s a volini évkönyv is megkülönbözteti a Benedictust és Bánkot». *A költő is így okolja meg eljárását*, midőn a dráma előszavában a Benedek és Bánk neveket azonosítván azt mondja: «*Mint hogy Bánknak meg kell maradni és nem lehet Benedek*, ezért a többit (t. i. a többi szereplő nevét) is *a régi mód szerint ejtem*». (Petur, Mikhál stb.) Tehát csak kiejtésbeli különbséget lát a kettő között; mint újabban Pór Antal is.⁵

¹ Alig hihető ugyanis, hogy Katona, aki annyi történeti munkát olvasott, épen Kézai krónikáját ne ismerte volna, melyet Horányi nem régiben kétszer is kiadott (az első t. i. nagyon hibás és hiányos szövegű volt), de a «jövővény nemeseokről» szóló *Függelék* 61. §-át, melyben a Constantiával bejött spanyol család történetét beszéli el, valahogy nem vette észre; most Horányi 2-ik kiadását (1782.) használja, mert *Konrád* gróf neve, melyre a költő az előszóban hivatkozik, az első kiadás szövegéből hiányzik.

² Pór Antal: *Az erdélyi vajdák sorozata a XIV. század végeig*. Erdélyi Múzeum X. köt. (1893.) 4. l.

³ Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok korában*. II. köt. (1893.) 49. sz. jegyz.

⁴ Pór A. id. h. 1893.: «A következő vajdáról, a *Korlát* (*Konrád*)-fia *Benedek*ről, aki 1202—3-ban viselé e méltóságot és Imre királytól Martonfalvát kapta (l. alább), azt tartom, hogy *Boor* nemzetségbeli híres *Bánk bán*».

⁵ Pór A. *Bánk bán Melindája*. Az Erdélyi Múzeum-egylet ... kiadv. VII. köt. (Kolozsvár 1890.) 492. l.: «Tudván tudjuk, hogy *Konrád*, *Korrád*, *Korald*, *Korlád*, *Korlát* egy nevet jelöl; azonképen, hogy *Bene*, *Beke*, *Benedek*, *Benke*, *Bekese*, *Benkó*, *Bánk* a latin *Benedictus* magyaros változatai.» (L. még alább a 13. lap 1. sz. jegyzetét.)

Íme tehát költőnk megint úgy tévedt, hogy «tévedését» az újkori történetírók sem kifogásolják, pedig Harmos szerint ez a fontos. Ő azonban tovább folytatja fontoskodásait, s «történeti tévedést» lát abban is (1910:261 l.), hogy Gertrud meggyilkolása «a királyi palotában történik», és nem is sejteti a költő, hogy *mely városban*, holott — úgymond — «a *pilisi erdőben, sátrában, vadászaton* (?) ölték meg a királynét». Igaz, hogy a *Chron. Metrorhythmi*-ban így van: «*Campestri tentorio* (tehát nem az erdőben) *regina necatur et in Monasterio Plys tumatur.*» (Id. Katona V. 198. l.) A *Képes krónika* nem említi a sátrat, de nyilván ott történtnek véli a gyilkosságot, mert a közelben: «*in monasterio griseorum monachorum de Pelis tumatur.*» Szó szerint így Thuróczi is (id. Katona V. 197. l.) De viszont Lambertus Leodiensis (id. Katona V. 222. l.) «*Regina in palatio suo interficitur.*» Dlugossnál is (u. o.), mikor Bánk az összeesküvőkkel «*in curiam regis* advenisset», itt ölték meg. De Fessler is, kinek munkáját mégis csak ismerhetné Harmos, azt mondja: «*Die schändliche That wurde in dem Zimmer der Königin vollbracht.*» (Id. m. II. 417. l.) A költő tehát megint tudatosan járt el a gyilkosság helyének megválasztásánál, mert a *királyi palota* (mellékes, hogy melyik városban, de valószínűleg Ó-Budára kell gondolnunk) jobban megfelelt a drámai cselekvény színhelyéül, mint a *sátor*. Ebből különben (hogy újkori történetírót is idézzünk) Pór Antal azt következteti¹, hogy a gyilkosság szept. 28-án történvén, valószínűleg Esztergom környéke értendő, ahol voltak királyi szőlők, s így *szüreti alkalommal* (és nem *vadászaton*, mint Harmos gondolja) történt a vérengzés, azért vitte oda Gertrud a gyermekeit is.

S ennyi hiba és tévedés «megállapítása» után Harmos, miután Szalay Lászlóval is igazoltatta a költő nagy történeti tájékozottságát, végül (1910:261. l.) mégis megengedi, hogy «a *födologban* a történelmi hűség legszigorúbb követelményeinek is megfelel a mű. A dráma korhű». Ez igaz, de ennek megállapítására a főtebbiek után Harmos nem illetékes. Aki akár ennek, akár az ellenkezőnek bizonyítására vállalkozik, annak nagyobb történeti készséggel kell a munkához fognia és nem újkori történetírókból kell a régibb költők történeti hitelét vagy állítólagos tévedéseit megállapítania, hanem rendszeres vizsgálattal azt kell elbírálnia, hogy milyen források álltak a költő rendelkezésére műve írásakor s azokat hogyan használta fel költői céljai elérésére.

¹ Pór Antal: *Bánkbán Melindája*. Id. h. 504. l.

II.

A fõntebbiekben a példák egész sorozatából láttuk, hogy Katona József dráma-költõi céljaihoz képest mily tudatosan válogatott a források egymástól eltérõ adataiban. Tehette ezt annál bátrabban, mert még az oly éles szemmel és elmével dolgozó történetírók is, mint Pray és Katona, az ellentmondó adatokat felsorolva és bírálva, alig mernek döntení egyik-másik kérdésben — a hitelesség mellett. Pray azzal végzi vizsgálatát a királyné meggyilkolásának körülményeirõl, hogy nehéz megállapítani az igazságot, azért az olvasóra bizza: *«quisque ut voluerit, arbitretur»*. Katona István pedig kénytelen végül kijelenteni, hogy e történet körül annyi a homály: *«ut nec annus, nec auctor, nec caussa, nec modus illatae necis facile constitui possit.»* (Id. m. V. 203—4. l.) Bizonyos, hogy a költõ e két történetíró nagy oknyomozó munkáit gondosan áttanulmányozta s az ott idézett vagy külön is kiadott krónikákból és oklevelekbõl alaposan megismerte a XIII. század elsõ felének történetét s Gertrud meggyilkolása körülményeit, és ezek alapján alkotta meg drámája elsõ (1815. évi) szövegét. Az a homály és bizonytalanság, mely a királyné meggyilkolását körülveszi, nagyon kedvezõ volt mind a dráma cselekvényének, mind a személyek jellemének kialakítása tekintetében. A krónikák legnagyobb része (az osztrák *Rímes krónika*, vagyis a latin szövegû *Chron. Metrorhyth.*, a németül író Mügelni Henrik, a *Képes krónika* s az ezt követõ magyar történetírók egész Bonfiniusig, sõt ezen át Heltaiig) többkevesebb eltéréssel mind úgy adják elõ Gertrud esetét, hogy õ játszott a egyik öccse kezére Bánk bán nejét, s e miatt szövetkezett ez, a királynét német udvarával együtt különben is gyûlölõ eléggületlen magyar urakkal annak megölésére. Más krónikák (pl. a marbachi, leobeni, salzburgi stb. évkönyvek) szerint Váradi Péter volt Gertrud gyilkosa, sõt némelyek szerint õ volt a sértett férj is; ismét mások (többféle évkönyv, az Alberik- és Theodorik-féle krónikák) csak általában, nevek említése nélkül a fõurak német-gyûlöletét mondják az összeesküvés s a királyné megölésének okául.¹ (Sõt Endre is a pápához írt levelében.) Katona egybefoglalja a két fõmotívumot: a Bánk nején elkövetett merénylet magán-sérelmét s a politikai eléggületlenség okát, de

¹ Az oklevelekkel dolgozó legújabb történetírók is épen így eltérnek egymástól. Pauler (id. m. 1893.) Pétert tartja Gertrud megölõjének. Marczali (*Műlenn. tört.* 1896.) a Bánk-monda mellett foglal állást, Karácsonyi id. művében viszont Bánk résztvett ugyan az összeesküvésben, de e miatt IV. Béla csak 1240-ben fosztja meg jószágaitól. (Simon bánt és az összeesküvés más részeseit már Endre 1214-be hasonlóképp büntette.) *Mátyás Fl.* (Századok 1907.) mesebeszédnek tartja a férjes nõk meggyalázását s pusztán az országnagyok émet-gyûlöletében látja az összeesküvés és gyilkosság okát.

a küzdelemben jelentős szerepet juttat Peturnak is. Már az első fogalmazásban merészen bontakozik ki az igazi tragédia minden eleme, mesterművé azonban csak akkor lesz, midőn a kolozsvári pályázat eredménytelensége után újabb forrástanulmányai és Bárány Boldizsár barátjának bírálata alapján újra átdolgozza drámáját.

Az első fogalmazáskor Bánkról és családjáról csak annyit tud, hogy Bór-nemzetségbeli, előbb bán volt, most nádor, nejének nevét nem említik a krónikák, ő Adelájdna nevezzi; de a merénylet bűnét már akkor is Ottó nevéhez fűzte. Az átdolgozás előtt olvassa a Müller-Csery-féle elbeszélést, melyben szintén Ottó a merénylő s megtalálja itt a szép Melinda nevet. Aztán kezébe kerül Kézai krónikájának «függeléke», melyben nagy öröme megalálja Bánk és neje igazi nevét s ez utóbbinak spanyol származását. Még nagyobb lehetett öröme, midőn az az «iromány» is kezébe került, mely nemcsak megerősítette Kézai adatait, hanem Benedek—Bánk és Tota—Melinda későbbi életviszonyairól is hiteles adatokat nyújtott. Ez az iromány II. Endre királynak egy 1221-ben kelt kettős oklevele¹, melyben átírja Imre királynak 1202-iki oklevelét. Ebben «Benedictus woyvoda», ki hű szolgálatai és kiváló katonai érdemeiért ez évben kapta Imre királytól Martonfalvát², most azt kéri tőle — hogy ezt a falut és Bojótot feleségének, nemes Tota asszonynak jelölven ki hitbérül («pro dote ab ipso assignatas» sc. villas) — erősítse meg feleségét ezek örökös birtokában. Imre király készséggel teljesíti kedvelt hívének kérelmét s Constantia királyné kérelmére, mivel Tota, hazáját elhagyván, most is buzgó szolgálatában áll, megtetézi azzal, hogy Martonfalvának a királyi fiscust illető összes jövedelmeit is neki ajándékozza. Endre király később ezt a *Korláth-fia Benedictus Dux*-ot (Kézai is így nevezi), bár eleinte neki is nagy szolgálatokat tett, de utóbb a mágánások példájára («sicut frequentius Magnatum animos ad diversitates sensuum contingit alterari» mondja mintegy mentségére) — súlyosan vétett ellene, száműzte s összes birtokaitól megfosztotta. Totának azonban most (1221-ben) azon érdemén, hogy egykor elhagyván hazáját, szüleit és rokonait (nevöket nem említi az oklevél), Constantia királynéval Magyarországra jött s előbb neki, utóbb — Constantia távozása után — *Getrud királynénak is állandó*

¹ Közölve Fejér Gy. *Codex diplomaticus*ában Tom. III. Vol. I. Budae 1829. 316—320 l.

² Az adomány-levelet közli Fejér Gy. u. o. II. 395. l. «Villa Martini» (Mortunsdorf) a mai Nagy-Marton Sopronmegyében, «Villa Boioth» a mai Nyerges-Ujfalu (régi nevén Nyergedszeg) közelében fekvő hegyes-völgyes birtok, melyet Benedictus vajda már korábban bírt, de nyilván most nevezett Bojótnak, mert felesége családjának spanyolországi főhelyét is így hívták, s mert a kies fekvésű hely valószínűleg emlékeztette őt hazájára.

társaságában, törhetetlen hűséggel, mindig nemes és tisztességes szolgálatot tanúsított, amennyiben időközben másnak adta volna is egykor hitbérül kapott birtokát, most visszaadja összes szabadalmaival együtt, minden pénzbeli váltság nélkül; sőt, hogy őt az ellene felmerülő rágalom bármiféle fondorlataival szemben («contra quaslibet emergentis calumpniae versutias») s bármi más támadás ellen mindenkorra megvédelmezze, nagyobb biztosítás végett *arany pecséttel* látja el a jelen adománylevelet.¹

Első tekintetre megkapja figyelmünket a sejtélem, hogy Endre király ezen átiró oklevelében a Bánk és Melinda tragédiája lappang. A költő mindenestre mély benyomások közt olvashatta. Mert az oklevél ugyan csak 1829-ben jelent meg nyomtatásban, de olvashatta kéziratban. Fejér György maga is jelzi, hogy az oklevelek megvannak a Széchenyi-gyűjtemény I. kötetében, s itt valóban máig is megvannak.² Ennek a gyűjteménynek (könyv- és levéltár) őre 1816 jan. 1-től fogva Horvát István volt, a régi oklevelek alapos ismerője, ki a fiatal ügyvéd-költőt jól ismerte, sőt — midőn ez a kecskeméti ügyészi állásért folyamodott — 1820 márc. havában kelt bizonyítványában³ igen melegen s úgy ajánlja őt, mint «kiváló figyelemre érdemest, mint a nemzeti múzeumi könyvtárt látogatók közül is egyikét a legszorgalmasabbnak és általa régtől fogva ismeretes egyént». Akit Horvát István így ismert és ennyire becült, annak bizonyára igen szívesen adott útmutatást a Széchenyi-gyűjtemény könyvei és kéziratjai közt, sőt készségesen ajánlhatta, talán maga vezette Fejérhez, ki — a dráma átdolgozása idején — mint egyetemi tanár (1808—1818) még Pesten tartózkodott s már javában gyűjtögette a történelmi okleveleket; tőle tehát még olyan — drámája tárgyát érdeklő — okleveleket is kaphatott, melyek nem voltak meg a muzeumi gyűjteményben.

Katona József nagyon örvendhetett főképp Endre király 1221-iki kettős oklevelének, mely kiegészítette s hitelesítette a szintén jól értesült Kézai (udvari pap s királyi jegyző) adatait s igazolta a régi krónikák elbeszélését, melyek nyomán — már első fogalmazásakor — felépítette tragédiáját: íme az eddig hűséges Bánk bán bizonyára a nején ejtett merénylet miatt elkeseredve állt az összeesküvő mágánásokhoz;

¹ Ez az oklevél végleg eldönti azt a kérdést is, hogy ez a Korláth (Konrád)-fia Benedek az igazi s u. az, kiről Kézai is ír (ő a szép Tota férje is), nem pedig a kegyetlenségéről és kicsapongó életéről elhírhedt halicsi kormányzó; ha ez volna, Endre azt egyéb bűnei közt bizonyosan megemlítené volna.

² Fejér Gy. jelzése: «Ex originali membrana Sanctoris Tabularii Augustae domus. Collect. Széchenyianae T. I. p. 225. squ.» Mai muzeumi jelzése: *Quart. Lat. 1280. 1. sz.*

³ Közli Miletz J. *Katona családi élete* 1886. 67—8. l.

ennek mentegetése, viszont Tota magasztalása s a «rágalom» említése mind a történeteket igazolja, kétségtelen tehát — úgy hiszi — hogy a *Benedek woyvoda*, *utóbb dux* és *Bánk bán* ugyanaz a név és személy.¹

Az 1221-iki oklevélben nincs megemlítve, mikor történt «Benedictus dux» száműzetése és birtokaitól való megfosztása; de abból, hogy Tota birtokai már mások kezén voltak, mégis több év elmulását kell föltennünk. Hogy Tota csak ekkor (1221.) kéri vissza hitbérül kapott birtokait, mintha azt sejtetné, hogy férjét elkísérte a száműzetésbe (az összeesküvők némelyike a királyné megölése után Lengyelországba menekült) vagy annak megkegyelmezése, esetleg halála után² az elégtelenség ösztönzésére kérte volna birtokai visszaszolgáltatását.³ Annyi bizonyos, hogy a király feltűnő készséggel tesz eleget Tota kérelmének, s mintha a két királyné körül udvarhölgyi minőségben teljesített hűséges és nemes szolgálatainak kiemelésével akarta volna jóvátenni s feledtetni az asszonyi becsülete ellen a *királyi udvarban* elkövetett merényletet, melynek esetleg még ezután is fölmerülő pletykáit — növédő lovagiassággal — rosszakaratú «rágalom»-nak mondja.

Mindezek tudása, ha lényegében nem változtatta is meg a költő eredeti koncepcióját, fontos módosításokra adott alkalmat. A dráma első fogalmazásában Bánk neje, a német nevű (s talán német származásúnak is képzelte) Adelájd, mélyen érzi ugyan szegyenét, de nem hal meg; az átdolgozott drámában a büszke s világoszép spanyol főúri hölgy sokkal mélyebben érzi sérelmét, szemérmes ártatlansága tudatában szokatlanul éles hangon tesz szemrehányást a királynénak, s midőn Bánk kételkedik hűségében, sőt megvetését érezteti vele, lelke egyensúlya meginog és beleőrül lesújtó szegyenébe. Így lesz Melinda a női hűség s a családi élet tisztaságának mártirja, ki ennek

¹ Pór A. id. értekezése 497. lapján valószínű föltevessel írja: «Benedek szlavón bán ekkor (1209) kezdette magát a tótoknál divatosb Banko vagy Bánk névvel szólíttatni, már csak megkülönböztetésül is, mivel az erdélyi vajdát szintén Benedeknek hítták.» Endre királynak ekkor (1208—9) kelt oklevelei (L. Karácsonyi J. id. m.) végén az egyházi és világi méltóságok felsorolásaiban is meg vannak különböztetve: «*Bancone Bano, Benedicto Woivoda existentibus*».

² Endre 1217-ben már úgy szól róla, mint «*fidelis jobbagio noster Banco, tunc temporis palatinus*»; 1217-ben ismételve mint «*bán*»-t említik az oklevelek. *Cod. dipl.* III-I. 226. *Széchenyi-gyűjt.* id. h. 213. l. (régi sz.) Bánk még 1221-ben is hivatalt visel. (L. alább.)

³ Az Arany-bulla (1222.) 12-ik pontja kétségkívül mint régi sérelmek orvoslását iktatta törvénybe, hogy az *elhaltak nejei* (még ha férjük halálra ítéltetett vagy párbajban esett is el) «*hitbéröktől meg ne fosztassanak*». Ezt mint méltányos és jogos kívánságot az elégtelenség bizonyára már előbb is hangoztatták, Endre 1221-iki oklevele is azt mondja indítóókul: «*prout ordo iuris ac rigor iustitiae nos compulit*».

megsértését ép elmével nem élheti túl.¹ Ez nagyban fokozza Bánk gyilkos szándékát a királyné ellen, midőn pedig a nyomorult Ottó bérencei megölik, Bánk lelket ez végkép megtöri, s tragikum a még teljesebbé lesz, mikor a királynét ártatlannak mondják a merénylet előkészítésében.

Bánkot némely krónika Gertrud megölése után egész nemzetségével együtt kiírtatja — nyilván Zách Feliciánnal keverve össze Bánk történetét. De a költő Katona István történelméből tudta (s ez átment a történeti köztudatba is), hogy Bánk Gertrud megölése után életben maradt; néhány évig (1213—1217-ig) neve nem szerepel az oklevelekben, de utóbb kegyelmet nyervén, néhány évig (1217—21.) ismét országos főtisztviselőket viselt.² Ezért már a dráma első kidolgozásában sem halt meg.³ Az életben-maradást megerősítve látta a költő Endre 1221-iki kettős oklevelében is, amennyiben «Benedictus dux» — Bánknak kegyvesztetten kellett az udvarból távoznia. De a drámai hős vétsége súlyosabb megtorlást kívánt: Bánk életben marad, de erkölcsileg megsemmisül. Így a költő nem ütközött össze a történelmi hagyománnyal (későbbi élete már nem a költeménybe, hanem a történelembe tartozik); annyi bizonyos, hogy az országos elűzetlenség miatt, melynek főoka épen Gertrud volt, Endre király Pray szerint *nem akarta*, Fessler szerint *nem merte* halállal büntetni; ezt az V-ik felvonás végén rövid magán-beszédében a király is megvallja: «Magam büntetni nem tudtam, nem mertem is!»

A drámának majd minden lapja tanuskodik arról, hogy a költő mily ügyesen fel tudja használni olvasmányainak legkisebb adatát is a cselekmény egyes mozzanatainak szövésében vagy a személyek jellemzésében. Ilyen pl. Gertrudnak Ottóhoz

¹ Pór Antal: *Bánk Bán Melindája* c. értekezésében az adatok önkényes kiszínezésével olyan «ledér» asszonynak festi Melindát, aki nemcsak Berchtholddal, hanem talán Eckberttel is «bűnös viszonyt folytatott», s ezért a «közmegevetés lett a büntetése». Az öregedő Bánk bánt is rövidlátó pipogya embernek rajzolja, ki már későn tudja meg felesége hűtlenségét és semmit sem mer tenni. Felesleges mondanunk, hogy Pór a történeti adatoknak ilyen magyarázatával egyedül áll egész irodalmunkban.

² Egy 1217-iki oklevél záradékában: «Jula Palatino comite, *Bancone Bano* . . .» (Közl. Katona V. 252. l. utóbb *Cod. dipl.* III—I. 226. l.) Ugyanez a két aláírás van egy «Alexander Pincernarum Magister ügyében» szintén 1217-ben kelt oklevélen. (A *Széchenyi-gyűjt.* id. köt. 213. régi lapon 10. sz. a. — Egy zágrábi egyházi adomány-levélen 1221-ben: *Bancone curiali comite regis et comite Albensi*.) (Közl. Katona V. 351—3. l. utóbb *Cod. dipl.* III—I. 322. l.) Ugyanígy egy 1221-iki kisebb adomány-levélen. (*Cod. dipl.* III—I. 323. l.) A költő tehát a dráma első fogalmazásakor már *Katona történelméből* tudhatta Bánk 1217. és 1221-iki szereplését.

³ A dráma első fogalmazásának nem rég előkerült kézírata a végén csonka s mintegy 3—4 oldal hiányzik a befejezésből, de a király már itt úgy nyilatkozik, hogy *kész mindenkinek megbocsátani*. (L. Császár. E. kiad. id. k. 313. l.)

intézett beszéde (1821: I. 37.), mely már az első kidolgozásban megvan: «Magam készíték útát, mivel *beteg Testvérem' megvidámítása volt Késztetöm*» stb. Ez a *Chron. Metrorhyth.*-ra mutat mint forrásra (id. Katona V. 198.): «Colocie praesul inflammatur et regine suggerit, quod, ni pociatur Banci viri nobilis uxore, *tristatur et anxietatibus male moriatur*. Regina *quid faciat?* rumpere consternatur ducta muliebritur, *fratrem medelatur.*»

Ilyen alább (1821: I. 46.) Biberach beszédében az a hely, midőn tanácsot ad Ottónak: «Eredj utána (t. i. a királyné után), kérj engedelmet, mond(d), hogy *sokat hallottál a' Magyar feleségek ál(l)hatatosságáról...*» stb. Ez csak a 2-ik kidolgozásban van meg s nyilván Fessler hatása, ki (id. m. II. 417. l.) azt mondja: «*Der Tyroler Gast* (t. i. a két ifjabb testvér: Ottó és Heinrich egyike, aki beleszeretett Bánk szép nejébe), *den nationalen Zug des Ungrischen Frauenvolkes, Keuschheit und eheliche Treue, zu leichtsinnig beachtend...*» stb.

Az V. fvban pedig, midőn hírül hozzák, hogy Melindát Ottó ölette meg, Endre így sóhajt fel (1821: V. 137.): «Mindennütt Ottó! az, a' *két én olly' annyira szeretni kéntelen valék, kiért szintén alattvalóim' gyűlölést vontam magamra...*» Ez tulajdonképp Berchtoldra vonatkozik, kinek bűneit — mint láttuk — a költő tudatosan viszi át Ottóra; a hely forrása pedig Endrének 1214-ben a pápához írt levele (id. Katona V. 212. l.): *Archiepiscopus Colocensis «ob eius vehementem affectionem et promotionem super alios fere totius regni nostri maiorum et minorum odium incurrimus» etc.*

A mellékszemélyek közül *Izidórát* a költő úgy szerepelteti a drámában, mint a thüringiai küldöttséggel jött *Bendelebeni Egenholf lovag* özvegyének, a kis Erzsébet hercegnő leendő gondviselőjének *Berthának leányát*, ki nemcsak származására, (1821. IV. 87. l.) hanem arra is büszke, hogy ő a királyné «barátja». (1821: III. 67.) Mindkét adat a költő jellemző adaléka. — *Myska bánról* «a' Királyfiak' Nevelőjéről és fiáról *Solom mesterről* oklevél bizonyítja, hogy Endre király birtokadományával hálálta meg nekik Béla királyfi megmentését. Sőt a *Tiborc* név is előfordul egykorú oklevelekben, mint *Tibortius* mosonyi comes neve. — Még akik tényleg nem szerepelnek, csak nevök említettik a drámában, mint *Román, Micislavic, Jerindo di Veglia* (II. fv. 2. j.), *Pontio di Cruce* (V. fv. 2. j.), ezek is mind történelmi személyek.

Mindezek csekélységek, de együttvéve olyan lelkiismeretességre mutatnak s a történelmi hagyományoknak olyan tiszteletét bizonyítják, melyhez foghatót történeti anyaggal dolgozó költőink között csak a legnagyobbaknál találunk.

¹ Fejér Gy. *Codex dipl.* III—I. 181. l. Az adomány-levél 1214-ben kelt.

A történeti hitelnek ilyen — hogy úgy mondjam — adatbeli külsősége azonban még korántsem elég a történeti korhűséghez, mert ennek voltaképp a költői cselekvényben, a szereplő személyek jellemzésében s a dráma egész levegőjében kell megnyilatkoznia. S Katona *Bánkban*-ja úgy van megalkotva, hogy — mint valami szövevényes szerkezetű gépnek alkatrészei — mind mozgásba jönnek a főcél érdekében, jellemei valószerű alakok, kiknek erényekből és gyöngeségekből vagy épen bűnökből font idegszálai következetesen működnek s általános emberi, faji és egyéni tulajdonaik szerint mind különböznek ugyan, de úgy cselekesznek és beszélnek, mint az adott körülmények között a XIII. század emberei cselekedhettek és beszélhettek.

Különösen érdekes e tekintetben *Petur* alakja s a II-ik felvonás egész 2-ik jelenete az összeesküvők tanyáján, *Petur* házában. Nagyjában megvolt ez az első fogalmazásban is, de a dráma átdolgozásakor oly lényeges pótlásokat és módosításokat végzett rajta a költő, hogy *Petur* jellemzése s az a főjelenet igazán remekké csak ekkor lett. Azt már fentebb említettem, hogy a királyné pazarlásának jellemzésére (Sz. Erzsébet életrajza alapján) elmondhatja *Petur*ral, mennyi kincset adott a thüringiai küldöttségnek. Alább, midőn *Bánk* igyekszik a királyné iránti gyűlöletét mérsékelni, *Petur* azt feleli, hogy «rabló királyné» neki nem kell (olyan t. i. aki elveszi a magyarok birtokait s idegeneknek adja) és — az első fogalmazásban — ezzel toldja meg szavait:

Ha századok folyása' múlva még
élnék, midőn talán törölve már
Bőlesebb okokból az Arany Szabadság
el volna, — egy kukkot se szóllanék.

Ez — az Aranybulla záradékának eltörlésére (1687) való célzás — itt olyan anachronizmus, aminek helytelenségét a költő — úgy látszik — mindjárt érezte, mert jegyzetet fűzött hozzá: hogy a Bulla Aurea előtt is (ennek Exordiuma szerint) már oly nagy szabadsága volt a nemességnek, hogy csak ennek megerősítését kérik. A dráma átdolgozásakor tehát ennek értelmében így módosítja a fentebbi sorokat:

Meg kell erősítenie (t. i. Endrének) régi, szent
első királyunktól kitett szabadság-
béli Jussainkat; vagy ha megmutatja,
hogy a' Hazám' boldogságán segít
ezen Szabadság eltörlése, — egy szót
se szólok stb.

Így mindenesetre korszerűbb a hely, mert a lázongók egyik követelése már a királyné megölése előtt az lehetett, hogy e szabadságlevél kiadásával biztosítsa magát a nemesség az egyre növekvő jogtalanságok ellen.

Legfontosabb azonban az a betoldás, mely a jelenetnek ezt a részét a dráma legszebb lapjává tette. Az első fogalmazásban ugyanis, mikor Bánk hiába próbálja csitítani Peturt, de párthívei már ingadoznak, *Petur ott akarja őket hagyni* s végső elkeseredésében Bánk «hová?» kérdésére ezt feleli:

... Pokolba! hogy szegény
lelkem halálra rángatódva, a'
bilincseit nyelő Hazámnak el
holt tagjain *magamnak egy akasztó*
fát készülök mindgyárt emelni fel.

Ekkor már hallatszik az ő szava: Biberach jön stb. Az átdolgozáskor *nem ő megy el hazulról*, hanem *párthívei készülnek őt otthagyni*, s ekkor így szól hozzájuk:

Nem kényszerítelek, — *magam is tudok*
hőhérja lenni azon útlatatosnak!

Erre a fenyegetésre már Bánk türelme is elfogy, s Peturnak, mint «haza s felségáruló»-nak láncokba verésére ad parancsot. Petur egyszerre kiesik szerepéből s a király teljes hatalmú helyettese előtt leborúlva csak annyit mond: «Királyom!» — Nem gyáva meghunyászkodás ez, hanem a legmélyebb loyaltitás. Bánkot is meghatja a nyakas kuruc hódolata: elérzékenyülve vonja keblére s aztán emlékezteti a testvér-háborúra, mikor Imre király Peturt, mint a pártos Endre hívét jószágvesztésre ítélte s Bánkhoz menekülve együtt mentek atyja sírjához stb. Mindnyájan megbékélnek s Bánk jogos büszkeséggel mondja:

Oh Endre! győzedelmeskedj te bár
országokon: de ilyen győzedelmet,
mint Bánk neked nyert most, nem nyersz soha!

Az új átdolgozás szerint csak itt hallatszik az ő és Biberach szava a «Melinda» jelszóval, mely aztán egyszerre megváltoztatja a helyzetet.

A Petur korábbi pártos voltára vonatkozó adatot a költő valószínűleg Endre 1221-iki kettős okleveléből vette, Korláth-fia Benedek esetét átvivén Peturra s igen kitűnően felhasználva az ő és Bánk jellemzésére. A krónikák egy részében mindössze annyit olvasott Peturról, hogy ő volt az összeesküvők egyik főembere, ki megölte a királynét, az udvari nép pedig nyomban felkoncolta. Az első és harmadik adatot megtartotta, de a gyilkosságban Peturt csak a szándékig juttatta, mely azonban oly módon nyilatkozik meg viselkedésében, hogy a drámában mindenki őt gyanúsítja a tett végrehajtásával.

Peturhoz és Korláth-fia Benedekhez hasonló vérmérsékletű s hangos szavú elégtelen magyar főúr nemcsak a királyné

meggyilkolása előtt, hanem — mint Endre 1221-iki okleveléből is kitűnik — azután, az Aranybulla kieroszakolása előtti években — több is volt a fő- és köznemesség soraiban, s midőn Katona ezek tulajdonait összefoglalja Peturban, nemcsak a XIII. századi, hanem a későbbi századok elégtelen magyarjának típusát alkotta meg — mint ezt már Gyulai oly kitűnően jellemezte. Petur idegen-gyűlölete azonban oly szenvedélyes, haza- és szabadság-szeretete oly heves, s még loyaltása és vallásos érzülete is oly mélységes, hogy e tulajdonok mint egyéni vonások különböztetik meg társaitól. Az ő inkább törni mint meghajolni kész, keveset fontolgató, elszánt természete, melyet csak egyszer s csak pár pillanatra mérsékelt valamennyire az ellágyulás (kevéssel utóbb restelte is ezt) — lesz a végzete s végül a más bűneért kell lakolnia. Így egyezteteti össze a költő a krónikás adatot a maga felfogásával a drámai küzdelem érdekében.

Nagyon érdekes továbbá a II. felv. 2. jelenetében s az V. felvonásban a *nemesség és királyság egymáshoz való viszonya*, különösen a megkoronázott királlyal szemben. Ahogy ezt Katona Petur és Bánk nyilatkozataiban jellemzi s a drámai cselekvény ható elemévé tudja tenni, az nemcsak dramairói nagy tehetségét, hanem mélyen járó történelmi tanulmányát is igazolja, s ezzel nagymértékben hozzájárul a dráma hí korrajzához.

Mindjárt a vitatkozás kezdetén mondja Petur e sokszor idézett szavakat (II. fv. 2. jel.):

*Mi a királyt imádjuk, ám de egy
Endrében — egy férfiú királyt imádunk...
Görög, Gubás, Bojár, Olosz,
Német, Zsidó, nekem — mihelyst fejét
a' Korona díszesíti, mind egy az,
mert szent előttem a' Királyom...*

De Bánk csitítja s el akarja tőle vonni pártos társait azzal a figyelmeztetéssel, hogy:

— előbb való a' Hit parancsolatja:
Istennek a' Kenettje egy Királyi Felség!

(A bibliai eredetű fölkenés a szentelt olajjal ma is egyik actusa a koronázás szertartásainak.)

Mikor Bánk királyi parancs-szavával megadásra bírja Peturt, emlékezteti őt a bujdosása éjjelén atyja sírjánál mondott szavaira

...Igazad vala
*Atyám: az Isten nem segített soha
felkent Királyok ellen!*

Midőn utóbb a király gyorskezü udvarnokai pusztá gyanúból megölik Peturt, ez — mint hírül hozzák — utolsó szavaival

is megátkozta a királynét s ennek ismeretlen, «alattomos» gyilkosát, de *a királyt és a hazát* áldotta. Bánk pedig, midőn más ajánlkozó híján maga Endre király akar vele párviadalra kelni, így utasítja ezt vissza:

*Királyom! én veled nem harcolok!
Szent vagy te én előttem, — Istenem
s Hazám után a' legszentebb!*

Végül a király maga is panaszkép említi, hogy ő mint istenített király nem engedhet szabad folyást fájdalomának (miként Bánk Melinda holttestének láttára) s így sóhajt fel:

*Én Isten vagyok lenni kénytelen,
azonban Ember' lennem nem szabad...*

Ez az imádatos hódolat, mely a fölkent és megkoronázott király személyét szentnek tartja, sőt isteníti, bármely nemzetnek, akár a lenézett gubás halicsi népnek, akár a megvetett zsidófajnak fia volna is; s az a mély, vallásos hit, hogy «a fölkent királyok ellen az Isten nem segít soha»: a XIII. század elején (1213.) első tekintetre anachronizmusnak látszik. De nem az. A «szent korona» közjogi elmélete ugyan csak e század folyamán fejlődik ki s a következőben válik teljessé, de a krónikák és oklevelek egyaránt arról tanúskodnak, hogy e fejlődés már a XII. század végén megindult.

A koronázás a királyság első századaiban nálunk is csupán egyházi szertartás volt, de középkori felfogás szerint ezzel történt a királyi uralom ünnepélyes átvétele. Az a kegyeletes tisztelet, mellyel a magyar nemzet koronaszervező és ország-szervező első szent királyának nemcsak emléke iránt, hanem — az Aranybulla (1222) bevezetéséből és 1. §-ból kitűnőleg — intézkedései s a tőle kapott jogok és kiváltságok iránt is viseltetett, idővel áttért magára a koronára is, nemcsak mint történelmi becsű, drága ereklyére, hanem mint az uralkodói hatalom jelvényére, melyet nyilván a szent királyok emléke s a koronában rejlő misztikus erő miatt kezdenek utóbb «szent»-nek nevezni. Akinek a fejét ez a korona ékesíti, az — mint Petur mondja — még ha nem a magyar nemzet fia volna is, nemcsak diszt és fényt nyer attól, hanem az uralkodás hatalmát is a biztosítja neki, s személyének a köteles hódolatot, még ha oly gyenge s erélytelen uralkodónak bizonyulna is, mint II. Endre. Imre királynak már e közfelfogás miatt volt bátorsága fegyvertelenül, pusztán vesszővel kezében, átmenni pártos öccse táborába, s itt őt hívei ellenállása nélkül elfogni; ezért koronáztatta meg (mint ahogy atyja III. Béla őt, ő is) fiát III. Lászlót, hogy ezzel biztosítsa számára az uralkodás jogát, s követték példáját II. Endre és IV. Béla is, kik szintén kiskorukban koronáztatták meg elsőszülött fiaikat,

nehogy a szabad király-választás jogán, mint régebben többször, az elhunyt király nagykorú öccsét ültessék a trónra.

A koronázás voltaképp attól kezdve lesz közjogi jelentőségű, midőn a király nemcsak az egyház kezébe tesz esküt, hanem a nemzet jogainak és szabadságainak sértetlen megtartását is esküvel fogadja. IX. Gergely pápa oklevele¹ szerint már II. Endre tett ilyen alkotmánybiztosító esküt; de mivel IV. László az ilyen koronázási esküre mint ősei szokására hivatkozik², valószínű, hogy nemcsak közvetetlenül előtte uralkodó ősei, hanem már a görög udvarban nevelkedett őse, III. Béla tett először ilyen esküt (bár ennek nincs írott nyoma), mert sokan annyira bizalmatlanok voltak iránta, hogy az esztergomi érsek vonakodása miatt, pápai engedéllyel a kalocsai érsek koronázta meg. — Ugyancsak a XII. század végétől kezdve mind sűrűbben fordulnak elő a királyi oklevelekben olyan kifejezések, melyekben a *király személye* mindinkább háttérbe szorul s helyébe a megszemélyesített *korona lép*. Endre király Gertrud megölésében is a *«királyi korona meggyalázását»* látta³, az Aranybulla 31. §-a pedig arról intézkedik, hogy a nemesség *«a királyi koronának tartozó engedelmességet meg ne tagadja»*. Így lesz a szent korona a későbbi fejlődés során lassankint a magyar haza és nemzet személyesítője s egyben minden közhatalom és jog forrása.

A *Bánk bán* költője tehát, midőn a szent korona és ennek jogos viselője iránt már az előbbi században egyre jobban kifejtett mélységes hódolatot a drámában oly nyomatékosan fejezte ki, ezúttal is a *«kor lelkét»* a nemzeti közfelfogást és közérzetet szolgáltatta meg. Tehette ezt annál inkább, mert ha nem ismerhette is az azóta előkerült oklevelek adatait, csupán a Katona Istvántól közlött s a Széchenyi-gyűjteményben talált oklevelekből, a *Corpus juris*ből s egyéb közkézben forgó történelmi és jogi munkákból alaposan megismerhette e kort s talált bennük, ha nem is mindig egykorú, de régi korokra mutató adatokat.

A drámából idézett helyekre közvetlen forrása minden valószínűség szerint Bonfini munkája volt. Ennek egyik helyén⁴ Gara Miklós nádor özvegye, miután fiai Zsigmond királyt elfogták és börtönbe zárták, többek közt így kérlelte őket: *«Vos cum paternis inimicis miseri coniurastis, in sacrosanctum regem inieicistis manus, conieicistis in vincula... Recordor equidem patrem vestrum saepe haec dicere solitum: coronatum sacro diademate regem, etiam si bestiis comparari posset, numquam*

¹ Kovachich M. *Vestigia comitiorum* etc. 1790. 82. l.

² Fejér Gy. *Cod. dipl.* V—II. 258. l.

³ Már Katona István közli id. m. V. 204. (később *Cod. Dipl.* III—I. 152. l.): *«ad dedecus et opprobrium coronae regiae conspirantibus»* etc.

⁴ Bonfini id. M. Liptiae 1771. Decad. III. Lib. II. 389. l.

tamen sine magno scelere laedi posse.» A fiúk hajolnak anyjuk kérelmére, szabadon bocsátják Zsigmondot, ez viszont megesküszik, hogy nem bosszulja meg rajtuk sérelmét.

Ugyancsak Bonfini¹ a Mátyás király ellen szőtt 1471-iki összeesküvés alkalmával, midőn a kalocsai érsekkel és a nádorral együtt már csak néhány főúr és főpap volt a király pártján (a többi mind a lengyel király fia mellé állott), az «okosága és hosszú tapasztalatai miatt méltán bölcsnek tartott» Ország Mihály nádor többek közt így szólt a pártos urakhoz. «*Quemcunque sacra Corona coronatum videris, etiamsi bos fuerit, adorato et pro sacrosancto rege ducito et observato.*»

Ez a két idézet, ha durvábban is, szembetűnőleg ugyanazokat a gondolatokat fejezi ki, melyeket a költő Petur és Bánk szájába ad.

Bonfini idézve Katona megjegyzi Historiájában²: «Hanc fere sententiam a pluribus subinde repetitam fuisse novimus». Ilyen ismétlésből csak két, egymással összefüggő helyet idézek: egyik Pethő Gergely krónikájának 1702-iki bécsi kiadása, melyet gróf Kálnoki Sámuel erdélyi udvari kancellár adott sajtó alá. Ebben a 83. lapon Nb. jelzéssel szószerint idézi Bonfini munkájából Ország Mihálynak fentebbi szavait («*Quemcunque . . . observato.*») A másik kevésbé ismert idézet az, melyet a tudós Telekessy István, II. Rákóczi Ferenc kedvelt egri püspöke, az ónodi országgyűlésen az ország sátrában mondott, midőn a Habsburg-ház trónfosztása került szóba. Mivel Telekessy — méltósága szerint — elsőnek írta alá a detronizáló végzést s e miatt utóbb üldöztetésnek volt kitéve, a maga igazolása végett a primáshoz, a bécsi nuntiushoz s a római pápához írt felvilágosító és tiltakozó jelentéseken kívül a még dunántúli papsága idejéből jól ismert herceg Esterházy Pál nádorhoz is írt egy bizalmasabb hangú magyar levelet,³ melyben ekkép adja elő a maga szereplését és beszédét: «Mivel én — úgymond — nem voltam a rozsnyóbányai gyűlésben, akarnám tudni, mit fog használni annak a detronizációnak solennitása, hiszen eléggé detronizáltuk, mikor ellene fegyvert fogtunk (in *plurali* köllött már akkor szólani.) Továbbá miután én efféle soha nem láttam, de olvastam, a mi eleink mint megbecsüllötték a magyar szent koronát és azzal a megkoronázott személyeket, előhoztam. Például említettem Ország M. nádorispán mondasát, melyet Bonfinius decade IV. lib. 3. Kálnoki Sámuel könyvében 1471. citál ezen szókkal: Dicta Michaelis Ország palatini ad coniuratos: Quemcunque . . .

¹ U. o. Decad. IV. Lib. III. 597. l.

² Id. m. Tom. VIII. ord. XIV. 1792. 519—20. l.

³ Fogalmazványa közölve: *Adalékok az egri egyházmegye történetéhez*. IV. köt. 1908. 488. l.

etiamsi bos sit . . . observato. (Telekessy itt teljesen idézi O. M. szavait.) Ezeket mondván, többet is mondok vala, de szokása szerint Bercsényi Uram miatt nem mondhatok.»

Telekessynek ezt az újabban előkerült beszédét a költő természetesen nem ismerhette, sőt akkor a Rákóczi-fölkelés történetét is csak hézagosan. De Bonfinitól Pethőn át Katona Istvánig jól ismerte azokat az idézeteket, melyek a szent korona s a koronás király ősi megbecsüléséről szóltak, s amelyekből joggal következtetett arra, hogy ez már II. Endre korában is közérzés volt. A költőnek e feltevését, mint láttuk, egykorú oklevelek is igazolják.

Íme, ilyen forrástanulmányok után, ilyen tudatos munkával és költői intuitióval alkotta meg Katona József — több mint száz évvel ezelőtt — *a máig is legjobb magyar nemzeti tragédiát*, aminek érdemét sem esztétikai álokoskodással, sem történelmi tájékozatlansággal nem lehet tőle elvitatni.

BADICS FERENC.

GYULAI PÁL LÍRAI KÖLTÉSZETÉNEK FEJLŐDÉSE 1858-TÓL 1909-IG.¹

I.

A virágzás elbűvölő látvány, de csak ígéret, míg a gyümölcs már betöltött élethivatás. Eső, napfény egyaránt szükséges ahhoz, hogy a virág gyümölcsbe szökkenjen. Így érleli a lírai költészetet is a fájdalom és boldogság, a küzdelem és elmélyedés. Ezt hozta meg Gyulai lírai költészetének a fejlődés harmadik korszaka.

Nagy valóságok, életreszóló elhatározások jelölik ki ezt a kort a költő életében. A szerelem, mely a kor élén 1858-ban Gyulai lelkét elfoglalta, többé nem a képzelet játéka, hanem a felelősség teljes átérzése. Épily valóság a családi boldogság öröme, majd 1866-ban a szép lelkű nő elhunytával a vesztes fájdalom. Mily határozott az életcél is, mely az önkényuralom megroppanásával a férfiú tettvágyának ad irányt! A politikai ábránd elveszti Gyulai előtt minden becsét, annál valóbb értéket jelent szemében az az államférfiúi gondolat, mellyel Deák Ferenc akarja az ellentétes erőket összeegyeztetni. Így a kiegyezés befejezése, a hatvanas évek vége, épúgy korszakot határol Gyulai életében, mint a magyar nemzet történetében.

A tizenkét év lesújtó és fölemelő mozgalmával nem kedvezett úgy az egyéniség romantikus elemeinek, mint a szabadságharcra közvetlenül következő időszak. A köd, mely a világsi katasztrófából nehezedett a magyar közéletre, szabadabb, merészebb játékra csábította a költő kedélyét és képzeletét. Gyulai lírája az ötvenes években még csupa gomolygó vágy, titkos sejtelen, komor merengés, mikor elbeszélő költészete már a valóság művészi lenyomatának látszik. Csak az ötvenes évek végén s a hatvanas években bontakozik ki a lírai költő egyénisége teljesen; ekkor a sejtelmes vágyat az élmény, az álmodozást a megfigyelés váltja fel.

Atalakult Gyulai körül a politikai élet is, s a nemzeti kiábrándulást nyomon követte az irodalmi ízlés változása.

¹ A tanulmány első fele *Gyulai Pál lírai költészetének fejlődése 1842-től 1858-ig* címmel az IK.-nek 1922-ik évi folyamában a 6—26. lapokon jelent meg.

A költészetet s a műbírálatot mindinkább a valóság szelleme hatotta át. A külföldi irodalmi hatások is a realizmust erősítették a romantikával szemben. A valóság tisztelete már egész hódító erejével jelentkezett Arany János és b. Kemény Zsigmond költői alkotásaiban. Jókai ugyan még nem ismert lehetlenséget regényeiben, de képzeletének merészségét ő is a részletek történeti rajzával ellensúlyozta. A költészet és politika összhangját bizonyítja Salamon Ferenc is, mikor szoros kapcsolatot fedez fel a vezető irodalmi párt józansága s a Deák-párt eredete között.¹

Az irodalmi közszellem átalakításában maga Gyulai játszott vezető szerepet kritikai munkásságával. *Katona József és Bánk bánja* című akadémiai székfoglalója elsősorban a költői felfogás történeti és lélektani igazságának szerzett elégtételt. Vörösmarty életrajza pedig a realizmus legfinomabb eszközeivel mutatta meg, mint alakult ki Vörösmarty rendkívüli költői egyénisége a kor politikai és irodalmi viszonyaiból.

Mindazáltal első pillanatra úgy tetszik, mintha Gyulait a valóság nem vonzaná annyira, mint a romantika, mintha az 1858-tól 1870-ig terjedő kor Gyulai lírai költészetének fejlődésében nem volna oly termékeny, mint a megelőző nyolc év. A látszat azonban egyben-másban kiigazításra szorul. Ha Gyulai a hatvanas években keyesebb lírai költeményt írt is, már 1869 tavaszán hozzáfogott *Romhányijához*, mely lírájának szinte művészi foglalata.² Másrészt e korban takarékosabban bánt költői tehetségével, szigorúbban bírálta meg költői eszméit, ritkábban indult csalogó hangulatok lidércfénye után, úgyhogy költeményei közül kevés követni való akadt.

Az egységes hatást egyébként megzavarta az, hogy költeményei különböző helyeken jelentek meg: majd a Kisfaludy Társaság Évtapjaiban vagy Arany Koszorujában, majd a Vasárnapi Ujságban vagy a *Részvét könyvében*, majd a Nővilágban, vagy a Gombostűben. Csak a korszak végén határozta el magát Gyulai összes költeményeinek összeszedésére, úgyhogy gyűjteménye 1869 decemberében hagyta el a sajtót.³ Itt már egészen határozottan érvényesültek a lírai egyéniség körvonalai. Különösen hiven tüntetik fel a fejlődésnek majdnem minden változatát az 1858-tól 1870-ig írt lírai költemények, melyeket a költő szinte változatlanul illesztett gyűjteményébe.

A fejlődés harmadik korszakának emlékei — úgy, amint sorrendjüket maga a költő állapította meg — a következő költemények: 1. *Marihoz*. (1858.) 2. *Ez a kis lány*. . . (1858.)

¹ Salamon Ferenc: *Irodalmi tanulmányok*, I. 1889. IX. lap.

² Fővárosi Lapok, 1869. 84. (ápr. 14.) sz.

³ Pesti Napló. 1869. 276. (dec. 1.) sz.

3. *Kis bokrétám.* (1858.) 4. *Szegény vagyok.* (1858.) 5. *Szeretlek!* (1858.) 6. *Este töled ha elváltam.* (1858.) 7. *Bálban.* (1858.) 8. *Mi szép, mi kedves!* Béranger után. (1858.) 9. *Mi hűn szeretsz.* (1858.) 10. *Aldjon meg az Isten!* (1858.) 11. *Valódi élv.* Goethe után. (1858.) 12. *Szeress édes Marim!* (1859.) 13. *Horatius olvasásakor.* (1859.) 14. *Haza felé.* (1859.) 15. *Barátom halálára.* (1860.) 16. *Megelégedés.* (1860.) 17. *Ölve tartalak.* (1861.) 18. *Nyló rózsa.* (1861.) 19. *Marihoz elutazásakor.* (1862.) 20. *A széchenyieskedők.* (1863.) 21. *Bölcsődalok. I—III.* (1863.) 22. *A szeretők.* (1864.) 23. *Költő és kritikus.* (1864.) 24. *Oh mosolyogj rám!* (1864.) 25. *Az álmodó leány.* (1865.) 26. *Őszi délután.* (1865.) 27. *Hajnalban.* (1866.) 28. *Éji látogatás.* (1866.) 29. *A budai Rózsahegyen.* (1867.) 30. *Népszerűség.* (1868.) 31. *Leányomhoz.* (1868.) 32. *A táblabíró.* (1868.) 33. *Egy ház előtt.* (1868.) 34. *Egy drámaíró politikusra.* (1869.) 35. *Egy képviselő emlékkönyvébe.* (1869.) 36. *Sok beszéd.* (1869.) 37. *Hivatásom.* Béranger után. (1869.) 38. *B. Jeszenák János sírkövére.* (1869.) 39. *Az akácfák alatt.* (1869.) 40. *Oh az idő.* (1870.) — Az ötvenes évek végéről valók a gyűjteménybe fel nem vett következő költemények: 1. *Jaj de szép vagy.* (Vasárnapi Ujság. 1858 márc. 21. szám.) 2. *D'Arc Johanna búcsúja.* Schiller Orleansi szüzéből. (Hölgyfutár. 1859 okt. 8. sz.)

Amint Gyulai lelke mindinkább az élet való értékei felé fordult, abban az arányban nyert lírai költészetében mind nagyobb teret a jelen. Mig azelőtt boldog órák emlékein merengett s kedvvel rajzolgatta ki az álmok ködképeit, egyszerre szerette volna a tűnő percet megállítani, hogy annál tovább és annál mélyebben érezze, mi szívét megdobogtatja. Mintha egykori romantikus ábrándjaira célozna, mikor boldogságának tetőpontján így kiált fel: «E valónál nem lehet már szebb álom». Költői világára ekkor már nem is igen illik Riedl Frigyesnek az a megállapítása, hogy a jelent vagy álmokképpel vagy emlékezéssel tartja magától távol.¹ Ha néhol alkalmazza is ezt a két lírai alakot, hangulata mindig a jelenből indul ki s a jelenbe tér vissza. Egyik szerelmi költeményében mondja ugyan, hogy mikor kedvesétől este elválik, otthon álomba ringatja a búcsuhang édes csengése, de ez az álom már alig egyéb, mint a rajzolt benyomások utórezgése. Hasonlókép a *Leányomhoz* című költemény homlokerét elhunyt hitvese emlékének szenteli, de visszaemlékezésébe minduntalan beleolvad az az aggódó szeretet, melyet könnyező leánya, feleségének képmása iránt érez.

A napvilággal együtt, mely a költői tárgyak körén előm-lött, Gyulai látása is mind élesebbé vált. Ha tekintete régebben könnyen elszállt az idő messzeségébe, most inkább a való-

¹ Riedl Frigyes, *Gyulai Pál.* 1911. 29. l.

ság mélységeit kutatta. Itt érvényesült Gyulai költői egyéniségének jellemző eleme: biztos ítélőereje s tiszta erkölcsisége. Rokonzását nem vesztegette meg sem csillogó fény, sem hangzatos jelszó, sem csalfa eszme; inkább vonzotta a rejtekben meghúzódó érték, melyet a nagy világ nem igen méltatott figyelemre. Saját kedélymozgalmait is megfosztotta a romantika bűvös világításától; az örömet, bánatot úgy fogadta, amint az élet adta. Erzései egyszerűek, szinte átlátszók; hiányzik belőlük minden rejtélyes és kápráztató, de bennük jut kifejezésre egy gyöngéd, férfias léleknek legigazibb valója.

Minél inkább elmerült Gyulai saját élményeinek rajzolásába, annál több valószínűsége törekedett lírai költészetének formai részében is. Erre ösztönözte nemcsak biztos elemző tehetsége, hanem költői alakító erejének fejlettsége is. Mint a kompozíció mestere, tudta, mit, hol és hogyan kell kiemelnie; kiművelt költői nyelve meg szinte csábította a minél hívebb árnyalásra. Így alakította át a realizmus Gyulai lírai költészetét a fejlődés harmadik korában. Természetesen következett ez a változás a költői egyéniség alapjelleméből s azért minden túlzás nélkül ment végbe. A különbség tulajdonképpen a fejlődés különböző fokai között az, hogy régebben az egyéniség romantikus elemeit korlátozta a költő józan világnézete, míg most a valóság tiszteletét enyhítette az eszményesebb költői felfogás.

A realizmus másként nyilatkozik Gyulai lírai költészetében a szerint, amint a költő lelkét a valóságnak más és más köre érinti. Egyelőre elvesztette szemében varázsát a természet, melyet a romantika oly önkényesen alakított át borongó hangulatainak vagy merész képzeletének képére és hasonlatosságára. A hegyek és völgyek, az erdők és mezők világa helyett inkább mozgásba hozzák kedélyét az emberi élet végtelen változásai. Lírai eszméit részint a szerelem és családi élet, részint a nemzeti kibontakozás mozgalmai szolgáltatják.

A szerelem, mely Gyulainak Szendrey Máriához írt költeményeiben nyilatkozik, tele van erkölcsi tartalommal és boldog izgalommal; derült a nélkül, hogy a féltés gyötrelmeitől ment volna; tartózkodó a nélkül, hogy kimért volna. Gyulait annyira igézete alatt tartja a női báj, hogy magányos otthonában is látja a karcsú alakot s hallja a beszédes ajkat. Kedélyének fénye minden kis mozzanatot beragyog. Mily áldott az ablakban nyíló rózsató, hol először látta kedvesét, s mily áldott a kis fehér szobácska, hol oly sokszor beszélgetett vele! Mindazáltal szenvedélye oly gyöngéd, hogy az első szóváltás emlékét is a maga tisztaságában őrizte meg.

Ugyanezek a jellemvonások tűnnek fel Gyulai érzelmi világán akkor is, mikor a családi élet örömeinek s fájdalmainak ad költői kifejezést. Szerelme itt is a kedély mélységei-

ből tör elő, mint régebben; a rohanó évek csak tiszteletét s háláját növelték neje iránt. Szinte félve nyúl a gyönyörűség után, mit a boldog percek kínálnak neki, s egész költeményre van szüksége, hogy megállapíthassa azt a gazdag tartalmat, melyet feleségének mosolyában érez.

Ily kedély megtalálja a költői értéket a mindennapi életben is. Gyulai maga mondja magáról:

Kedves nőmnek, családomnak élek,
Bút megosztok, örömet cserélek.

Mennyi gyöngéd gondoskodást árul el egyik költeményében, mikor otthonához közeledve, szeretné, ha neje lassan menne ki elébe, hogy fel ne riassza alvó kis lányukat! Másik költeményében meg hajnali benyomásait rajzolva, épügy lelkesül a csevegő gyermek hangjáért, mint a madárdalért. A gyermekszeretet bűbája ömlik el gyönyörű bölcsődalán is. Nagyon kellett annak a gyermeket szeretnie, ki a Bakonyi erdőben síró gilicéről s az angyal-hozta kis kertről oly érdekes mesét tudott mondani.

Gyulainak költői kedélyvilága, amint szerelmi s családi lírájából tűnik elénk, maga a tisztaság. Hiányzik belőle mind a sértő kétértelműség, mind a lehangoló fásultság. A gyöngédség azonban, mellyel Gyulai nejét s kis gyermekeit veszi körül, nem a gyöngeségnek, inkább az erőnek jele. Csak aki magasabb erkölcsi szempontból fogta föl kötelességeit, csak az érezhette úgy át az önzetlen szeretet gyönyörűségeit, mint Gyulai. Mozgékony kedélye, mely a családi életnek legkisebb érintésére is megmozdul, vonzó életeszmenyei, melyek költői világnézetéből villannak meg, magukban véve is esztétikai hatást idéznek elő.

Ily lírai anyag azonban, mely nem tűr meg magában semmi salakot sem, alig elégítené ki azokat, kik valóságot csak érzéki szenvedélyek kitörésében látnak. De vajon nagyobb valóság-e a képzelt szerelmi mámor vagy léha kaland, melyet Heine gyötrő vággyal vagy sértő szeszéllyel fest ki? Vajon nem joggal ítéli-e el Erdélyi János is 1859-ben Vajda János líráját a testiség kultuszáért, mikor Vajda költészetében az emberi természetnek megannyi ellentmondására bukkan?¹ S miért volna a költészetnek egyedül méltó tárgya az a nő, ki könnyelműen pazarolta el lelkének legértékesebb tartalmát? S ha nem önámítás a nő tiszta tekintete, szelid mosolya és végtelen önáldozata, akkor épügy nem hazugság az a tisztelet sem, mellyel a férfi hódol meg az örök nőiség előtt.

Hogy Gyulai saját élményeiből merítette szerelmi és családi lírájának tartalmát, azt minduntalan bizonyítja költői rajzá-

¹ Erdélyi János: *Tanulmányok*. 1890. 101–153. l.

ban a sok finom megfigyelés nyoma. Még fontosabb bizonyíték a költő lelki világának egységes jelleme. Gyulai ugyanaz az egyszerű, nyílt, mély és férfias kedély, akár csendes boldog szerelemmel gondol kedvesére, akár feleségének mosolyában gyönyörködik, akár kis gyermekeivel enyeleg, akár elhunyt kedvesét gyászolja. Ennyire következetes csak a valóság tud lenni. S akit mindez nem győzne meg, az Gyulainak nejéhez írt leveleiből állapíthatná meg Gyulai lírájának való alapját. Gyulai itt époly nyíltan vall szerelmet, époly őszintén aggódik nejének gyöngélkedése miatt, époly gyermekies kedéllyel évődik kis gyermekeivel, mint lírai költeményeiben, úgyhogy levelei szinte úgy tűnnek fel, mintha lírai eszméinek prózai kidolgozásai volnának. A férj aggódó szeretetét költemény sem fejezhetné ki gyöngédebben, mint a következő levélrészlet, melyben Gyulai házasságának ötödik évfordulóján nejének üdvözlő soraira válaszol: «Úgy megörültem annak, hogy táncoltál, jó kedved van, jól vagy, hogy nem is tudtam eléggé méltányolni megemlékezésedet házasságunk ötödik évfordulójára. Most se várj tőlem, édes Marim, ömlengést, elégedjél meg azzal, hogy szeretlek és szeretni foglak örökké s áldom a percet, melyben nőmmé lettél.»¹

A valóság, bármennyire megragadja Gyulai lelkét, a legjobb esetben is csak kitűnő anyag. Gyulainak is csak arra való, hogy belőle fejtsse ki lírai eszméit. Csendes, boldog szerelmének izgalmi és családi életének szelid örömei szinte kíváncsoknak a dal formájába. Kiművelt ízlése azonban annyira kerül minden bonyolultat s bevégzetlent, hogy még a dalban is csak a legművészebb összhang, az egységes, teljes, kerek kompozíció elégíti ki. Költői eszközei elég változatosak. Dalai egyszer ellentétben, máskor fokozáson, egyszer a hangulatszétbontásán, máskor a részletek összefoglalásán épülnek fel, egyszer elbeszélések, máskor elmélkedések, de szerkezetük époly kecses, mint amilyen biztos.

Néha — nagy ritkán — úgy tűnik fel, mintha Gyulai a forma csínosságának az érzélem közvetetlenségét áldozná fel. *Kis bokrétám* című dala, melyben kis bokrétáját kéri fel szerelmének szószólójául, alig egyéb, mint csillogó ötlet s mesterkelt fogás. Legtöbbször azonban egyéniségének erkölcsi tartalma s alakító erejének biztossága a teljes összhang bűbájával nyilatkozik abban a költeménysorban, melynek első gyöngye a *Marinhoz* című, kétség és remény közt ingadozó szerelmi vallomás. A költeménysor minden darabja a költő szerelmének egy-egy újabb mozzanatát emeli ki. A *Szeretlek* a kitörő szenvedély fokozatainak foglalata, míg az *Este téled ha elvél-*

¹ Gyulai Pálnak nejéhez 1863 aug. 3-ikán írt levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van.

tam és *Áldjon meg az Isten!* című dalok a viszonzott szerelem vonzó emlékei. Mélyebb jelentést nyer a sorban a *Mi hűn szeretsz* című kissé fellengőbb fogadalom, mely tulajdonkép az 1853-ban megjelent *Viszonilátás* című költeménynek kiszakított része. Még bensőségesebben hatja át a költői világnézet egész nemessége azokat a költeményeket, melyek — mint az *Ölve tartalak*, *Oh mosolyogj rám!* s *Hajnalban* — a szerető férj boldogságát részletezik. Bármily különböző anyagúak is azonban Gyulai dalai, művésziesen kiképzett dalformájuk egységes jellemet ad nekik. Bennük az érzelem fokozatai egy tetőponthoz vezetnek, a felvetett ellentétek egy eszmében egyenlítődnék ki, s a hangulat egységét semmi sem zavarja meg.

Amint Gyulai dalainak szerkezetében, épúgy lírai előadásában is arra törekszik, hogy a költői hatást a legegyszerűbb eszközökkel érje el. Annyira elmerül élményeinek, eszméinek s hangulatainak mélységeibe, hogy mindig megtalálja bennük a legjellemzőbb vonást s hozzá a legmegfelelőbb szót. Dalköltésze így tesz szert arra a pontosságra, mely egyaránt eredménye a biztos képzeletnek s a kiművelt nyelvérzéknek. Már a szabatoságnak minden jelét magán hordja a *Marihoz* című dal, különösen a szerető szív gyötrelmeinek, a kétség és remény küzdelmének következő rajza:

Nem vagy velem, veled vagyok!
El-elragad a báj, gyönyör,

Majd a féltés, a bű gyötör,
Átkozlak, áldlak, hervadok.

Még meglepőbb Gyulai lírai rajzának szabatosága, mikor a kedélyvilág bonyolultabb mozgalmait tükrözi vissza. Ily művészi biztossággal fejezi ki a szerelmes férj álomszerű hangulatait az *Ölve tartalak* című dal első versszaka:

Ölve tartalak, Istenem,
Mi gyöngéd karcsu termeted!

Hallgatsz, szíved beszél velem,
S elringat, mint egy gyermeket.

Ez a költői stílus szűkszavú, mégis mindent elmond; képekben nem gazdag, mégis gyönyörködteti a szemet; egyszerű, mégis mélyen megindít. Mennyit kellett Gyulainak önmagával küzdenie, míg a költői kifejezésnek ily művészi szabatoságáig emelkedett! A fejlődésnek egyéni jelentőséget ad az, hogy Gyulai általa szerezte meg azokat az eszközöket, melyekkel költői kedélyvilágának értékeit napfényre hozhatta. Férfias egyéniségének nemes tartalmával mennyire nem illett volna össze a sok zavart kép, melyért korának irodalmi divatját annyiszor támadta.

A boldogság, mely Gyulai lelkét eltöltötte, minduntalan túláradt. Innét van, hogy szerelmének története daleszmékbe töredezett szét. Nejének haláláig legkedveltebb lírai műfaja

a dal; még azon az elegián is, melyet barátja, az ifjú Nádasdy gróf halálára írt, meglátszik a képzelet erőltetése. A gyász-eset azonban, mely a férjet özveggyé, a gyermekeket árvákká tette, az elegiának kiapadhatatlan forrását nyitotta meg. A vesztés fájdalma először drámai módon az *Éji látogatásban* nyilatkozott, csak az utolsó versszak árulta el nyíltabban a ballada-költőnek megindító lírai érdekeltségét. A *budai Rózsahegyen* című költeményben már az elegiai hang egészen ódai ércet kap; ennyiben — s nemcsak megegyező ritmusával — emlékeztet bennünket ez az elegia Petőfinek *Szeptember végén* című merengésére. Mindkettő a hitvesi hűségnek ép-oly igaz, mint művészi kifejezése. Ezentúl a költő bánata egyre enyhül s egyre dalszerűbb jellemet ölt, hogy a korszak végén az *Oh az idő* című sóhajában fájó megnyugvással állapítsa meg, mint éljük túl észrevétlen szívünket.

Az a tudatos művészet, mely a lírai kedélymozgalmakat valóságukban, költői befejezettségükben epigrammai rövidséggel tárja elénk, egyéni jellemet ad Gyulai dalköltészetének. Ily fejlődésnek minden feltétele megvolt Petőfi hatásában. A Szépirodalmi Figyelő 1862-ik évi folyamában Gyulai maga is Petőfi érdeméül tudja be, hogy a hatvanas évek költőnemzedékének a dalforma iránt érzéke van. Nézetét így fogalmazza meg: «Senki oly határozott, oly szembeszökő típusban nem képezte ki a magyar dalformát, mint ő. Lehetetlen volt nem látni olvasóinak (s a mai nemzedék az ő olvasásában nőtt fel), hogy a vers nála nem csupán rimelő sorok aggregátuma, mint kalárisok egy hosszú cérnaszálon, hanem összeálló, kerekbe futó valami.»¹

Ha azonban Gyulai elismeri is Petőfit mesterének, a hangulat egységén kívül alig van valami dalaiban, mi Petőfi költészetére emlékeztetne bennünket. Petőfi képlete csapongóbb, sokszor a szilajságig merész, Gyulai inkább elmélyedőbb, néha túlon túl óvatos, de mindig pontos. Gyulai nem vetekezik Petőfivel a daleszmék változatosságára s gazdagságára nézve; a költői kedélyhangulatoknak viszont ő a szigorúbb bírója, azért személyi viszonyait sohasem vonzolja oly sokszor s oly naivsággal nyílt színre, mint mestere. Petőfi dalai legtöbbször azért kerekednek önként egésszé, mert egységes lelki mozgalom nyilatkozatai. Gyulainál a szerkezet mindig művészi számítás eredménye. A népdali elemek is inkább vegyülnek össze Petőfi dalaival, míg Gyulai dalaiban tovább folytatódik a népdaltól való elhajlás, mi már Petőfi dalköltészetének fejlődésében megindult.

¹ Y: *Némi párhuzam.* (Szépirodalmi Figyelő. 1862 júl. 17. szám.) Az *i* és *y* írói jeggyel ellátott cikkeket a 405. lapon tett kijelentés szerint Gyulai írta.

Mint Petőfi, Gyulai is sokkal inkább szerette Heinet, hogysen dalköltészetének hatása alól kivonhatta volna magát. Mindazáltal dalainak lírai anyagában csak ritkán akadunk Heine szellemének kétségtelen nyomaira. Még legtöbb rokonság tűnik fel a *Nyíló rózsá* című dal s Heine *Intermezzójának* harmadik darabja között. Heine hat verssorban vallja meg, hogy egykor mennyire szerette a rózsát, liliumot, galambot és napot, de most csak kedvesét szereti, mert az maga egyben rózsá, lilium, galamb és nap. Hasonló vallomás Gyulainak hat verssorból álló dala is. Ő is egyaránt szereti a nyíló rózsát s nap sugarát, a csalogánydalt s lepke szárnyát, de mindezt együtt kedvesében találja meg. Minél ritkábban követte Gyulai Heinet költői indítékaiban, annál többet tanult tőle a dal egyszerűségére és epigrammai stílusára nézve. Érzelmek sokkal egyszerűbbek, sohasem oly vegyes eleműek, mint Heinének sokszor ellentétekből álló kedélymozgalmak, de lírai előadásában ugyanarra a szabatosságra s tömörségre törekszik, mint Heine.

A valóság levegője azonban Gyulainak nemcsak szerelmi költészetét, hanem hazafias líráját is átjárta.

Lelke a szabadságharc után ellentétes világításban látta a magyar nemzet sorsát; egyfelől a szabadságharc dicsőséges emlékein merengett, másfelől lázongó szenvedéllyel fordult a zsarnoki uralom ellen. Legmegrázóbb költőiséggel nyilatkozott ez az ábrándos szabadságszeretet azokban a költeményekben, melyeket Gyulai 1851-ben Gernyeszegen írt. De még 1853-ban is *Oh ha ki tudnám fejezni* című költeménye a zsarnok bűnhődésével állította szembe a haza szenvedéseit. Hasonlóképen 1857-ben is, mikor költői képzelete az elfeledt hősök közös sírját kereste fel, a zöld erdővel, a bérce patakjával s az egész természettel együtt hirdette a szabadság diadálát. Nagy űr tátongott a Bach-uralom idején Gyulai hazafias költészete s a gyakorlati élet között, úgyhogy lírai nyilatkozataiban több volt a romantikus vágy, mint a határozott akarat. Ő maga is tehetetlenséggel vádolta szívét.

Mi gyáva kín föllángolásoz,
Mely örömet áldozna vért,

S magad hijába téped, hanyod,
Dobogni vágynál, s nincs, miért.

Lényegesen átalakult Gyulai hazafias lírája, mikor az ötvenes évek végén az önkényuralom alatt megindult a föld. A nemzeti búsongások kora lejárt. Az új idők önfeláldozás helyett kitartó munkát, emlékezés helyett politikai tapintatot követeltek a nemzettől. Gyulai is kibontakozott romantikus lírai eszméinek ködéből s a nemzetet nem annyira a zsarnoki hatalomtól, mint inkább önmagától féltette. A költői hangulatváltozást már határozottan mutatja a Bach-kormány bukásának évében, 1859-ben a *Horatius olvasásakor* című óda.

A költemény tulajdonképp a római és magyar költő felfogásának: az élvezetvágynak s a keresztyéni szenvedésnek szembeállítására, de a költői eszmének mélyebb jelentést a hazafi aggodalma ad. Mikor Gyulai Horatius édes hangja ellen védekezik, valójában nemzetére gondol, őt óvja az önző életművészet csábító elveitől. Neki szólnak e sorok:

Szenvedve, küzdve és lemondva élni...
Nem legnagyobb rossz börtön és halál,
Az igazságban ne szűnjünk remélni:
Egy-egy nagy eszme még utat talál.

Míg Gyulai int, egyúttal biztat is, de nem izgat. Úgy bánik nemzetével, mint a lábbadozó beteggel. E kímélet egyrészt annak a politikai éleslátásnak jele, mely a legbonyolultabb erőviszonyokat is számon tartja, másrészt jellemző példa arra, mint mérsékli Gyulai biztos ítélőereje a szenvedély ódai szárnyalását.

Még inkább lekötötte Gyulai figyelmét a nemzeti lélek valója az 1860/61-ik évi alkotmányos küzdelem után. Mintha a nemzeti ügy kudarcáért főképp a zavart eszméket, s az egyéni becsvágy túlzásait vádolta volna, hazafiúi lírai kedélymozgalmainak ezek adtak irányt. Minél inkább belelátott a magyar politikai élet rejtelseibe, annál élesebben ítélte el a magyar társadalom és közélet ferdeségeit s a nemzeti ellentállás tévedéseit. Tekintete szinte hozzátapadt a mozgó élet jelenségeihez, s költői egyéniségén a merengő honfibu helyett tevékeny gúny hatalmasodott el. A hatvanas évek folyamán kétszer izgatta lelkét a szatíra gondolatvilága: először, mikor 1862-ben Kolozsvárról Pestre költözött, másodszor a kiegyezés idején. Költői hangulatain azonban mindkét esetben Deák Ferenc államférfiúi egyéniségének hatása tükröződött vissza.

Gyulainak első hazafias szatirája *A széchenyieskedők*, mely az 1863-ik év elején a *Részvét könyvében* jelent meg,¹ az 1862-ik vagy az 1863-ik év emléke. Gyulai gúnyja itt is mélyebb, mint aminőnek első pillantásra látszik. A szatíra tárgya nem pusztán a politikai nyegleség, mely Széchenyi nevével üzérkedik, hanem egyúttal az a titkos mesterkedés, mely az 1861-iki országgyűlés szétoszlása után Deák korszakos hatását akarta megbénítani. A megalkuvó politika Széchenyi nevét játszotta ki Deák ellentállásával szemben. Széchenyi tanítványának tartotta magát Török János is, bár Pálffy gr. helytartó érdekeit szolgálta.² Széchenyi nevét használta fel Kecskeméthy Aurél is 1862-ik évi röpiratában a nemzeti önállóság eszméjének eltorzítására.³ Széchenyi emlékezetének

¹ Koszoru. 1863. 25. (jun. 21.) sz.

² Kecskeméthy Aurél *Naplója*. 1909. 119. 1.

³ Kecskeméthy Aurél: *Vázlatok egy év történetéből*. 1862. 229. 1.

ajánlotta Kovács Lajos is röpiratát, mellyel b. Kemény Zsigmond hónapokon át vitázott a Pesti Naplónak 1862-ik évi folyamában.¹ Mennyire el kellett mindezt Gyulai Pálnak ítélnie, ki már 1855-ik évi *Szépirodalmi szemléjében* azért gúnyolta Török Jánost, mert a politikai ármányokat Széchenyi-fogásoknak nevezte.² Midőn tehát szatirájában Széchenyi eszméinek elferdítése ellen tiltakozik, tulajdonkép Deák politikájának gondolatkörében mozog. Ezért támadja élesebben azt a lármás politikust, ki az anyagi jóllétet Széchenyi szavával dicsőíti az eszményi lelkesedés rovására; ezért kiméletesebb azzal az úrfival szemben, ki a lóversenytéren követi Széchenyi nyomdokait.³ Maga mutat rá szatirájának sokat sejtető jellemére e két sorral:

Hiszen tudod, milyen világon élünk,
Haragva is csak halkán kell beszélnünk.

Még bensőbb a kapcsolat az 1867-ik évi kiegyezés mozgalmi és *A népszerűség* című szatira között, melyet Gyulai a Kisfaludy-Társaságnak 1868 febr. 5-iki közülésén olvasott fel. Gyulai szatirája a magyar politikai életnek torzképe. Jellemző alakja a gögös tribun, ki megrikató pátoosszal keresi a nép kegyét, a számító író, ki a tömeg szenvedélyeinek hízeleg, főkép a magyar nemzet, a csalóka álmok rabja, amint könnyelműen pazarolja a népszerűség rendjeleit érdemetlenek mellére. A torzkép vonalain meglátszik az az izgalom, mellyel Gyulai Deáknak politikai mesterművét féltette a támadásoktól. Legnagyobb veszély fenyegette a kész alkotást 1867-ben, mikor Kossuth Lajos minduntalan küldözte ellené izgató leveleit. A hontalan kormányzónak elbűvölő egyénisége oly mély hatást tett a magyar közönségre, hogy ellensúlyozása állandó munkát adott b. Kemény Zsigmondnak s a Pesti Napló szerkesztőségének. Gyulai átélte az aggodalmakat, a Pesti Naplónak 1867-ik és 1868-ik évi folyamában maga is felvette a harcot a kiegyezés ellenségeivel,⁴ sőt 1867 októberében Kolozsvárott elfogadta a képviselőjelöltséget is ifj. Kossuth Lajossal szemben.⁵ Szatirájában csak eszközeit változtatta, valójában itt is Deák államférfiúi lángelméje mellett tört lándzsát, mikor a magyar nemzetnek legnagyobb veszedelmét, a népszerűség-hajhászatot üldözte. S amint egykor a Pesti

¹ *A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint.* 1862.

² Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok.* 1908. 78. 1.

³ A Hon 1869 dec. 3-iki számának tárcacikkírója is a megalkuvó politikusokra céloz, mikor *A széchenyieskedőről* így nyilatkozik: «Eltalált portraitok vannak benne, de az egész művet csak az élvezheti igazán, ki közelről ismeri a széchenyieskedés gyászvitézeit».

⁴ Pesti Napló. 1867. 107. (máj. 9.), 119. (máj. 23.), 155. (júl. 7.), 158. (júl. 11.), 162. (júl. 16.) — 1868. 61. (márc. 13.), 62. (márc. 14.) sz.

⁵ Pesti Napló. 1867. 255. (nov. 5.) sz. — A Hon. 1867. 250. (okt. 30.) sz.

Naplóban a kiegyezést a magyar túlkapások, az elbizakodott gőg ellen védelmezte, ugyanez a cél vezette 1868-ik évi szatirájában: *A táblabíróban* is.

Bármily sok szál fűzi is Gyulai szatiráit a magyar politikai élethez, költői érzése magasan a mindennapiság fölé emelkedik. Gúnyjának fő eleme a lélek megindultsága, mely heves rokon- és ellénerzésekben nyilvánkozik. Valóságos áhitat, amivel Széchenyinek, a halhatatlan halottnak emlékéhez közeledik. S mily feltétlen nemzete iránt érzett szeretete! Csodálattal tekint a csatában hős alakra s mély részvéttel a gyászban is büszke martirarcra. Épily határozottak ellenérzései is. Minél inkább tiszteli a nagyot, annál inkább megveti a nyeglét, az önzőt, a hiúskodót. Minél inkább meghatja nemzetének sorsa, annál inkább gyűlöli a gőgös tribunt, ki a hős alak gyengeségeivel visszaél. S ha meghajlik a törvény előtt, annál kevésbé kíméli a táblabíró, ki saját kényénkedvén túl más törvényt nem ismer.

E nemes lírai pátosz mellett Gyulai gúnyjának másik fő alkotórésze az elemzés művészete, mely a látszaton túl a dolgok valójáig hatol. Gyulai kitűnő megfigyelő; torzképei a valóság túlzásai, úgyhogy bennük gyakran egyik-másik mintaképének jellemző mozdulatára ismerünk. A fonákságot egyaránt elítéli esze s erkölcsi érzése, s érti, mint kell ítéletének epigrammai élt adni. Nincs bocsánata nemzetének gyöngeségei számára sem. Aggodalommal gondol a magyar hiszékenységre, mely félvállról veszi a veszélyeket s a vágy színével festi ki a valót, még inkább fájdalommal töltik el a nemzeti hiúság végzetes következményei. Valóban Gyulai gúnyja époly megvesztegethetetlen, mint amily mozgalmas; bár elmés, sohasem felületes, mindig mélyreható és komoly. Mintha saját költői kedélyvilága után foglalta volna össze a gúny elméletét szatirájának befejező soraiban:

Óh mert a gúny gyakran csak könnyek árja,
A szívbe fojtva s ott méregre válva.

Kétségtelen, Gyulaira egykor mélyebb hatással voltak Heine szatirái. Csengery Antalhoz 1856 okt. 31-ikén Münchenből írt levelében sokat foglalkozott Heinenak utolsó, *Höllenfahrt* című szatirájával s bő részleteket közölt belőle.¹ Saját szavai szerint «jól mulatott a kedves szatirán, mely a német irodalmi viszonyokra vonatkozik». A mély hatás jele a levélben a következő kijelentés is: «Szegény Heinenek mindig igazsága volt, csak ő festette a németet hiven». Gyulait lebilincselhette a szatirában a német irodalmi állapotoknak ríktó jellemzése, érdekelhette a kihívó gúny is, mellyel Heine a

¹ Kiadva: Bp. Szemle. 194. k. (1923.) 44—47. l.

nemzeti hiúság megsértésétől sem riadt vissza, s rokonérzése szinte elfedezte Heine jellemének árnyékoldalait.

Ily benső kapcsolat mellett lehetetlenség, hogy Gyulai egyet-mást ne tanult volna Heinetől. Mint Heine, ő is szembe helyezkedik a közhangulattal s a nemzeti hiúság ábrándképeivel; mindketten szinte áhitják a népszerűtlenséget. Heine nyomdokain jár Gyulai akkor is, mikor a nagyságot a gúny körébe vonja, s mikor költői nyelvét a komikai hatás kedvéért egy-egy köznap kifejezéssel torzítja el. Egyébként azonban a szatirairó Gyulai tiszta erkölcsi érzékével, mély liraiságával, nemes pátozával s szélsőségektől tartózkodó izlésével magasan felülmúlja a gúnyolódó Heinet. Heine gúnyja kápráztatóbb és élesebb, Gyulaié egyszerűbb és találób. Heine sokszor szenvedélyből üzi a gúnyolódást, azért, hogy megbotránkoztassa közönségét, s a szellemességnek gyakran feláldozza az igazságot; Gyulait mindig meggyőződése vezeti szatirájában, s elméssége alig egyéb, mint az ügyes vívónak szép mozdulata. Valójában Heine inkább romboló természet; mikor legérzelmesebb, akkor is lehangol, kiábrándít. Vele szemben Gyulai azalkotásvágy megtestesülése; mikorgúnyol, akkoris lelkesít, épít.

Több rokonság mutatkozik Petőfi és Gyulai gúnyja között. *A magyar nemes* s *A táblabíró* ugyanannak a nemes hazafiúi tettvágynak költői nyilatkozatai. Petőfi azonban — főképp forradalmi korszakában — annyira elfogult, annyira szenvedélyes, hogy gúnyja könnyen csap át haragba, szatirája forradalmi szónoklatba. Gyulait éles esze, meggyőződésének ereje, bátorsága s a jól megválasztott alkalom avatták irodalmunkban a szatira mesterévé. Ezekre hivatkozva követelte Angyal Dávid is *A népszerűség* költője számára a történetírás koszorúját.¹

Bárhonnan tűnik elénk Gyulai lírai egyénisége a fejlődés harmadik korszakában: akár szerelmi és családi költeményeiből, akár hazafias lírájából, mindenünnen ugyanaz a nemes vonalú költői lélek tekint ránk. Egész valója egyéni. Költői világnézete époly határozott, mint kifejezésmódja. Művészi készségének kétségtelen jele, hogy ismeri a lírai műfajok elméletének minden titkát, s hogy lírai eszméihez mindig megtalálja a megfelelő formát. Nála a tanulmány a költői tehetség kifejtésének eszköze. Az 1862-ik évi Szépirodalmi Figyelőben joggal róttta meg az ifjabb magyar költőket, hogy érzelmeik határozatlanságával a kifejezés bizonytalanságát idézik elő, s hogy az örökös dalszerűséggel egyhangúvá teszik a lírát.² Széptani követeléseiből legfényesebb példát saját lírai költészetével nyújtott. Reá is illik az igazi költő meg-

¹ Angyal Dávid: *Gyulai Pál*. 1912. 33. l.

² i.: *Thalia*. (Figyelő. 1862. jan. 9. sz.) — Y.: *Némi párhuzam*. (Figyelő. 1862. júl. 17. sz.)

határozása Lermontoffnak *A szerkesztő, olvasó és költő* című költeményéből, melyet épen Gyulai fordításában a Szépirodalmi Figyelő 1862-ik évi folyama hozott.¹

Művészi célzat mindenütt,	Minden munkája lelke mása,
Erő és gyengédség együtt,	Az örök szép nyilatkozása.

Gyulai érezte, hogy költői fejlődésében nagy utat tett meg: talán érezte azt is, hogy tetőpontra jutott. Ez indította költeményeinek összegyűjtésére, s mint minden irodalmi feladatából, ebből is lelkiismereti kérdést csinált. Régibb költeményeinek nagy részét mellőzte, nagy részét valósággal újra költötte. Így lírai egyénisége oly szellemi felsőbbbséggel bontakozott ki költeményeinek gyűjteményéből, hogy egész irodalmi esemény számba ment. Legbensőbb együttérzéssel méltatta írói és költői pályáját Szász Károly a Vasárnapi Ujságban.² Tisztelettel adózott neki Dux Adolf is a Pesti Napló tárcájában, habár különködő nézetei több vitára adtak okot.³ A Fővárosi Lapok elismerését Szana Tamás tolmácsolta.⁴ Még az ellenzéki lapok is elismerték Gyulai lírai költészetének rendkívüli értékeit, s különösen A Hon tárcacikkírója adta tárgyiasságának több jelét.⁵ Csak az irodalmi közvélemény kifejezője volt a M. T. Akadémia, mikor 1873-ik évi nagygyűlésén Gyulai Pál költeményeit, mint költészetünk díszét a Marczibányi-jutalommal tüntette ki.⁶

A hatás méreteit Gyulai lírájának alapjelleme magyarázza meg. Gyulai nem annyira új utakat nyitott a magyar líra fejlődésében, mint inkább az irodalmi mozgalmak végső eredményeit foglalta össze művészi egységbe. A realizmust eszményiséggel töltötte meg, úgyhogy a valóságot szinte meg-nemesítette. A romantika gazdag tartalmát viszont olyan form-érzékkel szabályozta, minőt a klasszicizmus is megirigyelhetett volna. Így a küzdő irodalmi pártok mindegyike talált benne valamit, ami tetszését megnyerhette. Másrészt azonban Gyulai annyira távol állott az irodalmi irányok túlzásaitól, hogy az ellentétes táborok nem bálványozhatták benne sem erényeiket, sem tévedéseiket. Ezért irodalmi hatásából hiányzott a közvetetlenség.

Alig volt Gyulai lírájának eleme, mely a fejlődés harmadik korában ne került volna napfényre. Öntudatos művésze, bár ismerte saját határait, folyton új meg új feladatok

¹ Figyelő. 1862 jan. 16. sz.

² Vasárnapi Ujság. 1869. 50. (dec. 12.) sz.

³ Pesti Napló. 1869. 276. (dec. 1.), 277. (dec. 2.) sz.

⁴ Fővárosi Lapok. 1869. 278. (dec. 4.) sz.

⁵ y. y.: *Gyulai Pál költeményei*. [A Hon. 1869. 279. (dec. 3.) sz.]

⁶ M. T. Akadémia Értesítője. 1873. 139. l.

megoldásában fejtette ki győzelmes erejét. Nem is lehetett ezentúl lírai egyéniségének más célja, mint hogy minél tovább megőrizze az elért eszményi összhangot saját maga és a magyar irodalom számára.

II.

Minél lassabban érte el Gyulai lírai költészete a fejlődés csúcsait, annál tovább megmaradt a tetőponton. Rendkívüli értékeit: a valóság szeretetét, az egyéni világnézetet, a kifejezés művészetét nehezen kezdte ki az idő hatalma. Ami valószínű volt költői világában, az megfelelt a kor szellemének, mely lemosolyogta a romantika ábrándképeit és sokszor szinte kérkedett kézzel fogható életcéljaival. A férfias egyéniség is tiszteletet vívhatott ki magának abban a társadalomban, mely az egyéniség jogait tűzte zászlajára. Az a természetes báj pedig, mellyel Gyulai lírai eszméit megérzékitette, úgy tetszik, mintha a költészetnek örökkévaló lényegéből fakadna.

Gyulai épen életének delelőjén állott, mikor lírai költői egyénisége 1870-ben egész hódító erejével mutatkozott be összes költeményeinek első gyűjteményében. Előtte állottak még a férfikor tartalmas évtizedei, a mult század hetvenes és nyolcvanas évei. Mily életre szóló feladatok vártak ekkor reá a családi otthonban s az irodalmi életben! S ha a sors nem kimélte meg érzékeny szívét szenvedésektől, gazdagon jutalmazta meg törekvéseit való eredményekkel is.

Az irodalmi hatás sorompói egymásután nyíltak meg előtte, s hatalma a magyar műbirálat terén megdönthetetlennek látszott. 1870-től fogva mint osztálytitkár vett részt a M. T. Akadémia irányításában. A mult század hetvenes éveiben került az egyetemen Toldy Ferenc helyére, ekkor foglalta el a Kisfaludy-Társaság elnöki székét is. Irodalmi vezerségének arányai még nagyobb tekintéllyel bontakoztak ki a Budapesti Szemlében, melyet 1873-tól fogva szerkesztett. Azok az ítéletek, melyeket a magyar irodalmi életnek e kimagasló pontjairól jelentett ki, úgy tűntek fel, mint a legfelső irodalmi törvény-széknek megfellebbezhetetlen kinyilatkoztatásai.

A kiegyezésre következő két évtized azonban Gyulai életében nemcsak a kritikai fő hatalomnak, hanem egyúttal a politikai és családi aggodalmaknak korszaka. Mennyi izgalmat szerez neki a modern Magyarország kialakulása, a kiegyezésnek szükségszerű következménye! Minél többet küzdött egykor Deák politikai mesterművéért, annál inkább félti a politikai szenvedélyektől és ábrándoktól, annál szenvedélyesebb haragra készít Kossuthnak a kiegyezés ellen indított támadásai. Családi életére özvegyi gyásza von borot, s amily valóság neki a szép mult, éppolyan a fájdalom is, melyet leánya sírhalmánál érez. Megszentelt fájdalma visszatartotta a szerelmi rajongás

csalóka képeitől, de nem a nőiség őszinte tiszteletétől. Menynyire fáj szívének, ha egy-egy szellemes női arc mögött a léleknek nemtelenebb vonásaira bukkant!

Azok a lelki mozgalmak, melyek Gyulai kedélyét a mult század hetvenes és nyolcvanas éveiben hullámvásba hozták, csak élesebben emelték ki lírai egyéniségének alapjellemvonásait. Lírai költészete ez időben a magyar irodalomnak egyik legállandóbb fényű csillaga. Jellemző eszméi a férfikor utolsó évtizedein végig elkísérték egészen az öregkor határáig. Költői világát még egész gazdagságában mutatta az a két kötet, melyekbe Gyulai 1882-ben, majd 1893-ban foglalta össze lírai költeményeit. Ezekben kell a fejlődés negyedik korszakát keresnünk.

A két évtized lírai termése körülbelül harminchat költemény. Első pillanatra nem valami nagy eredmény. Gyulai idejét azonban legnagyobbbrészt tudományos kutatása, kritikai munkássága s közéleti tevékenysége foglalta le, úgyhogy költői tervei számára csak a pihenés óráit takaríthatta meg. Másrészt a hetvenes években fejezte be *Romhányijának* második, harmadik és negyedik énekét, hol az emberi életnek mindazokról a kérdéseiről nyilatkozott már lírai módon, melyek lelkét mélyebben érdekelték. Költeményeinek hatását és jelentőségét növelte az is, hogy nagyrészt saját folyóiratában, a Budapesti Szemlében jelentek meg.

A harminchat költemény időrendben így következik egymás után: 1. *Egy jótékony női bazárban.* (1871.) 2. *Oh nemzetem.* (1872.) 3. *Bálteremben.* (1874.) 4. *Egy fiatal leányhoz.* (1875.) 5. *Barátnőmhöz.* (1875.) 6. *Szilveszter éjszakáján.* (1875.) 7. *Tanács.* (1876.) 8. *Margit szigetén.* (1876.) 9. *Őszi este.* (1879.) 10. *Virasztva.* (1879.) 11. *Falun.* (1880.) 12. *Tavaszi reggel.* (1881.) 13. *Leányfalván.* (1881.) 14. *A vén almafa.* (1882.) 15. *Gyümölcsösben.* (1883.) 16. *A szél.* (1883.) 17. *Margit emléke.* I—V. (1885.) 18. *Szőlőhegyen.* (1886.) 19. *Diósgyőri dalok.* I—III. (1886.) 20. *Az ősz.* (1886.) 21. *Az erdei lak.* (1887.) 22. *Dalaimról.* (1887.) 23. *Baráti körben.* (1888.) 24. *Utcai hárs.* (1888.) 25. *B. Kemény Zsigmond sírjánál.* (1889.) 26. *Napirend.* (1889.) 27. *Kertemben.* (1890.) 28. *A felhők.* (1891.) 31. *Enyhület.* (1891.) 32. *Piroslik a cseresznye.* (1891.) 33. *Politikai xeniók.* I—V. (1892.) 34. *Lethe partján.* (1892.) 35. *Télen.* (1893.) 36. *Egy ifjú emlékkönyvébe.* (1893.)

Legbiztosabban tájékoztatnak bennünket Gyulai lírai költészetének negyedik korszakában azok az esztétikai és kritikai eszmék, melyekből Gyulai a mult század hetvenes és nyolcvanas éveiben a lírai költészet eszményképét alkotta meg. Az eszménykép töredékeit Gyulai részint irodalmi beszédeiben, részint a Budapesti Szemle lapjain rajzolta meg. A magyar líra hanyatlását ugyan a hetvenes években többnyire munkatársaival állapíttatta meg, de a névtelen cikkek nem

jelentek volna meg a Budapesti Szemlében, ha nem a szerkesztő nézeteit tolmácsolták volna. Az irodalmi közvélemény is Gyulait tette felelőssé a lesújtó bírálatokért. A líra lényegét érintette Gyulai a nyolcvanas években is, mikor Bartók Lajos és Kozma Andor verseiről nyilatkozott folyóiratában.¹

Első követelése Gyulainak a lírával szemben az igazság, s tulajdonkép az emberi szív hű rajzát érti rajta. Ezt fedezte fel Aranynál a fájdalom és vigasz költészetében,² ezt nélkülözte Bartók cifra eszméiben s erőltetett pátoszában. Kozma Andort is nyomtatékkal intette, hogy minél több benyomást, eszmét és érzést merítsen az élet folyamából. Ennyiben kritikai iránya kétségtelenül a realizmus felé hajolt.

Gyulai izlésének azonban nem minden való felel meg. Különösen kihívják ellenérzését a kivételességek, az egyszerűség túlzásai. Ítélszéke előtt mindig vesztes marad a lírai költő, ha a szív állandó érzései helyett csak hóbortjait zengi. Szerinte a költő csak teremtképességben különbözik mástól, s csak azt fejezi ki művében, amit milliók éreztek, gondoltak és cselekedtek.³ Így lesz Gyulai értelmezésében a költészet az emberiség közös kincsévé, s a tisztán emberi a lírai költészet fő tartalmává.

Minél többször hangoztatta Gyulai a lírai eszme uralmát, annál inkább megkövetelte a lírai költeményben a gondolat és érzés egységét — saját szavai szerint: a belső idomot. Ennek jelentőségét emelte ki Arany lírájának jellemzésében is. Riedl Frigyes szerint is Gyulai az utánérzésen kívül a belső formát tartotta a lírában a legfontosabb kritériumnak.⁴ Amily nagyra becsülte a költői kifejezés módjaiban az egyszerűséget, átlátszóságot és mélységet, épügy elítélte a homályt, az érthetetlenséget s a dagályt. Bírálataiban csak gúnyra számíthattak az új divatú ódairó fogásai: a nagy mondások, képtelen képek, elrontott reminiscenciák, a felkiáltások s megszólítások özöne, az erőlködés az egekig és kapaszkodás a semmibe.⁵

Az írói és költői egyéniségnek teljes összehangzásából következett, hogy Gyulai kritikai eszméit elsősorban saját magára nézve tartotta kötelezőnek. Innét van, hogy a líra eszményképe, mely kritikai harcaiban vezette, leghívebben saját lírai költészetében rajzolódott le.

¹ *Bartók újabb költeményei.* (Budapesti Szemle. 35. k. 1883.) — *Kozma Andor versei.* (Budapesti Szemle. 59. k. 1889.)

² *Emlékbeszéd Arany János fölött.* (Gyulai Pál: *Emlékbeszédek.* I. 1902. 261. l.)

³ *Emlékbeszéd Kriza János fölött.* (Gyulai Pál: *Emlékbeszédek.* I. 1902. 125. l.)

⁴ Riedl Frigyes: *Gyulai Pál.* 1911. 24. l.

⁵ Gyulai Pál. *Bírálatok.* 1912. 144. l.

Gyulai lírájának alapja a fejlődés negyedik szakaszában is a valóság. Gyulait csak az indítja lírai vallomásra, amiért lelkesül és küzd, amit szeret vagy elítél, ami örömmel vagy fájdalommal tölti el. Minél előbbre halad korban, annál gyánakvőbb a képzelődés ábrándképeivel szemben. Nemzetét azért rója meg, mert számára a való álmokba vesz. Fiatal leánybarátnéját is a csalfa álmoktól félti. Hasonlóképp az ősznek azért ad elsőbbséget a tavasszal szemben, mert míg a tavasz száz vágyat ébreszt, addig ősszel «való lett már a vágyból, érett gyümölcs a virágból».

Az élet megviselte Gyulai kedélyét, de lelkének fogékonyságát nem tudta megtörni. Ami szépet és nagyot számára fenntartott környezet, mindaz megdobogtatta szívét, úgyhogy lírai költészetének tartalma époly változatos maradt, mint volt régebben. Míg azonban lírai eszméiből azelőtt több fény áradt ki, a fénybe évről-évre mind több árnyék vegyül.

Gyakran feltűnik Gyulai lírai költeményeiben a csevegő gyermeksereg képe, mely egy percre felejtí árvaságát, de még jellemzőbb költői tárgya kedves leánya, kinek betegágyánál aggódik, s kinek sirjánál alig tud vigasztalódni. Van szeme, a társadalmi élet derültebb mozzanatai: a bálterem, a szerelmes szép leány s a játszi szellemű barátnő számára is, de mindegyik benyomás csak az emberi lélek veszteségére figyelmezteti. A táncoló párok egykor époly mélabúsak lesznek, mint ő, a fiatal leány szép álma szertefoszlik, a költő egyetlen híve, a hű barátnő pedig gúnnyal taszítja el magától a baráti szívet. A megtépett léleknek a meghitt baráti kör nyújt kárpótlást, de itt is mind több hely marad üresen, úgy hogy a borongó kedély a lét és nemlét közt ingó árnyak tekintí magát.

Még több borús lírai anyagot szolgáltat Gyulainak a haza sorsán való aggódás. A hetvenes években az fáj neki, hogy nemzetét a törpe nagyravágyók serege mindenre könnyen rábeszéli. A nyolcvanas évek végén megdöbbsenti az országházban dúló féktelen pártoskodás, a kilencvenes évek elején pedig már előre látja a nemezisnek csapásra felemelt karját s komor sejtelemmel jósolja meg, hogy szerencsétlen nemzete az eszmék zavarában nem ismer rá a valódi árulóra.

Minél inkább elfárasztja az élet Gyulait, annál nagyobb teret foglal el ismét lírájában a természet: a viruló völgy, a sutogó erdő és a dalos madár. Ez a természet azonban már nem a romantikus képzeletnek megfelelő elvadult magány, hol a felszabadult vágy kitombolhatja magát, hanem inkább a gondozott kert, mely a csalódott szívnek s a fáradt idegnek egyaránt enyhét ad. Így lesz Gyulai költői szerelmi nyilatkozatainak egyik legállandóbb tárgya Leányfalu, nyugalmas vidékével, rendezett villasoraival s árnyékos gyümölcsöseivel. Itt ültetget az öregedő költő kertjében, itt beszélget vén alma-

fáival s hangos rigóival; itt felejtí Pest zaját, az élet bántó ellentmondásait, a hiúság vásárát.

Bármennyire valóságok is azonban Gyulai lírai költészetének tárgyai, nem idéznek elő oly mély lelki mozgalmakat, mint a költő egykori szerelmi és családi költészetének indítékai. Még a gyászoló apa gyötrő kérdésekkel ostromolja Istenét leánya koporsója mellett, még a hazafi megdöbbenve látja a magyar közélet örvényeit, legtöbbször Gyulai mégis rokonérzéssel, de nagyobb izgalom nélkül nézi a körülötte hullámzó élet jelenségeit. Itt-ott meghatja az öröm, mely boldog arcokon derül fel, még inkább a könny, mely egy-két szép női szemben csillan meg, mindazáltal úgy tetszik, mintha lelke s a jelen között megszakadt volna a régi benső kapcsolat. Gyakran szinte a múltban él; ide vonja kedves halottainak emléke. A bálteremben elmúlt szép éveken mereng, nejére gondol: mi szép volt, mi bájjal lejtett s mily hamar hullott sirba. Szilveszter éjszakáján is feltűnik előtte a szelíd nő alakja, az «angyalarc és tiszta lélek, áldozó szív, mély kedély», hogy újra megindítsa a rég elsírt könnyeket. Később nejének s leányának árnya együtt vonja a temető birodalmába, s maga is leginkább kettős gyászával magyarázza meg dalainak bús, komor voltát.

Igy adott Gyulai borongó kedélye a valóságnak egyéni jelentést. Így vált lírája mindinkább az emlékezés költészetévé, mely rég átélt örömekre és bánatokra veti szelíd sugarait. Joggal mondhatta magáról:

A romok közt multak árnya,
Elhaló visszhang vagyok.

Minél több veszteség kötötte Gyulait a multhoz, annál inkább megbarátkozott az elmúlás gondolatával. A Margit szigetén betegágyában fekve, halál-sejtelemmel sóhajt fel: «Ma csak beteg, holnap talán halott». Évek múlva pedig, mikor újra betegség szegezi az ágyhoz, így töpreng:

Még egy nap, talán utolsó,
Aztán elfed a koporsó.

Lassanként a merengés Gyulainak valóságos egyéni lírai formájává változik. Legkedveltebb költői hangulatai azok, melyekkel a földi élet visszás benyomásai fölé emelkedik. Merengéseinek egyik legkölteibb emléke *A felhők* című költemény. Itt sovárgó lelke addig nézi a szállongó felhőket, míg végre maga is elszakad a földtől s együtt száll tovább a levegő vándoraival.

És úgy érzem, mintha lelkem
Velők, bennök szállna fennen,
S emlék, remény, ábránd, eszme

Új alakot
Váltana ott
S a távol kódébe veszne.

Hasonlókép színezi Gyulai költői világát életbölcseisége, mely évről-évre nagyobb jelentőséget nyer lirájában. Amily igazak voltak reményei és csalódásai, örömei és fájdalmai, époly őszinték életnézetei. Bennük egy éles elme s egy mélyen érző szív vonja le egy küzdelmes életpályának végső következményeit. Gyulai látja, de nem becsüli túl az élet értékeit. A nagy csapások után is, melyek szívét érték, talál szépséget a földön, amiért érdemes neki küzdenie, de mindegyiken rajta érzi a mulandóság jegyét. A szeretet ára a szenvedés, az életé a halál. A rohanó évekkal mind gyakrabban tér vissza ez eszmékhez. A bálterem boldog táncoló párai között így elmélkedik:

Mind elveszítjük, hiába sírunk,
Korább' vagy később', amit bírunk,

Oly hirtelen hervad virágunk,
Csak egy lehellet boldogságunk.

Az öregkor határán pedig így gondolkodik az arasznyi földi létről:

Rohannak az évek, őszbe csavarodunk,
Vége felé fordul lejtőjén a pálya,
Alig voltunk ifjak, már öregek vagyunk,
Nyugovóra int az alkonyat sugára.

Mindazáltal minden inkább távol van Gyulaitól, mint a zsörtölődés s az életunalom. Maga is szereti az életet s más életkedvét sem akarja elrontani. A bálterem közönségéhez így szól:

Mulassatok szép ifjú párok,
Meg nem zavarlak, ha melázok.

Az élet legnagyobb s egyúttal legritkább értékének a szerető szívét tartja; érte nem sajnálja az áldozatot sem. Azért tanácsolja a szerető szíveknek, ha bántalom érte őket, hogy bocsássanak meg egymásnak, hiszen «oly váratlan jöhet halálunk, s a sirnál késő a bocsánat». Gyulai gondolatvilágában azonban a szeretet élesen elkülönül a szenvedélytől. A hatvan éves költő már fél a tavaszi izgalomtól, mely tör, zúz és szélsőségekbe csap. Dicsérő szava csak a szelíd, a kedves ősz számára van; róla mondja:

Nincs aszályod, nincsen vészed,
Bölcs közép az osztályrészed.

Mindezek az egyéni vonások: a borongó kedélynek s a komor életbölcseiségnek nyomai határozott rokonságot árulnak el Berzsenyi Dániel lirájával. Valamikor Berzsenyi könnyezte meg az ifjúságnak korán elhervadt virágait s ő hirdette:

Minden csak jelenés: minden az ég alatt,
Mint a kis nefelejts, enyész.

Nem csoda, ha — Eötvös Károly emlékezése szerint — Gyulai egykor oly hosszasan beszélgetett Berzsenyi költészetének szépségeiről b. Kemény Zsigmonddal, s ha annyira rajongott Berzsenyiért, kivált a múltba visszasóhajtó költeményeiért.¹ Maga b. Kemény Zsigmond is, — mint az 1860-ik évi Berzsenyi-ünnepről írt hírlapi cikkéből kitűnik — Berzsenyiben leginkább a mulandóság költőjét szerette.² Nem alap nélkül állapítja meg tehát Eötvös Károly *Utazás a Balaton körül* című munkájában, hogy a XIX. század elején Berzsenyi költészete szolt azon a hangon, melyen Gyulai Pál lantja zengett.³ Joggal egészíti ki azonban állítását azzal, hogy Gyulai nem akart mást utánozni, csak saját költészetének természetét követte. Az utánzás gondolata még inkább szétfoszlik, ha látjuk, hogy Gyulai lírája minden rokonság ellenére mennyire különbözik Berzsenyiétől. Gyulai nagyobb művész a merengés finom változatainak s gyöngéd átmeneteinek feltűntetésében, mint Berzsenyi; életbölcseége azonban a földi határok között marad s nem érinti azt a sejtelmes eszmevilágot, melyben Berzsenyi az emberi léleknek a végtelenséggel való kapcsolatát kutatja.

Amennyire törekedett Gyulai egyénivé tenni lírai érzelmvilágát, annyira óvakodott a kivételességektől. Költői becsvágyát nem izgatták oly hangulatok, melyek a viszonyok játékának következményei s inkább jellemzők a szokatlan helyzetre, mint a költő egyéniségére. Nem tartozik Gyulai azok közé a merész lelkek közé sem, kik mind magasabb eszme- és érzéskörbe emelkedve, a szellemi világnak oly vidékeit hódítják meg, hová még senki sem hatolt. Mint kritikáiban gyakran hangoztatta, a lírai költő feladatát abban látta, hogy oly lelki tartalomnak adjon művészi formát, mely az emberiség nagy részének tulajdona. Így egyesült kritikai felfogásában s lírai költői világában az egyéni az általános emberivel.

Leginkább tanuskodnak ez állítás igazsága mellett Gyulainak családi költeményei. Az apa, ki anyátlan gyermekeinek vidám kedvén majd felderül, majd elborul, ki leányának betegágyánál virrasztva, a hervadozó virágszál életéért aggódik, a legemberibb érzésekkel indít meg minden érző szívet. Hasonlóképen a legegyetemesebb érzés, a szülői szeretet, szólal meg a *Margit emléke* című költeménysorban. A gyötrő gondolatok, melyekkel a gyászba borult apa korán elhunyt kedves leányát s benne saját lelki életének egy részét temeti, minden családban újra meg újra visszatérnek, hiszen kérlelhetetlen törvény

¹ Eötvös Károly: *Utazás a Balaton körül*. II. 211. l.

² Pesti Napló. 1860. 143. (jún. 21.) szám.

³ Eötvös Károly: *Utazás a Balaton körül*. II. 212. l.

szerint váltja fel az örömet a szomorúság, az életet a halál.

Az egyetemes érdek azonban Gyulai lírai költészetének minden elemében megcsillan. Nem látjuk-e mindnyájunk élet-sorsát magunk előtt, mikor a költő bánatos szívvel vesz búcsút attól a sok szép értéktől, melyeket az élet oly bőséggel ajándékozott neki s később oly könnyörtelenül vett vissza? Nem ismerünk-e saját élményeinkre a vesztett ifjúság játékaiban s a szeretetre vágyó szívnek utolsó csalódásaiban? S ha lelkünket megtépték a nagy ellentmondások, nem vonz-e bennünket is Leányfalu költőjével együtt a természet csendje s az égen vitorlázó felhőcsereg?

Legjellemzőbben érvényesül a magasabb szempont Gyulai hazafiságában. Gyulai a hazafiúi költészettel mindig szembe-helyezte a politikait, mely a napi események múltó hangulatait adja vissza s politikai pártszenvedélyekből meríti anyagát. Bármily hűséges híve volt pártjának, lírai nyilatkozataiban mindig a nemzeti lét nagy kérdései foglalkoztatják, úgyhogy sötét aggodalmai minden nemes honfi lelkét megrohanják a nemzeti válságok idején. Ki ne ismerne saját izgalmaira, mikor Gyulai a hiúság álmokéitól, a szóáradat örvényeitől s a visszavonás szörnyetegeitől félti nemzetét? Így foglalja össze Gyulai hazafias lírája a honfiszív világának minden lényeges elemét s az aggódó honszeretet törvénykönyvét.

Az általános emberi értékek megóvták Gyulait a realizmus és egyénítés túlzásaitól, de nem tudták elfeledtetni a sejtelmesség és különösség ingerét, mely a nagy tömeg rokonérzését oly könnyen ejti rabul. Ha azonban Gyulai lírája benső tartalmánál fogva nem keltette is fel a közönség kíváncsiságát, annál inkább számíthatott azoknak rokonérzésére, kik az örökkévaló eszmények tiszteletét hordják szívükben. Gyulai lírájában milliók érzelemvilága vált egyénivé. Rá is illik az, amit Goethe *Wilhelm Meister*-ében a költői lélek valójáról mond: «Átérzi mindazt, ami minden emberéletben szomorú és örvendetes¹».

Bár Gyulai lírai lelki világából hiányoztak is az alanyiság túlzásai, mindazáltal költői egyénisége magasán kiemelkedett korának magyar szellemi életéből. Férfiassága, bátor szókimondása megszegyenítette azt a megalkuvó szellemet, mely az elnyomatás évtizedeinek puritán erkölceit felváltotta. Menynyire anachronizmus volt bensőséges világnézete abban a korban, mely anyagi előnyökért oly sokszor áldozta fel az erkölcsi értékeket!

Ez az erős és gyöngéd lélek sokkal közelebb rokonságban áll azzal a költőtársasággal, melynek egész valója összhang, s

¹ Goethe: *Wilhelm Meisters Lehrjahre*. (II. könyv 2. fejezet.)

melyet annál mélyebben érintenek az emberi élet ellentmondásai. Mily gyötrő eszméket vet fel Gyulainak megzavart ember-szeretete *Lethe partján* című költeményében, főkép a következő verssorokban:

Nem hallok panaszszót, átkot,	Ösvitájok durva nyelvét.
Melyet elnyomott kiáltott;	— — — — —
Ártatlannak síró jajját,	Mily édes mindent feledni,
A gonosznak vad kacajját;	Elfáradva megpihenni!
Szegény, gazdag bőszt küzdelmét,	

Ugy tetszik, mintha Gyulai feljajdulásában Shakespeare-nek e komor, mély értelmű szonettje éledne újra:

Fáradt vagyok, sírban vágnám pihenni,
Bánt látni kolduskép az érdemet,
Pompával ékes a mihaszna semmi,
S esküt szeg a legtisztább becsület.
Szégyenletes hely jut dicső erénynek,
Szűz ártatlanságon gyalázat ég,
Magas tökély meghajlik durva kénynek,
S erőt megbénít lomha gyengeség.¹

Minél dúsabban fejlett ki Gyulai lírai költészetének tartalma, annál nagyobb jelentőséget nyert a művészi forma, melybe a költő a nemes anyagot foglalta. Legkevesbbé felelt meg a kiművelt lírai eszmevilágnak a népköltészet eszközei. A *Diósgyőri dalokban* s a *Tiszavidéki dalokban* itt-ott megcsendül a népies hang, de hiányzik a hozzá szükséges naivság. Valójában Gyulai csak erőlteti magára a népdal modorát, de szerepéből annál hamarabb kiesik. Gondolatai könnyen válnak egyéniekké s egészen természetesen vonják maguk után a műköltő tömörebb kifejezéseit. Másrészt az elképzelt egyszerű helyzetek oly lazán kapcsolódnak a költői egyéniséggel, hogy inkább csak az utánzó kedv teremtményeinek látszanak.

A múltó évekkal ritkábban árad túl Gyulai kedélye, s rendesen hosszabb időre van szüksége, míg költői indítékaiból lírai eszme alakul ki. Ezért lelkének mozgalmái nem is igen férnek el a dal ráamájában. A könnyed dalokat mind sűrűbben váltják fel gyűjteményében terjedelmesebb lírai költemények, melyek műfaj tekintetében legközelebb az elegiához állanak.

Alkotó képzelete itt épannyira tiszteletben tartja a belső forma törvényeit, mint ítélőereje kritikáiban. Ez azonban nem jelent valamely kimért rendet. Költeményeinek szerkezete művészi módon idomul a lírai anyag természetéhez. A különböző változatok közül különösen kettő emelkedik ki, mint Gyulai lírai költeményeinek uralkodó belső formája.

¹ *Shakespeare vegyes költeményei.* 1880. 200. l. (A 66. szonett.)

Gyakran a tárgy annyira uralkodik Gyulai lelkén, hogy minden figyelmet magához ragad. Ilyenkor a költő a tárgy nivoltába mélyed s megfigyeléseiből művészi képet fest élénk, melyet hangulataival és eszméivel színez. Ily lírai festésnek mesteri példája az *Egy fiatal leányhoz* című költemény is. Mily finom vonalakból alakult itt ki a fiatal leány képe, ki szétfoszlott álmait siratja! A csalódott szívnek titkolt fájdalmait árulja el a beborult homlok s a kék szem könnyeseppje. Ennek ad mélyebb értelmet a költő a szeretet és szenvedés bölcséletével is. Hasonlóképp mély líraisággal meghúzott biztos vonások alkotják a magyar nemzet képét az *Oh nemzetem* című költeményben, valamint az őszi természet rajzát *Az őszi* című költeményben. Míg azonban amott a költő éles látása hazafiúi fájdalmával küzd, addig itt az álmodó természet rajzában a pontos megfigyelés és borongó érzés vonzó összhangba olvad. Mennyire megfelel ez a lírai festés és értelmezés Gyulai költői egyéniségének! Itt teljes mértékben érvényesülhetett rendkívüli elemző tehetsége, mely a legbonyolultabb valóságok mélységeibe is behatolt, s jellemrajzoló művészete, mely káprázatos pontossággal vonta maga a jellem körvonalait.

Máskor Gyulai saját lelkének mélységeibe tekint s egyegy értékes lelki folyamatot akar hiven élénk rajzolni. Rajza együttes eredménye az őszinte elmélyedésnek s a tárgyias önelemzésnek. Mint realista művész különös gondot fordít a belső és külső világ kapcsolataira s minden jelentősebb mozzanatot kiemel. Mint a költői szerkesztés mestere a sok részletrajzot finom átmenetekkel, leginkább a hangulatoknak s a felvetett eszméknek egységével foglalja össze. Így teremti meg a lélekrajzban azt, amit egyik névtelen munkatársa a Budapesti Szemlében az érzés és szenvedés logikájának nevezett.¹

Mily valóságos s mégis mily művészi lélekrajz Gyulainak *Margit szigetén* című költeménye! Egy margitszigeti alkony hangulatai élednek benne újra, melyek valamikor a beteg költő lelkén vonultak végig. A lelki folyamatot a falomb árnyéka indítja meg, mely az ablakon keresztül a beteg arcán lebeg. A költő álmodozásába belejátszik a környezet: a tündéri sziget a fel és alá járó társaságok beszédével, a csalógánydallal, gyermekzajjal, majd a mult, a vesztett szerelem és családi boldogság édes bús emlékeivel. A költeménynek természetesen befejezése az elboruló alkony rajza, melynek benyomásai: a lombzörej, a hullámmoraj, távoli ének, elhaló zene

Elrengetik ez éber álmu főt,
Mint dajkaszó a síró csecsemőt.

¹ — p — : *A legújabb magyar líra.* (Budapesti Szemle, V. k. 1874. 181. l.

A lelki állapot, melyet Gyulai a költői ábrázolás eszközeivel varázsolt elénk, szükségképen fejlik ki a környezet részleteiből s a lélek mély tartalmából. Valójában a költemény az eszmetársításnak művészi szemléltetése. Másrészt a lélekrajzban nincs egy mozzanat sem, mely a hatás egységét megzavarná, a befejezés pedig a kedélyhullámok elsimulását jelenti s ennyiben a felvetett kérdésekre összehangzó feleletet ad. Minden részlet a valóságnak s a biztos rendezésnek nyomát viseli magán. A költői hangulat következetessége s befejezett volta talán túlzottnak tetszik, de kétségtelenül ép izlés jele, melyet még nem érintett az irodalmi hanyatlás szelleme.

Hasonló gyengéd lélekrajz a *Bálteremben* című költemény, a költői melázásnak remek képe. Mily természetesen s mégis mily művészien vegyül itt a költő önelemzésében a bálterem vidám hangulata a régi báli emlékekkel, a vesztés fájdalommal a bölcselkedés nyugalmaival! Néha, mint a *Szilveszter éjszakáján* s a *Lethe partján* című költeményekben Gyulai eszmetársításait régi emlékei vagy kedvelt eszméi akasztják meg, legtöbbször azonban rajzoló művészete saját korlátozásával adja rendkívüli erejének jelét. Gyulai költői lélekrajzaiban teljes fényével ragyog Gyulai lírai és elbeszélő költői egyéniségének minden erénye.

Művészi számítás szabta meg Gyulai lírájának külső formáját is a fejlődés tetőpontján. Minél magasabb szellemi légkörbe emelkedett lírai egyénisége, annál inkább megváltotta a költői kifejezés eszközeit. Amint kritikáiban üldözte a cikornyát és a dagályt, épúgy került saját költői nyelvében is; inkább törekedett szabatosságra, mint csillogásra. Ha jellemző szót talált, nem törte magát kép után; hasonlatait ellenben mindig izléssel alkalmazta s megfelelő helyre illesztette. Szellemessége kedvét lelte a gondolat kiélezésében, de őszintesége irtózott a hatásvadászó szellemeskedéstől. Eszmetársításaiból gyakran hiányzott a merészség, de hiányzott a homály is. Józan eszével sehogy sem fért össze az a sokat sejtető rejtelmesség, mely laza gondolatkapcsolataival s lehetetlen jelképeivel meglepi ugyan, de meg is zavarja az olvasót. Így alakult ki Gyulai lírai költeményeinek egyéni előadása, mely époly választékos, mint természetes, mely egyszerűsége ellenére is előkelő s határozottsága ellenére is hajlékony. Mennyire hozzáillett ehhez a kiművelt lírai hanghoz Gyulai verssorainak biztos ritmusa, különösen jambusainak és trocheusainak szabályos sora! Gyulai verstechnikája, mint költői nyelve, érdekes vegyüléke a tehetségnek és tanultságnak, a szabadságnak és fegyelemnek.

Bárhonnan közelítünk Gyulai lírai költészetéhez, mindenünnen ugyanaz a szellem szól hozzánk, mely nem ismeri a meghasonlást s a szép, jó és igaz fogalmai között nem lát ellen-

tétet. Gyulai tiszteletben tartja az irodalmi hagyományt anélkül, hogy ismétlésbe esnék. Lírai költeményeiben a családi élet, hazafiság s emberiség nagy eszméit és érzéseit szólaltatja meg, melyekhez a líra és társadalom életének legfényesebb korszakai fűződnek, de úgy, hogy egyéni szint ad a századok lelki tartalmának. Költői formáiban is letűnt idők irodalmi eszményei éltek tovább életüket s szolgálnak új fejlődésnek alapul.

Mennyire elütött ettől a szellemi világtól az a lírai költészet, mely a múlt század hetvenes és nyolcvanas éveinek legújabb lírájaként lépett mindinkább homloktérbe! Itt megszűnt a lélek egyensúlya, s a költői egyéniségeken végigsüvöltött a kornak vészajtósló nyugtalansága. A líra anyagát leginkább a kétség és világfájdalom szolgáltatta, jellemét pedig a túlzott realizmus és szubjektivizmus adta meg. Így váltották fel Gyulainak összehangzó világnézetét és pontos kifejező módját bizonytalan hangulatok, merész, szinte forradalmi költői eszmék, újszerű formák, rejtelmes kifejezések. Az új lírai mozgalomnak minden vonását egyesítette magában Reviczky Gyula költészete. Egyéni felfogása előtt a világ csak hangulat volt, valóságszeretete a perditá-sors tiszteletében tetőzött; ellentmondásait maga is elismerte dalaiban, mikor a Nirvana altató öle után esengett s mégis örökös harcban állott a lemondás gondolatával. Mindez Gyulai lírai egyéniségével szemben a költészetnek ellentétes sarkpontját jelentette. A kiegyezés utáni újabb magyar líra örvénylő szenvedélyekkel, kétes sejtelmekkel akart célt érni, a világ értelmezésében új utakat keresett, de gyakran botlott ellentétekbe. Gyulai lírája inkább az értelemre alapította a költői hatást, néha keresztülsiklott ugyan az élet rejtelmes mélységei felett, de maga volt a legtisztább összhang.

Ez az ellentét hagyott nyomot azon a fogadtatáson is, melyben Gyulai költeményeit főképp az 1881-ik évi kiadás alkalmával részesítette a magyar sajtó. Minél szigorúbb bírálatok jelentek meg a Budapesti Szemlében a legújabb magyar líra képviselőiről: Endrődi Sándorról, az Ábrányi-testvérekről, Bartók Lajosról, Kiss Józsefről, annál izgatottabban fordult a szerkesztőségi irodák hangulata Gyulai ellen. Legtöbb ellenérzéssel bírálta Gyulai költészetét Reviczky Gyula A Hon tárcájában, habár ítéletei határozott meggyőződés nyilatkozatai voltak.¹ Reviczky nem titkolta, hogy ellenérzését azok az éles — szerinte kegyetlen — bírálatok keltették fel, melyek a Budapesti Szemlében a legújabb magyar lírai mozgalmakat tárgyalták. Hirlapi cikkében mind azt bizonygatta, hogy Gyulai, mikor kicsinyes gúnnyal tekintett lírikus-társaira,

¹ Reviczky Gyula: *Gyulai Pál lírája*. [A Hon. 1881. 354. (dec. 25.) sz.]

túlbecsülte saját műzsáját, pedig jó közepszerű lirikusnál nem több. Más szempontok vezették az Ellenőr s a Függetlenség műbíráit, de ők sem hatoltak Gyulai lírájának valójába.¹ Gyulai tisztelői tudták, hogy a napi kritika nem fejezi ki az irodalmi közvéleményt, azért nem is tartották érdemesnek vele síkra szállni. Az őszinte méltánylatnak leginkább Vadnay Károly adott a Fővárosi Lapokban helyet.²

Lényegesen megváltozott a napi kritika hangja Gyulai lírai költeményeivel szemben az 1893-ik évi kiadás idején. A hírlapi cikkekben szinte az irodalom lelkiismerete szólalt meg. A Budapesti Hírlap kritikusa egyfelől tiltakozott a visszás hang ellen, mely Gyulai költeményeit fogadta, másrészt elismeréssel emelte ki Gyulai lírájának rendkívüli értékeit: az egyszerűséget, őszinteséget és igazságot.³ Kiss József folyóirata, a Hét is gúnyyal sujtotta a kis riportereket, kik Gyulain köszörülték nyelvüket, annál nagyobb hódolattal adózott Gyulainak, egy fényes irodalmi korszak méltó és nagyértékű, utolsó képviselőjének.⁴ Gyulai tiszteletének még becsebb irodalmi emléke Baráth Ferencnek a Hazánkban megjelent bírálat.⁵ Baráth annyi szeretettel és oly kiművelt kritikai érzékkel merült Gyulai lírájának elemzésébe, hogy cikke egész tanulmánnyá szélesült. Benne megvolt a tárgyiasság és kedély-nemesség ahhoz, hogy Gyulai költői egyéniségének igazságát szolgálta s költői pályájának hű képét adhassa. Valóban úgy tetszett, mintha a népszerűség, mely ellen Gyulai oly sokszor indított hadat, kegyeivel akarná kitüntetni szenvedélyes támadóját. Ezt bizonyította Gyulai költeményeinek fényesen kiállított díszkiadása is, mely az 1893-ik évi kiadás után egy évre készült el.⁶

A különböző lapvéleményeknél jelentősebb Gyulai lírájának az hatása, mely a magyar líra fejlődésébe olvadt. Belőle győzelmes valóságként emelkedett ki Gyulai költői eszménye. Ha a kiegyezés után ifjabb lírai költőink tele voltak lázongó érzelmekkel, ellentétes, sokszor visszatetsző eszmékkel, Gyulai bölcs világnézete figyelmeztette őket a világ magasabb rendjére, mely áthidalja az élet nagy szakadékait s a fájdalom és gyönyör aránytalanságainak mélyebb értelmet ad. A fiatalos túlzásokkal és szertelenkedésekkel szemben mily parancsoló tekintély volt Gyulainak nemes férfijelleme, mely a tömeg

¹ Ellenőr. 1881. 640. (dec. 21.) és 1882. 29. (jan. 17.) sz. — Függetlenség. 1881. 357. (dec. 28.) sz.

² Gyulai Pál költeményei. [Fővárosi Lapok. 1881. 291. (dec. 22.) sz.]

³ Gyulai Pál. [Budapesti Hírlap. 1893. 357. (dec. 28.) sz.]

⁴ Hét. 1893. 51. (dec. 17.) sz.

⁵ Baráth Ferenc. Irodalmi dolgozatok. 1895. 176—198. l.

⁶ Gyulai Pál költeményeinek díszkiadása. [Vasárnapi Ujság. 1894. 50. (dec. 16.) sz.]

lármájától s a hazafiság szólamaitól meg nem ingatva, sziklaszilárdan állott a magyar közélet visszás jelenetei között! A merész újitóknak is Gyulai adott lírai költeményeiben meggyőző példát arra, hogy az igazi költői tehetség erejét csak növeli a mélyreható tanulmány, a költészet törvényeinek tisztelete. Gyulai hatása egyaránt volt mérséklő és építő. Lírai egyéniségének kétségtelenül része volt abban, hogy a mult század hetvenes és nyolcvanas éveinek magyar lírája magasabb eszmények felé tört s haladó irányt vett. Így mentette meg Gyulai lírája a magyar líra fénykorának legértékesebb hagyományait egy új költőnemzedék számára, így vált a magyar irodalomtörténeti jogfolytonosságnak nélkülözhetetlen láncszemévé.

III.

Bármily sokáig állott Gyulai lírai költészete a fejlődés tetőfokán, elkövetkezett a hanyatlás ideje is. Ez a korszak életének utolsó másfél évtizedére esett s 1894-től 1909-ig terjedt. Ez idő alatt Gyulai mindinkább visszavonult a közélet teréről; előbb a Kisfaludy-Társaság elnöki székéből távozott, majd az egyetemtől vált meg. Hatásköre mind szűkebbre szorult, úgy, hogy életének végén az elhagyott nagyságok közé tartozott, s az irodalmi pártok küzdelmeiben, bár lelkes, de csak kicsiny sereg vette körül.

A visszavonulás nem jelentett Gyulaira nézve minden tekintetben veszteséget. Így érte el azt, ami után vágyódott, hogy önmagával lehetett békében. Így élhette azt az összehangzó életet, melynek legmegfelelőbb kerete Leányfalú s környéke volt. A természet ölen egész gazdagságában nyílt meg kedélye. Itt gyűjtötte össze családjának tagjait, barátait, ismerőseit, hogy mindenkit elárasszon szívének jóságával. Lelkének összhangját nem bontotta meg az a nagy fájdalom sem, melyet kedves fia halálán érzett. Jól mondta róla Kozma Andor, csak kifelé hadakozott folyton, de benn lelkében mindig isteni béke, tökéletes megelégedés honolt.¹

Talán sohasem élte Gyulai annyira a saját életét, mint öregkorában. Rá is illett a költői léleknek az a meghatározása, melyet Kriza Jánosról szóló emlékbeszédébe foglalt. Ott mondta, hogy nemcsak az a költő, ki költeményeket ír, hanem minden ember, aki nemesen fogja fel és éli át az életet.² Mint egykori költőtársa, ki elhallgatott, de költészetének szelleméhez az életben is hű maradt, ő is együttérzett az emberi életnek változataival

¹ Kozma Andor: *Gyulai Pál, az ember és a költő*. (Magyar Könyvtár. 667. sz.)

² *Emlékbeszéd Kriza János fölött*. (Gyulai Pál: *Emlékbeszédek*. I. 1902. 125. l.)

s költői eszméit nemcsak dalban, hanem sokkal becsesebb eszközökkel: cselekedetekben fejezte ki.

Krizáról megemlékezve, Gyulai nem tudta, melyik több értékű: egy sikerült költői mű-e, vagy egy nemesen átélt élet. Öregkorában, mintha az utóbbinak nyújtott volna előnyt, ritkábban írt költeményt. Utolsó másfél évtizedének költői emlékei a következő lírai költemények származásuk idejével, illetőleg megjelenésük módjával: 1. *Utcán.* (1894.) 2. *Kandallómnál.* (1895.) 3. *Végasztaló.* (1895.) 4. *Hölgyeinkhez.* (1896.) 5. *Emléksorok egy nő tükrére.* (1896.) 6. *Gernyeszegen.* (1897.) 7. *Az év végén.* (1898.) 8. *Rossz termés.* (1898.) 9. *Egy anya emlékkönyvébe.* (1899.) 10. *Fiam fája.* (1899.) 11. *Estély előtt.* (1900.) 12. *Az ország házában.* (Budapesti Szemle. 1903.) 13. *Válság.* (U. o. 1906.) 14. *Budapest.* (U. o. 1906.) 15. *Vigasz.* (U. o. 1907.) 16. *Mennyi gyöngy...* Heine után. (U. o. 1908.)

A költői eszmék, melyek Gyulait öregkori lírájában foglalkoztatták, saját élményeiből emelkedtek ki. Mily érthető volt a szomorúság, mellyel költeményeiben a régi Pest pusztuló emlékeitől búcsúzott, hiszen ifjú- és férfikorának legszebb és legértelmesebb éveit idézték emlékezetébe! Nem csoda, ha nehezen barátkozott meg a rohamosan fejlődő Budapesttel, s ha örökös kifogása volt a bicikli, automobil s villamos-vasút ellen. Minél többet időzött leányfalvi gyümölcsösében, annál természetesebben alakulhatott ki annak a bizalmas beszélgetésnek eszméje, mely egyik költeményében közte s gyümölcsfái között foly. A szalonok társasága, az estély — költői vallomása szerint — nem vonzotta már, de egy-két széplelkű nő egyénisége elragadta. Különösen egynek állított közülök vonzó emléket verseiben; majd szép szemét s nemes arcát csodálta, majd önfeláldozó anyai szeretete előtt hajolt meg, majd fennkölt lelkének szentelt néhány verssort. Visszatértek költészetébe a gyászoló apának s az aggódó hazafinak gyötrő eszméi is. Egyik gyümölcsfája, melyet egykor elhúnyt fia ültetett és öntözgetett, szívének nagy veszteségére figyelmeztette. A politikai élet torzjelenségei, főképp az obstrukció borzalmi pedig előre hirdették neki nemzetének bukását, Lengyelország sorsának megismétlődését.

Az a gondolat- és érzésvilág, mely Gyulainak öregkori lírájából tárul elénk, nem nagy terjedelmű s nem is fejezi ki teljesen Gyulai lelkének egész tartalmát. Mindazáltal az, amit a költő elárul belső életének mozgalmaiból, a hamisítatlan valóság benyomását teszi reánk. Mennyire igazán öreg ember az öreg lírikus! A társaságból, hol egykor hatott és működött, kikopott; sem ő nem érti környezetét, sem őt nem érti környezete. Mennyire emlékeztet bennünket ez a kép Gyulai egyik novellahősének, az öreg Radnóthynak kedélyvilágára, ki minduntalan ellentétbe kerül a körülötte megváltozott viszo-

nyokkal!¹ A különbség mégis az, hogy Gyulai sokszor a humor magaslatáról tekint az öregkor fogyatkozásaira s bölcs megadással nyugszik meg sorsában. A hanyatló lírai egyéniség elemeit érintette a pusztulás szelleme, de bennük épűgy a természet rendje nyilatkozott, mint az aranyárga levelek hullásában, melyekkel az őszi szél játszik.

Legkönnyebben elillant Gyulai élményeinek legfinomabb alkotórésze: a költői hangulat; leginkább megőrizte a benyomásoknak végső eredményét: az életbölcsöletei. Akár az utcán barangol az öreg költő, akár kandallója mellett mereng, akár szép nőismerősenek tükrére gondol, költői hangulataiból mindig egy-egy életigazság emelkedik ki. Legállhatatosabban üldözi lelkét a mulandóság gondolata. Néha élményeinek anynyira csak eszmei tartalma érdekli, hogy lelki mozgalmainak rajzáról egészen megfélekedzik. Ez ad lírájának oly különösen józan, sokszor pusztá jellemet. Így *Egy anya emlékkönyvébe* című költeményében a költő mély vonzalmának rejtelseit inkább csak sejtjük, mert a költemény homlokterét a lírai eszme kiélelése, az anyai szeretet dicsőítése foglalta el.

Mindazáltal, ha kifárad is Gyulai képzelete a lírai utánérzésben, költői világát öregkorában is bearanyozza egyéniségének varázsa. Mennyi lovagiasság nyilatkozik nőtiszteletében, mennyi gyöngédség apai érzéseiben, mennyi lelkierő humorában! Minden szavát, minden tettét mélységes igazságérzet hatja át. Ez ad neki erkölcsi bátorságot akkor is, mikor a magyar politikai pártok elfajult küzdelmét ostorozza. Mily felsőbbsséggel tekint a tömeg rokon- és ellenérzéseinek szeszélyére! Saját lelkiismeretén kívül nem ismer más hatalmat, melynek parancsát magára nézve kötelezőnek fogadná el. Amit egykor a küzdő férfiú vallott, azt ismétli az aggastyán is talán utolsó eredeti költeményének következő szakában:

Jobb ha szívünk önmagával
Él békében csendesen;

Nem gondol a nagy világgal
S nem lankad küzdelmeiben.

Jól illett ehhez a biztos ítéletű, férfias egyéniséghez az egészséges izlés, mely a költői formában is idegenkedett a szenvelgő határozatlanságtól s az ideges szertelenségtől. Gyulai eszményképe költői fejlődésének végső szakában is a költői eszmétől áthatott rend, a világos kifejezés s tiszta, szabályos versforma volt. Néha itt-ott elhomályosult ez az eszménykép a költői gyakorlatban, de legtöbbször Gyulainak utolsó költeményeiben is feltűnt a világos észjárás, az összepontosítás művészete, a költői kifejezőmód bája és ereje.

A kifejlett lírai egyéniségnek minden erénye még egyszer megvillant a *Gernyeszege*n című költeményben. Gyulai

¹ Gyulai Pál: *Egy régi udvarház utolsó gazdája*.

1897 nyarán júl. 31-ike körül járt utoljára Gernyeszegen. Életének alkonyán ismét látni akarta a regényes környezetet, hol a szabadságharc után gr. Teleki Domokos oldalán titkárkodott, s hol egykor annyi költői hangulat vette körül. A mult gyászos és felemelő emlékein kívül újabb rokonérzések is kötötték Gernyeszeghez. Ide vonzotta a kastély úrnőjének elragadó egyénisége, Gyulai költői lelkesedésének tárgya, s a családi kör, melyben Gyulai oly boldog órákat élt át. Ily hatások között fogadta az öreg költő a múzsa látogatását s addig nem bocsátotta el az Ég küldöttét, míg az meg nem áldotta.

A költemény alapeszméje már 1897 nyarán felbukkant Gyulai lelkében, de lassan öltött művészi alakot. Még 1897 októberében is csak az első versszak készült el. Így bontakozott ki egész nagyságában a lírai feladat: a visszaemlékezés rajza s benne a kastély multjának és jelenének összefoglalása. A feladat bensőséges tartalmával vetekedett a megoldás gazdagsága. Mennyi alkalma nyílt a költői kedélynek, hogy kitarja minden értékét! Benne teljesen összehangzott az igazi hazafiság tisztelete a ritka lelkű honleány iránt érzett hódolattal. Mily nemes valóságszeretet hatotta át a költő rajzoló művészetét! Amily finom és következetes volt a visszaemlékező lélek nyilatkozása, épolyan biztos volt gr. Teleki Domokos jellemének rajza. A gernyeszegi környezetnek is minden jellemző részlete érvényesült: a Maros, a vén kastély a dombon, a nagy, árnyas kert régi nyárfáival s lehajló jázminbokraival. S a lírai anyagnak változatos elemeit mily egységbe foglalta a költőnek borongó hangulata!

Minél ritkábban győzedelmeskedett az öreg költő alkotó ereje lírai anyagán, annál kevésbbé várhatta, hogy költészetét igazi értéke szerint méltassa az irodalmi forrongások kora. A XIX. század végén s a XX. század elején már egészen követelőően jelentkezett a magyar lírai költészetben az újítás vágya. A hazafias szólamokat, melyeket egykor Gyulai is annyi elmeéllel üldözött, rejtelmes, világpolgáriás jelszavak váltották fel. A Tisza helyett a Ganges, az Alföld helyett Párizs ragadta magához a költői lelkesedést. A költői formákban az összevisszaság vette át az összhang helyét. Az újabb magyar lírai mozgalom vezetői talán tisztelték Gyulaiban a rettenhetetlen irodalmi harcost, de a költő idegen volt nekik. Az irodalom vásári lármájában, mely társadalmi összeomlásunkat megelőzte, elveszett az öreg lantos költőnek megviselt, de nemes ércű hangja.

IV.

A fejlődésnek azt az útját, melyen Gyulai lírai költészete haladt, részint a költői egyéniség elemei, részint az irodalmi viszonyok jelölték ki.

Az ifjú költő híven követte a múlt század negyvenes éveinek irodalmi ízlését, a romantikát; gyakran szinte magára erőltette a szenvedélyes vágy s féktelen képzelet túlzásait. Lelkének romantikus tartalma mégis leginkább a szabadságharc után fejlett ki. A szerelmi ábránd, a nagy természet szeretete, a nemzeti szabadság hő vágya ekkor a lírai egyéniség mélységeiből tört elő, hogy visszhangra találjon a leigázott magyar nemzet szívében. A borongás és lázongás költői kifejezése annyira összehangzó volt, hogy Arany és Tompa költői világa mellett is a magyar lírai költészetnek új és eredeti értékét jelentette. Az ötvenes évek végén s a hatvanas években a realizmus új lelki erőket fejtett ki Gyulai lírai költői tehetőségében. A valósággal való szoros kapcsolat dalaiban szabatos hangulatrajzokhoz, szatiráiban gúnyjának igaz pátozához s a magyar politikai élet művészi elemzéséhez vezette. Így érte el a fejlődés tetőpontját, melyen egészen a kilencvenes évekig megmaradt, a költői erőnek azt az egyensúlyát, mely a kedély-nemességet életbölcseiséggel, az egyénit az általános emberivel s a tartalmi mélységet előkelő formaérzéssel egyeztette össze.

Ez a fejlődés eléggé változatos, de közel sem olyan rohamos, mint aminőt Petőfi lírai egyéniségének kibontakozása mutat. Nincsenek oly váratlan, szinte rejtelmes fordulatai sem, minőkre Vörösmarty vagy Arany költői fejlődésének történetében bukkanunk. Itt minden hatóerő világosan érvényesül, de époly kétségtelenek a végső eredmény értékei is.

Jelentős szerepe Gyulai lírájának, hogy a magyar, különösen az erdélyi magyar jellem eszményképét a maga vonzó fenségében örökíti meg. A nemes ábrándok, melyek Gyulai költői lelkesedését magasabb szellemi légkörbe emelik, a rajongó hazaszeretet, mely oly megrázó erővel nyilatkozik elegiáiban, jellemző vonásai a magyar léleknek. Már inkább erdélyi örökség az eszmékhez való szívós ragaszkodás s az a politikai eszélyesség, mely a kockáztató kalandoknál többre becsüli a fejlődés biztos útjait. Így származtatja át Gyulai lírája az erdélyi magyar gondolat- és érzésvilágot késő korokra, hogy a csüggedőknek vigaszt, a bátraknak példaképpül szolgáljon.

Gyulai lírai költészete azonban nemcsak az erdélyi magyar szellemnek, hanem egyúttal az elnyomás korának is költői kifejezése. Benne ismét körülvesznek bennünket nemzeti tragédiánk komor hangulatai. Lelkünkön átsuhan a sötét gyász, mely az elesett hősöknek szól, de érezzük a nemzet elszánt akarátának erejét is, mely egy eszméért, a függetlenségért anyagi javakat, életet, mindent áldozni kész. Az elfojtott sóhajokban, a vigasztalás bús ígében, a kemény dorgáló szavakban az erkölcsi felmagasodásnak mily nagyszerű képe rajzolódik elénk! Nagy volt a kor, melyet a nemzettiprás

borzalmait szentelték meg, de hozzá méltó volt a költő is, ki a nagy idők erkölcsi tartalmának hangot adott.

A nemzeti és történelmi jelentőség részben már irodalmi is, hiszen a nemzet és a kor az emberi lélek világának lényeges alkotórészei s ennyiben a költészetnek fő tárgyai. Gyulai lírájának azonban van határozottan irodalmi jelentősége is. Nem alkot korszakot, de elvet képvisel s küzdelmet jelent a hanyatlás szellemével szemben, így új korszak alapját veti meg. Amit Gyulai Arany költészetének irányáról mond,¹ azt saját lírájára is vonatkoztathatná; benne is megállapíthatná a realizmus és idealizmus összehangzó egymásba olvadását. Valójában Gyulai kiegészítette, tovább fejlesztette Arany korának irodalmi eszményét s ennyiben növelte a magyar irodalomban annak a költői iránynak hódításait, melynek a világ-irodalom legnagyobb remekműveit köszönheti. Ez lírai költészetének egyúttal világirodalmi jelentősége is.

PAPP FERENC.

¹ *Emlékbeszéd Arany János fölött.* (Gyulai Pál: *Emlékbeszédek.* I. 1902. 125. l.)

ARANY JÁNOS ESZTÉTIKÁJA.

(Első közlemény.)

Mindig tanulságosak saját művészetükről nagy költőknek és nagy művészeknek a vallomásai. Annyival inkább oly költőké és művészeké, kik, mint Arany is, erős tudományos érzéket árulnak el és a költészetet is rendszeres tanulmányaik ellenőrzése vagy legalább támogatása mellett művelik.

Arany is azok közé tartozik, kik a költészettel foglalkozó tudományok körében igen mély és rendszeres tanulmányokat folytattak s ezek eredményét költői gyakorlatukban is értékesítették. Szorosabb értelemben vett elméleti mű¹ ugyan nincsen Arany tudományos dolgozatai közt, de bírázataiban, levelezésében és másnemű prózai írásaiban, valamint Vojtina két levelében és *Ars poeticájában* és a *Sárkány* című költeményében esztétikai kérdéseket gyakran érint, sőt azok részben ezekkel foglalkoznak. Ezeken fölül ide sorolandók még Bánk-bán tanulmányai, Zrínyiről és Tassóról megkezdett műve, A magyar verselésről, Naiv eposzunkról, Irányok, Visszatekintés, A magyar népdal az irodalomban, Irodalmi hitvallásunk című dolgozatai és még a Ráth-kiadás nagyon becses «töredékes gondolatai» (Hátrahagyott prózai dolg. 517—527) és szerkesztői üzenetei. Elméleti kérdések iránti érdeklődését egyébként az is mutatja, hogy Szépirodalmi Figyelőjének (1860—62) célját, «a magyar szépirodalom esztétikai fejlődését», kétféle eszközzel kívánja előmozdítani, t. i. gyakorlatilag és elméletileg. Ez utóbbiak sorába, melyeket ő egyébként első helyen említ, széptani értekezések, tájékoztatások és fejtegetések tartoznak. Bizonyos rend-

¹ Talán nem lehet ilyennek remélnünk ama diktátumokat sem, melyek Arany nagykörösi tanársága idejéből maradtak ránk. Pap Károly értekezett róluk a debreceni egyetem évzáró ünnepén 1917., ígérve a diktátumok kiadását. Ezekbe nem volt alkalmam betekinteni. (A debreceni egyetem Almanachja 1917-ről.) Vajon a költő nem úgy vélekedett-e róluk, mint irodalomtörténetéről? Mikor u. i. Gyulai a budapesti ref. főgimnáziumhoz került tanárnak, utbaigazítást, esetleg jegyzeteket kért Aranytól, hogy a magyar irodalom tanításában hasznukat vehesse. Arany Gyulai kérésére így válaszolt: «Az irodalomtörténetet kéziratból tanítom, de mivel az nem egyéb, mint Toldy nagyon rövid extractuma, nincs miért elküldönnem». Arany *Hátrahagyott művei* IV. 54. l. Arany esztétikai jegyzeteit újabban gondos cikkben ismerteti Pap Károly a Budapesti Szemle 1925 júniusi számában.

szerességgel legösszefüggőbbben a jelzett töredékekben (főleg a II., III., és V. számukban) szól a szép elméletéről.

I.

Arany esztétikai felfogása abból indul ki, hogy a szép törvényei *általános érvényűek*: azokat még a lángelmék sem törhetik át, sőt mikor megvetni látszanak, ellenkezőleg ujaknak szereznek érvényt. (X: 231.)¹ De mindehhez hozzá teszi azt is, hogy azért valami általános egyetemes szépnek a kifejezése a művészi vagy költői gyakorlatban mégis lehetetlen volna. Az örök szép kifejezése *nemzeti* különösség nélkül, amint azt sokan követelik Arany szerint, bármely művészet körében is lehetetlen volna, de legkevésbé lehetséges a költészetben. A szép tehát büntetés nélkül nem tagadhatja meg nemzeti eredetét. Azért a szép körében így állítja fel a kategóriákat: általános emberi, különös, azaz nemzeti, és különös, azaz népi. Tehát, amint majd részletesebben is látni fogjuk, a nemzeti sajátosság kikerülhetetlen föltétele a szépnek, de a népi már nem. (X: 519.)

Mint a nemzetit, épolyan nélkülözhetetlen elemül tartja a szépnek az *ideált*. «Minden igaz költészet ideál», mert minden igaz költészet eszményt fejez ki (X: 159.): ebből sohasem enged. Ennek folyományaként megkívánja, hogy egységes alapeszme tartsa össze annak részeit. Ez az alapeszme azonban nem valami száraz gondolat: egyezni látszik a költemény alaphangjával, alapérzésével, melyből az egész költői mű kifejlődik, amely a költő lelkéből «szüzfrissességben» fakad. (V: 538.) Nem elvont tanulság, hanem a költemény egészétől, alkatától, fölépítésétől elválaszthatatlan valami. A költemény «élesztője» (X: 238.) mely az egész sűteményt áthatja, erőt, emelkedést, gömbölyűséget s úgyszólván életet ad neki.²

Ez az ideál a maga tisztaságában, idő- és esetlegesség-beli elemeitől is megfosztva egyhangú és szűkkörű volna; de akkor is, ha megjelenésében nem lépne ki az évezredes hagyományok köréből.

Minden igazi költészet tehát eszményit, így még a népköltészet (V: 506.) is, csak hogy ez az eszményiség nem áll bizonyos szűkkörű formákban. Azért a költészettől azt kívánja meg Arany, a léleknek mindenkor ünnepe, ne hétköznapija legyen. Az eszményítést illetőleg csak a kifejezés módjában lehet különbség, amennyiben a művész az eszme megtestesítésében vagy az ideát a nemben, s az egészet is a nemben, vagy az ideát az egyénben s a nemet is az egyénben fejezi ki. Amaz az eszményi,

¹ A szövegben Arany összes műveinek Ráth-féle kiadását idézem; a pusztán római és arab számú utalások erre vonatkoznak.

² V. ö. Gálos értekezésével: A. J. esztétikája. EPhK. 1910. 693.

ez az egyéni; amaz a klasszikai, emez a romantikus; amaz a pogány költészet, mert a nemben nem juthat eléggé érvényre az egyén; emez a keresztyén, mert felszabadítja az egyént. Amaz egyuttal elvontabb, mert a nem fogalma pusztá abstrakció; ez konkrétebb, mert az egyén is konkrét; amaz szűkebb, mert a nem korlátoltabb, míg ennek birodalma tágas, mert — úgymond — az egyéni változatosság végtelen. Szóval amabban a régi idealizmust, emebben a modern realizmust látja. De a művészetnek mind a két iránya megegyezik abban, hogy mindkettő határozottalakban eszmét testesít meg. Minden igaz költészet tehát ideál. Azért az, amit reálnak mondanak, már kívül esik szerinte a költészet határán. Különbség az irányok között csak annyi lehet, hogy amit ideálnak szokás nevezni, lehány magáról minden időbelit és esetlegest, tisztán akar állani, általánosságban maradni, azért egyhangú és szűkkörű lesz; vagy csak olyat és annyit vesz föl az időszerűből, melyet és mennyit évezredek szentesített hagyományai megengednek, s ezért egyoldalú is lesz. Az a költészet azonban, melyet reálvegyületűnek mondanak, elfogadja az időbelit, az esetlegest, a különöst, pl. a nemzetit, a népit, sőt egyénit is, de nem mint lényeket, mert akkor megszűnnék költészet lenni, hanem Arany szerint mint formát, melyben nyilvánkozik. Ezzel köre kitágul, hangja ezerféle változatot nyer s megszabadul az egyoldalúságtól. «De ha lényegét nem az idea teszi, ha a res külsejéből belsejébe tolakodik, akkor nem költészet többé.» (X: 519., 159., 519—520). A költészet lényege tehát nem a «reál». Lényege s célja az eszme kifejezése által a szép megvalósítása. «A szép pedig (művészi tárgyakkban) a jónak és igaznak kifejezése, de nem igényest (directe), hanem közvetve, az idomban és az idom által.» (X: 523.)¹ A természeti szépre meghatározását nem terjeszti ki. Az így megjelenő szép hatása erővel teljes, még pedig mennél egyszerűbb, annál több emberre hat. «Ha egyszerű, különben sem azért egyszerű, hogy fű-fa által érthető legyen, hanem mert az egyszerű eszközökkel hatni tudó erőnek a jele s az egyszerű szép annál szebb». (X: 360., 330.) Ugyanezt alkalmazza az epigramma rövidségére is.

A szép tehát nem lehet el sem a jó, sem az igaz nélkül; nem érvényesülhet sem a jó, sem az igaz rovására. Egyébként Arany mint ember és költő is, fényes erkölcsiség megtestesítője; és mint szerkesztő is megkövetelte az *erkölcsi alapot* a műalkotásban. Ezt azonban nem tekintette azonosnak a moralizálással. A művészet köréből kizárta a szenteskedő, szigorúan kegyes és száraz lelkeket, kik a mű becsét «a benne parázsan felhalmozott vallás-erkölcsi tanulástól, a morális irány kézzelfogható jelenségeitől mérik.» (X: 573.) «A költői varázs oda van,

¹ Bulesu K. költeményére is azt írja: a költészet főcélja a szép; tárgy a igaz is, jó is. Idézve Gálosnál. EPhK. 1910. 688.

mihelyt ujjal mutatható a morális gondolat». — mondja egyik szerkesztői üzenetében.¹ Más oldalról elítéli, ha a költő az erkölcsi érzéket megsértette, ha nem volt kiérezhető legalább is a költő meleg érzése az igazság és becsület iránt.² A sikamlósság ellen is tiltakozik, ha nem szolgál magasabb irodalmi célt.³

Az *igazság* is hasonlóan fontos szerepet játszik Aranynál. Szerinte a valóságból, a természetből kell kiindulni a költészetben is. Jókaival kapcsolatban megjegyzi, hogy a költészet célja nem lehet a «hajmeresztés». (XI: 31.) Költőnek a természetets általánában a valóságot helyes megértéssel kell *utánoznia*. Csakhogy ez alatt nem a szolgai utánzást érti, amint Vojtina⁴ is írja:

Nem a való hát: annak égi mása
Lesz, amitől függ az ének varázsa.
E hűtlen hívség, mely szebbít, nagyít —
.....
Ez önmagánál szebb, dicsőbb természet:
Egy szóval . . . a költészet.

Így értelmezi az előző sorokat is.

..... költőnek, bár lényé isteni,
Nemcsak szabad: szükség fillenteni.

Byronra hivatkozással egy helyt így állítja föl tételét «Költeni és mégis igaz maradni.» (V: 537.) Petőfit pedig azért dicséri, mert szemben a természetvizsgálókkal, kik a természetnek a körmét, haját stb. kutatják, ő a lelkét adja. (XI: 62.)

A nyers valóság helyett tehát valami mást, annak *eszményi* képét kívánja a költőtől. Már előtte s vele együtt mások is hirdették és keresték művészetekben nálunk is az eszményítést. A klasszikus irány, Kazinczyék, az eszményiség jegyében dolgoztak. Később Bajza hívei, majd Császár Ferenc, Kunoss és Jámbor (Hiador). Ez az eszményiség azonban valami halavány, tárgyiatlan, a valóságtól elszakadó vérszegény eszményiség volt. Arany nem erre gondolt.

..... azt se véd, hogy a való
Kirúgva jobb egészen láb alól,
Hogy némi kósza föllengésben áll
A híres eszmény, vulgo: ideál.

«Ki az eszmét test nélkül akarná érzékeink elé állítani — mondja máshelyt — a felhő után kapdos, de nem költő.» (X: 160.) Az Arany eszményisége a való lényegének a kiemelésében áll s ebből a célból a valónak nem a megmásítását, legföljebb az egyszerűsítését, esetleges elemeinek a mellőzését engedi

¹ X. 573. Koszorú 1863. II. 20. sz.

² Koszorú 1863. II. 24. sz. 1864. I. 48.

³ Szépirodalmi figyelő. I. évf. 527. Mindezek idézve Várdai Béla cikkében: «Kisebb adalékok A. J. eszt. nézeteihez». EPhK. 1908.

meg. A költői előadástól a jellemzéssel való eszményítést kívánja meg, hogy ezzel elhithető ereje legyen.

Győzz meg, hogy ami *látszik*, az *való*:
Akkor neved költő lesz, nem csaló.

Erre Arany mindig sokat adott, amit az eposzi hitelről szóló sajátos elmélete is bizonyít. De egész költői gyakorlatát mutatja, melyben a kompozíció szilárdságára épített műveiben mindenütt bölcs mértéket tart eszményisége az ő józan valóság-érzésével; jól tudja, hogy ha a valósághoz fűző kötelék elszakad, «a sárkány,» mely föllengő ambícióval az egekre tör, gúnyolódó békák közé undok pocsolyába zuhan vissza. Viszont ezt a felfogását egészíti ki Aranyban az a másik nézete, amely szerint tárgyak között szükségesnek tartja a válogatást.

Az egyszeregy, bár meg nem dönthető,
Képzelmi szósszal bé nem önthető.

Tehát nem minden tárgyat tart alkalmasnak művészi fel- dolgozásra. Így az anyagi gondokat sem, ha emelkedettebb szempontjai nincsenek hozzá a költőnek. «Az anyagi szenvedéseket enyhítsük, amint tudjuk s ne énekeljük meg» — így ír egy verselő alföldi gazdának.¹ Nem tartja költői tárgynak az egyéniség túlzásait, a különlegest, a bizarrt sem. «Vannak bizarr jellemek — úgymond — a valóságban, hihetetlenek a költészetben.» (X: 122.) «Valami lehet igaz, — írja más helyt mint szerkesztő egy verselőnek, ki a mellett bizonykodott, hogy megtörtént dolgot beszél el — de a költészetben még sem igaz. Megfordítva, költött dolgot igazzá tesz a poézis.»² A kivételesből hiányzik az általános emberi — gondolja Gyulaival egyetértőleg.

Már láttuk, hogy a nemzeti vonást Arany a szépnek nélkülözhetetlen eleméül tekinti. A népiest csak annyiban, amennyiben tanulni lehet belőle a költészetet felfrissíteni és nemzeti alapra helyezni. Amint Szilágyi Istvánnak írja 1847.: «Szeretem a nemzeti költészetet; a népiesség köntösében még most; később majd pusztán.» (XI: 45.)

Népies alatt Arany a népi eszmejárást, naiv frissiséget érti, melyen érzik a mező s erdő illata; továbbá a benső, lényeghez tartozó költői formát, erélyes, rugalmas, rövid nyelvet. (V: 360.) Ezért a népköltészet tanulmányozását mind a költőnek, mind az esztétikusnak szükségesnek tartja s hivatkozik a legkevésbé sem pórias ízlésű Kölcsy-re, aki szerint «a valódi nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni.» (X: 10.) «A néptől tanulni s ily módon a költészetet

¹ Koszorú. 1863. II. 504. EPhK. 908. 660.

² Koszorú. 1863. II. 120. EPhK. 1908. 735.

felfrissíteni»: ezt tartja Arany is főfeladatnak. El kell tanulni a néptől a stílus egyszerűségét, erélyét, az érzés nyíltságát, közvetetlenségét, hagyományos formáit s mindazt, mi költői továbbfejlésre alkalmas. De nem szabad a költőnek lealacsonyodnia. «A népköltő feladata nem az — írja Toldijával kapcsolatban Szilágyi Istvánnak — hogy elmerüljön a durva nép közt s legyen egyszerűvé velek, hanem az, hogy tanulja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő.» (XI: 38.) De a költészet újjá teremtése csak ott és annyiban sikerülhet szerinte népies alapon, hol és amennyiben a népies alap egyszersmind nemzeti is. (X: 259.) Egyébiránt azonban a szépet nem köti kizárólag sem a népieshez, sem a nem népieshez, mert neki a szép szép minden alakban; mindazáltal erős meggyőződése, hogy «amely népnek nem volt és nincsen gazdag népköltészete: annak nem lesz önálló nemzeti költészete, hanem mások hulladékain fog élösködni, mint Róma a Hellasén.» (XII: 84.)¹ Ezért Arany korántsem gondolt arra, hogy minden költő népköltő legyen, ami úgy sem valósulhatna meg; csak azt tartotta szükségesnek, hogy a költészet ne csak néhány tudós vagy ábrándos egyéniség számára legyen megérthető és élvezhető, hanem döntse le a közfalat a népi és az általa ú. n. fennköltészet között. Ezt pedig egyszerűen nemes, a nép nyelvét megközelítő s ennek virágaitól ékes formájával teheti. Ehhez képest a költészet végső céljának nem azt tartja, hogy a «lehető legfensőbb fokig csigáztassék nyelve, hanem azt, hogy magát egyszerű köntösben is képes legyen művésziileg kifejezni.» Az így felfogott nemzeti költészettől a nemzeti újjászületés hathatós elősegítését várja. (XI: 222.)

A népköltészetnek főleg a *formakincsét* és *formateremtő erejét* tartja sokra. Bár úgy véli, sehol sem tanulja formáit, mert, amint a költemény eszméje megfogant, nézete szerint, vele terem a benső forma is a maga egész teljességében. Ugyanezt vallja egyébként magáról is. Azt mondja, hogy csekély számú lírai darabjainak már a lelkében zsongott a dallama, mielőtt kifejlett eszméjük lett volna. Sőt balladái fogalmazásakor is az első, még homályos eszme «felködlésével» már ott volt a ritmus, a dallam, mint mondja, rendszerint nem eredeti, hanem valamely régi népdalhang. (XII: 149.) Egyébiránt tartalom és alak ilyen belső egységét nemcsak a magyar, hanem valamennyi népköltészet közös értékének tekinti. XIV-XVII. sz. költésztünköt is azért becsüli többek között, mert ilyen módon nagy számmal termelte a nemzeti versidomokat, melyek azonosak a népdal formarendszerével. Ezt pedig azzal magyarázza, hogy «magyar fül csak így érezte versnek a verset.» (X: 14., 19.)

¹ L. még a népiesre *Népiességünk a költészetben.* (X: 568 — 71.)

Általában a *forma becsét* első sorba állítja : ami költői érdekű, mondja, az «formába kerekedik.» (V: 237.) A maga főtörekvésének is azt vallja: «formát és tárgyat összhangzásba hozni: egészét alkotni.» (XII: 156.) Ezt a formaérzékét, a szépek formába való kívánczóságát az egyetemes emberi lélek közös tulajdonságának vallja. Alapja benne van — mint nagyon helyesen sejtí meg — az emberi természetben és nemcsak a művészi lelkek tulajdona. Ezt látja bizonyítva a köznép meséiben, mondáiban, balladáiban (V: 201), melyek mind formába törekcszenek.

Természetesen ezekben a fejtegetésekben Arany forma alatt nemcsak a pusztá versalakot érti, hanem «ama benső formát, mely a tárggyal csaknem azonos,» annyira egyesül vele. (XII: 157.) Érdekes nyilatkozat egy költőtől, kinek ez magának is tudatosan választott célja volt és amit ő klasszikus teljességben meg is valósított.

Ez a forma a *kifejezés* eszköze. Mert Arany is, Gyulaival egyetértésben, a kifejezésben keresi a költészetnek megkülönböztető jegyét. «Érezni nem elég — mondja — *ki is kell tudni fejezni*, még pedig nem úgy, amint közbeszédben elspáncodná az ember, hanem költőileg.» (XII: 152.) Mert, így folytatja tovább, «az érzés nem kizárólagos tulajdona a költőnek: ő csak abban különbözik más emberektől, hogy érzelmeit a „szép“ formáiban és oly hatályosan bírja kifejezni, hogy az olvasókban hasonlókat gerjeszthet. Amennyiben ez sikerül, annyiban költő. E szerint valamely költeménynél nem azt vizsgálom, minő érzelmei lehettek írójának, hanem azt, *miképen bírta azokat kifejezni*, vagyis nem vizsgálók semmit, hanem átengedem magam a költemény hangulatának: ha az von, ragad magával, akkor a költő célját érte s költeménye jó; ellenkező esetben nem sikerült az.» (XII: 422.) Első műköltőinknél is azt kárhóztatja, hogy «a szép helyett sívár igazra, *gyönyörködtető helyett tanulságosra törekszenek*.» (V: 273.)

Íme Arany a kifejezés eszköze, a költői forma mellett az *érzést* állítja előtérbe; a siker föltételét annak átérzését az olvasótól is megkívánja. Meg is elégszik a hatással, «ha érzületét, kedélyállapotát, bárminő legyen az, teljesen visszatükrözi költeménye.» Azonban Aranyra nagyon jellemzően, mégis ismer e részben is fokozatot, t. i. a szerint, «amint a kedély eszmeibb vagy frivolabb tárgyért jó mozgásba.» (X: 217.) Úgy látszik, a szemérmes és kényes ízlésű Arany ez utóbbira nem nagyon volt kíváncsi. Az érzelmi elemre oly nagy súlyt fektet egyébként, hogy még a műfordításnál sem az értelmi hűséget tartja fődolognak, hanem a «*benyomást*, melyet tesz az olvasóra.» Ez utóbbit pedig, mint mondja, olykor csak némi hűtlenséggel lehet elérni. (X: 287.) Azért Szász Károlyt, sok jellességének kiemelése mellett, megrója, hogy költeményeit inkább jól *elgon-*

dolja, semmint átérzi, tehát gondolatokat ad olykor érzések helyett is. (X: 109.) A gondolati s általában a filozófiai elemnek is a jogosultságát csak oly mértékig ismeri el, amily mértékben azok a szív melegségét is éreztetni tudják. (X: 291.) Apró megjegyzésekben ezeken túl is lépten-nyomon utal költészetben az érzés fontosságára. Tanítványának, Tisza Domokosnak, kiben nagy költői erő bontakozását látta és segítette elő, azt tanácsolja alkalmi költeményében: akkor legyen költő, ha az érzés tengeréhez jut. (*Domokos napra*, 8. vsz.) Csak hogy az az érzés, amit Arany a költészet egyik legértékesebb motívumául ismer, nem a pillanatnyi fellobbanás, hanem főként a közösség nagy érzései közül való. Legalább így magyarázza az eposzköltő helyzetét nemzetével szemben. (V: 443.)

A költészet érzelmi elemeinek ez a hangoztatása Arannál azért olyan nagy érdekű, mert az ő költői gyakorlatában az *értelmi* elemek is megfelelően érvényesülnek. Nála ez a kettő is, csakúgy, mint formának és tartalomnak a töle elméletileg is annyira megkövetelt egysége, az egyensúly teljességében mutatkozik. A tónusegység méltóságostárgyilagosságú eposzaiban is mindenütt előrad, másfelől saját érzéseiről is legtöbbször a harmadik személy tárgyias nyugalmaival beszél. Hogy e kettőnek egyensúlya soha, még pillanatokra sem billen meg nála, ennek lélektani magyarázatát adja vallomása: «Én csak bizonyos *objektív* állapotban tudom kezelni az érzelmeket» (XII: 92.) — azaz szembefordul velők s azokat mintegy tárgyiasítja s ezzel tónusukat erősen letompítja, avagy megfelelő elemek hozzáadásával a humor magasságaiba emeli. A mély érdeklődés közvetetlenségének erővel teljes kifejezéséhez valóban hiányzott nála valami: az, ami Petőfit épen az érzelmelek közvetetlenségének költőjévé tette: változó hangulatainak könnyedsége. «Hol valami engem közlől, mélyen sebez, ott hallgatók» — vallja egy helyt magáról. (XII: 92.) Lelkének ilyen berendezkedése magyarázza felháborodását, mellyel kritikáiban, nyilatkozataiban és szatirikus költeményeiben kikél azok ellen, kik «a lírát csupán dallá, hanggá szeretnék higitani, hogy úgy szólva szavak nélkül zengjen, mint a fűtty.» (X: 293.)

Arany költői eljárásában a *tudatosság és tervszerűség* erősen érvényesül. Nemcsak a böles mértéktartás, hanem az is erősen bizonyítja ezt, hogy művei az arányos kompozíció hatalmas pilléreire építék. «Én nem egyes helyekért, hanem kompozíciókért dolgozom» — így jellemzi maga is saját költői eljárását. De másoktól is megkívánja költészetben a szerkesztés, a kompozíció «megigazító erejének» az érvényesülését. (XI: 49.)¹ Külön-

¹ V. ö. még Szépirod. Figyelő I. 479. ahol Márki József trópusgyűjteményét ítéli el. Kétségbevonja, «hogy az egész koszorúból kitépett virágok, vagyis inkább a virág egyes szirmai összehalmozva jó hatással lesznek». EPhK. 1908. 662.

ben «az alkotás egysége, formabeli telje és kerekded volta» iránti vágyát is emberi lelkünk mélyében látja alapozva s nem tartja a saját maga vagy a művészi lélek különleges tulajdonának. (V : 201.)¹ Az intellektuális elemnek is annyira megadja a magáét, hogy «a költészet logikájáról» beszél (X : 124.) és azt mondja, hogy az alakítás, elrendezés dicsősége «a főt» illeti. (XI : 75.) Így a költészettel szemben azt a követelést állítja föl: legyen érthető, mindenki számára, «kit ép elmével áldott meg Isten.» A tendenciát, a száraz didaxist, azonban már határozottan költőtietlennek mondja. «Íranya lehet valamely költői műnek — úgy mond — de a főirány mindig a szép legyen, ne a hasznos vagy tanulságos.»² Azért ha valamikor a költészet megválna a szép örök formáitól s az emberi érzelem és cselekvés helyett bölcselmi és társadalmi eszmék vajúdásától keresné megifjodását, ez a kor már az élemedett vénség kora volna. Kifejezi azonban azt a reményét is, hogy ez nem lehetne tartós és a költészetnek is csak időleges hanyatlását mutatná.³

Azt kívánja tehát, hogy a költészet egyszerre legyen érthető és élvezhető. Még az eszmei tartalommal kapcsolatban is annak tudattalan *megérzéséről* tesz tanuvallomást. (XI : 45.) Megsejtette tehát, hogy a költői alkotást és a költészet élvezését nem kísérheti végig a tudatosságnak tiszta fénye, és amikor így van is, akkor is nagyon erős érzelmi árnyalatokkal színeződik. «Ha valami, a költészet meggyőződés dolga — írja Erdélyihez — vezéreiket — teszi hozzá — lehet írni meggyőződés nélkül is, de jó verset nem.» (XII : 101.) Itt a gondolatoknak is — mintha mondaná — a szív érzéseinek kell átizzniuk. Ezzel a kérdéssel kapcsolatosan, Szemere Pálhoz intézett levelében, mintegy a Szemere hangján és szavaival, az invenciót azzal magyarázza, hogy az eszme megszületésekor még csak félig homályos eszme legfőljebb, azaz «neszme.» Tehát nem a logika vezeti a művészt az eszméhez, hanem «a pillanatnyi helyzet, kedélyállapot,» mintegy az érzelemből bontakozik tehát elő, mint Vörösmarty *Szép Ilonkája* is ez egyetlen sorból fakadt: «Hervadása liliomhullás volt.»⁴ Így ha tovább kísérhetjük is a fejlődést, «a csíráról, a keletkezés mozzanatáról nem adhatunk számot magunknak» (XII : 147 — 8.) Ide vág az a már fentebb felhasznált nyilatkozata is, hogy a ritmus csendül meg először a lelkében és csak azután ömlik bele mintegy az eszmei tartalom. Mindazáltal nem tudja megbocsátani, ha a költemény külső, zenei formája magában marad, eszmétől és érzés-

¹ Koszorú. 1867. II. 120.

² Szépirod. Figyelő I. 560.

³ Koszorú 1864. II. 367. Utóbbiak idézve Várdainál. EPhK. 1908. 658.

⁴ Egyszer ugyanezt Gyulai is említette előttem saját költői gyakorlatából, még pedig, ha jól emlékszem, erről a sorról: «Beh jó világ a hóvilág.» (Telen I.)

től üresen. Egy szerkesztői üzenetben azt hányja szemére a szerzőnek: «Úgy tetszik, mintha a rim vezette volna a képzelődést.»¹

Esztétikai szempontból nagy fontosságúak Aranynak ezek a nyilatkozatai, mert mély bepillantást engednek a művészi teremtés misztériumába és ezzel a pszichológiai esztétika egyik leglényegesebb fejezetéhez szolgáltatják legilletékesebb helyről az anyagot. Íme az alkotó elemek világosan kivehetők itt is. Gondolatok ömlenek formába, de ezek az érzések kohójában lágyulnak és színesednek. A zenei forma, melyben élénk pattannak, épolyan becses része a teremtő munkának, mint az, mi a formát tartalommal gazdaggá teszi. De forma és tartalom, eszme és érzés, gondolat és hangulat egymást hívják elő; mintegy egymásból és mégis egyszerre születnek, s a művész csak a teremtés édes gyötrelmét érzi a nélkül, hogy tudná: mi történik vele, valamint szívének és agyának születő fényes gyöngyeivel? Ez a káotikus és mégis kristályosult formák tisztaságát mutató együttese az emberi lélek legszebb kincseinek: ez a művészet és ez a műalkotás. Megismétlése az österemtésnek, mikor föld és víz, fény és sötétség az öslétel méhében még együtt lakoztanak. Mi más ez, mint a művészi intuíció teremtő ereje, mely tudattalanul talál rá az emberi élet nagy igazságaira és ezeket a nagy igazságokat szent és nagy érzések melegével fűti át!? A mai pszichológia már tudja, hogy az intuitív munkában a képzelet és következtetés, a gondolkodás és érzés tudat alatt egymásba folyó ösztönös tevékenysége az emberi léleknek, melyben benne van az ösztönélet biztossága, céltalálása és az érzelmi élet minden hajtó ereje és melegsége. És ez az intuitív munka, bár a tudományban és másutt is a legértékesebb cselekedetek alkotója, mégis csak a legfőbb szerepet viszi a teremtésben és a műélvezésben.

Ebben az intuitív költői munkában igen nagy szerepe van a *képzeletnek*. Ezt Arany is érzi és annyira átengedi magát a fantázia tevékenységének, hogy az a gyöngélkedő költőt képes izgalmaival szinte beteggé tenni. (XI: 322 — 3.) A képzelemnek és a vele járó felindulásnak Arany megadja a jogot, hogy a szavak kapcsolatában a nyelvtan szoros és száraz logikájától eltérő rendet vigyen be. (V: 412.) A fantázia ad szárnyat a gondolatnak, mellyel egyedül képes a bölcséleti elem is a költészet légkörébe emelkedni. (X: 291 — 2.) De a költő kifejező erejének föl kell ébreszteni az olvasó képzelő tevékenységét is, hogy az előadást olyanná egészíthesse ki, aminőnek a szerző gondolta. (X: 50.)

Mégsem vár csodákat a képzelettől. Kétségbevonja, s ebben a tekintetben a legnagyobb elmék példájára hivatkozik, hogy emberi viszonyokat a tapasztalás segítsége nélkül, mint-

¹ Koszorú. 1863. II. 456. E. Ph. K. 908. 737.

egy eleve tetszése szerint, kombinálni bárkinek is nagy mértékben adatott volna. «A „teremtő képzelet“ — úgy mond — melylyel eldicsekszünk, igazán szólva nem „teremt“ — nem hoz elő új képzeteket a semmiből; hanem az észrevett, megfigyelt régiekből rakja azokat össze: alkot.» (V: 7—9.) Az eposszal kapcsolatban egyenesen azt mondja, hogy valamelyes történeti vagy mondai alap nélkül nem képes alkotni; «talán nincs invencióm, fantáziám — így fűzi tovább —: elég az hozzá, hogy nekem, ha építeni akarok, téglá kell és mész.» (XII: 40.) Ezt a nyilatkozatát vagy feltévesét csak az akkori lélektudomány álláspontjáról lehet helyesen értelmeznünk. Ez u. i. nem jelentheti azt, hogy mai pszichológiai felfogásunk szerint nem lett volna Aranynak megfelelő képzelő ereje, sőt, hogy azt ő maga is így hitte volna. Nem szabad u. i. megfélekezni arról, hogy a lélektudomány akkor még a különböző s egymástól többé-kevésbé független lelki tehetségek álláspontján volt. Így a képzelő tehetségtől is azt várta, hogy az érzéki észrevételtől s általában a tapasztalástól függetlenül, az emlékező tehetég segítségével nélkül is képes önálló alkotásra sőt teremtésre. Ma már tudjuk, hogy ez nem így van. Arany vallomásai tehát épen azt bizonyítják, hogy a pszichológiai köztudattal szemben ő ismerte fel a képzelet mivoltát helyesen, mikor azt úgy magyarázta, hogy meglevő tapasztalati anyagból újszerű összetételek útján képes csak újakat alkotni. Ilyen értelemben pedig Arany a képzelete nagyon is a helyes nyomokon járt és mindenkor betöltötte szerepét a költészetben is. Ennek igazolása vagy bővebb kifejtése azonban nem tartozik ide.

Arany a fantázia képességét tehát nem tartja végtelennek. Még legtöbbet tartja a nép képzeletéről, azt mondván: «a legtöbb eredeti invenció a néptől származik.»¹ Ezenkívül a képzelet által való nagyot és újat alkotás lehetőségét Arany általában a kiváltságosak szerencséjének s a *lángelme* egyik ismertető jelének gondolja. Azt tartja, ellentétben Gyulaival, hogy az újság különbözteti meg a génie-t, melyben őt a költői ihlet támogatja. (X: 228.) E mellett a könnyűség, a biztosság, és a mélység. (X: 98.) Az igazi költőnek tehát könnyen megy — bizonyára tapasztalásból tudja — feladatának a megoldása, ha már túl van a tervezés nehézségein. Vojtinával is ezt iratja:

..... ez könnyű dolog:
Érezni kell csak és mingyárt tudod.

Ugyanő mondja:

Ha *irod* a verset, nem *öntöd* azt,
Össze nem áll, hiába fursz, faragsz...

¹ Koszorú 1864. I. 587. EPhK. 1908. 730. I. Zrinyi és Tasso-tanulmányában is azt mondja: «Első és legnagyobb inventor a nép». (V: 9.)

Ezt a könnyűséget rokonságban állónak vélhette Arany a *játékossággal*, amint hogy a játékelméletről valóban az esztétikának egész külön fejezete szól. Hogy ennek Arany is fontosságot tulajdonított, az a szerkesztői üzenete bizonyítja, melyet egy rosszul sikerült fordításról írt: «Több fáradtság kell ahhoz. Olyan fáradtság, ami játéknak tetszik».¹

A lángelme alkotása a *remekmű*, melynek tulajdonságait e két szóban foglalja össze egy alkalommal: «erő és báj». Tehát az erőt is nyilván a lángelme tulajdonságai közé gondolta. Azért a klasszikusok tanulmányozásától azt várja, hogy íróink megtanulnak tőlük «eréllyel és bájjal szólni, mondani épen azt, egészen azt, amit kell, nem többet, nem kevesebbet.» (X: 283.) Tehát a kifejezés biztossága és tömörsége is idetartozik. De a lángelme joga: szaporítani a szabályokat és bővíteni azoknak a körén. Innen a látszat, hogy áthágják azokat. (X: 231.) Ez mutatja, hogy Arany, lényegében, a szabályok érvényét kiterjeszti rájuk is; sőt épen ők revelálják a szabályokat.

A lángelme újat teremtő hatalma miatt az *álgenie*-k, mivel egyébre nem képesek, újdonságok hajszolásában kísérik meg a lángelme mimelését. Ezek ellen nála szokatlan érdességgel és szenvedéllyel kél ki gyakran Arany, prózában és versben egyaránt. (X: 92 – 3.)

A *középtehetségektől* Arany nem vonja meg elismerését. Ezek szerepét és jelentőségét több helyen nagyon határozottan kijelöli az irodalmi fejlődésben. A középszerű poéták szerinte azok, «akik... nem hagyják elaludni a költészet vesztatüzét, melynél egy leendő lángész isteni fáklyáját majdnem meggyujthassa». (X: 93, XI: 301.) «Egyénileg elvesznek a mindennapiság tengerében, de egyetemes hatásukat nem lehet megtagadni.» (XI: 301.) Azért fontosnak tartja, hogy mentől több jó középszerű költő kösse össze az egymástól távoli időben élő igazi nagyokat, akik fenntartják az «utánzási folytonosságot.» Ok főleg a közízlés megőrzésében visznek fontos szerepet. «Az utánzási inger száz meg száz jó középszerűt képez ki, hogy aztán végre tökélyes álljon elő.» «Egy ilyen pezsgő, szélesen kiterjedt hagyomány, művészi élet nélkül — teszi hozzá — a génie megszületik ugyan, de meg is hal, anélkül, hogy létezéséről valamit tudna a világ.» (V: 371.) Szükségesnek tartja azonban, hogy ne egy, hanem lehetőleg több remekíró hatását szívják fel. Így gazdagabbá teszik a közönség ízlését és érdeklődését. (V: 373.) Csak arra kell ügyelniük, hogy egyetlen génie beolvasztó hatása alá ne kerüljenek, mert akkor tehetetlen utánzókká válnak. A lángelmék u. i. szerinte iskolát nem teremthetnek. Iskolát csak a körülbelől egyforma tehetségűek alkotnak, akik közül egyik sem olyan tündöklő, hogy a többinek fényét magába

¹ Koszorú 1863. I. 96. EPhK. 1908.

nyelje, de viszont egy sem olyan erőtelen, hogy saját jellemét elvesztve pusztá utánzóvá válnék. Azért nem arra buzdít, hogy legyünk hasonlóvá a lángelméhez, ami úgyis lehetetlen, hanem arra, hogy szabadítsuk meg magunkat az alárendeléstől. Ennek módja, hogy önálló irányt keressünk, s különböző tanulmányokat folytassunk. (V: 357 — 8.)

De ha kijelöli is Arany a közép tehetségűeknek a helyét, távol van tőle, hogy a tehetségtelenséget, a tartalmatlan ürességet dédelgesse. Így pl. ha a verset nem mondhatni ugyan hibásnak, de pozitívabb érdeme nincs, már ezt magában hibának tartja. Ily szellemben küldi a gyöngye verselőknél szerkesztő korában üzeneteit¹

A *tanulmány* azonban természetesen nemcsak a közepes tehetségek, hanem a lángelme számára is nélkülözhetetlennek tartja. A költőt u. i. meggyőződése szerint nemcsak születés, hanem tanulmány is teszi. Ha a megfelelő diszpozíciókkal születő gyermektől körülményei megtagadják az iskolázás és tanulmány lehetőségét, vagy sorsa hajlamával nem egyező életpályára sodorja, szerencsétlenné válik, a nélkül, hogy tudná, miért. Így sok valódi költői tehetség elkallódik. (X: 522.) Szóval a tehetséget művelni kell. Ez alatt pedig nemcsak a külforma és a költői nyelv iskolázását érti, hanem annak a célnak a szemmel tartását is, hogy a költő tudja megválasztani, mit kelljen mondani, mit nem; tudjon erőt összhanggal párosítani. (XII: 152.) Még lírikusnak is szükséges a tanulmány. Ha csak nem lángész — úgymond — egyetlen szellem szolgai utánzásától csak az mentheti meg, ha különböző népek, idők és irányok liráját tanulmányozza. (V: 369.) Mindazáltal, mint Pákh-nak írja, a költészet terén mindig többre becsül egy tudatlan költőt, mint egy költőietlen tudóst. (XII: 83.)

A tanulmány egyik eszközének az utánzást, *jeles példák utánzását* tartja. Mindnyájan követői vagyunk elődeinknek; még a lángelme is, csak hogy a lángelme gyorsan szedi magába azt, amire szüksége van, és nem követi szolgailag mintáját. (V: 368.) Általában a művészet minden ágában nagy szerepe van az ilyen értelemben vett utánzásnak is. (V: 369.) Arany fölfogása szerint ma már még a legegyszerűbb népdal sem fakad egyenest a természetből; a névtelen költő, ki annak lételt ad, már nemcsak születve, de képezve is volt: a népi dalok és dallamok egész tárháza állott rendelkezésére, honnan mintáit vehette, tehát már ő is utánoz. (X: 523.) (Természetesen ebben az értelemben vett utánzás sem lehet szolgai természetű, csakúgy, mint ama másik nemű utánzás, az életnek, a valóságnak, a természetnek az utánzása. Egy levelében azt írja Szász Károlynak: «Az igazi költő utánzóvá sohasem válhat». (XI: 222.)

¹ EPhK. 732.

A tanulmányunk azonban nem szabad külön megéreznie a költői alkotáson, amelyben mindennek egybe kell olvadnia, a belső kompozíció teljes egységébe. A költői hatást zavarja, ami ezt az egységet, a mű *összhangját*, zavarja. Bosszankodik, ha «itt az egység, ott a hangulat törik ketté; ha sokat ígérő kezdet után ásitó űrbe lyukadunk;... ha csinált, fagyos érzelem vagy nyelv puffadoz; lipitt-lopott eszmék eredeti gyanánt pipeskednek.» (X: 92.) Egyik bírálatában az illető költő legnagyobb hibájául rója fel, hogy abban eszme és kifejezés nem olvadnak együvé. (V: 499.) A gondolati tartalomnak is, mentől súlyosabb, annál inkább, össze kell olvadnia a költészet egyéb elemeivel. Azért kifogásolja, ha a bölcséleti elem savát «a költői művekre amúgy kívülről s mintegy parázson hintik rá.» Mintha bizony a költő nem akkor volna bölcsész is leginkább, midőn összhangzatos alak- s tartalomban előállíthatja a a szépet, amit a filozóf értelmezni sem tud. (V: 53.) Általában fontosnak tartja műegészet alkotni. «Nem szórni képeket pazarul, hanem oda tenni erőt, ahová kell; szóval az egészet és nem a részeket ajándékozni meg főbb figyelemmel: ez amit én művészi haladásnak mondok». (XI: 353—354.) Szerkezeti és tónusegység, tartalom és alak belső egybeolvadása: ezek Arany főkövetelései. S magáról is azt mondja, mint láttuk, formát és tárgyat összhangzásba hozni, egyszóval egészet alkotni: volt főtörekvése.

MITROVICS GYULA.

A FRANCIA HATÁS KISFALUDY SÁNDOR LÍRAI KÖLTÉSZETÉBEN.

(Első közlemény.)

Köztudomású, hogy Kisfaludy Sándor 1796 július 29-étől szeptember 16-áig Draguignanban tartózkodott, és ott különböző francia írók munkáit olvasgatta.

Avval a kérdéssel, hogy mi a szerepük a francia íróknak Kisfaludy költészetében, eddig Angyal Dávid és Császár Elemér foglalkoztak. Az eddigi kutatások eredményei: ismerjük azokat a francia idézeteket, melyeket Kisfaludy a *Himfy szerelmei* I. kiadásának kéziratában egy-egy dal elé írt;¹ tudjuk, hogy Kisfaludy néhány kisebb költeménye és a *Magyar Thalia* néhány idillje francia minta után készült;² és hogy a francia írók közül Kisfaludy költészetére Deshoulières, Chaulieu, Parny Bertin, Bernis, Boufflers és Rousseau hatottak. Utóbbi inkább Kisfaludy világnézetének kialakulására, az előbbieket pedig egy-egy verssorral működésre indították Kisfaludy képzeletét és ezáltal egy-egy Himfy-dal keletkezését eredményezték. Azonban Kisfaludy az idegen hatások mellett eredetiségét megőrizte.³

Mindamellet, hogy az eddigi kutatások számos eredményt hoztak, a francia hatás kérdése nincs még teljesen kimerítve: ismerjük általában a francia hatás jelentőségét, de nem tudjuk, hogy tulajdonképpen miben áll Kisfaludy lírai költészetében külön-külön az egyes francia írók hatása. Egymás mellett emlegetjük azokat, akiknek verseit Kisfaludy felhasználja, de nem tudjuk, hogy külön-külön milyen szellemi kapcsolata van Kisfaludynak az egyes francia írókkal, és a hatásuk jelentőségének szempontjából milyen különbséget kell tenni köztük? Másfelől Kisfaludy *Frantzia fogságom* c. kézírata⁴ a francia hatás szempontjából becses adatokat tartalmaz. Azonban a benne található francia nyelvű idézeteket eddig még nem ismertették és jelentőségüket nem vizsgálták.

¹ Angyal Dávid jegyzetei, Kisfaludy Sándor *Minden munkái*.

² U. o. és Császár Elemér: *Kisfaludy és a francia irodalom*, Beöthy-Emlékkönyv 247. l.

³ Ld. Császár Elemér, id. h. 240—57. l.

⁴ M. Nemzeti Múzeum: Oct. hung. 510.

A Magyar Nemzeti Múzeum 1896 óta őrzi Kisfaludy *Frantzia fogságom* kéziratát: 5 füzetből álló hiányos könyvecske, tartalma: 16 Himfy-dal és 4 ének első fogalmazványa, idegen írókból vett idézetek és fordítások (l. a táblázatot a Függelékben), köztük 9 kisebb költeményének első fogalmazványa.¹ Ezeknek a verseknek keletkezési idejét Kisfaludy naplójából ismerjük, ezáltal a kézirat idézeteinek kronológiai sorrendjét is megtaláljuk.² Már most, ha tudjuk, hogy kb. mikor írta ki Kisfaludy olvasmányaiból az idézeteket, a jegyzőkönyvet megfelelő időrendben párhuzamosan olvashatjuk leveleivel és naplójával. Ezáltal világosabb képet nyerünk a francia írók szerepéről Kisfaludy gondolatvilágának és művészetének kialakulásában.

1. Kisfaludy 1796 augusztus 14-iki levelében felsorolja azokat a francia nőket, akiket nagyoknak, utánzásra méltóaknak tart. Ezek közt Mme Deshoulières-t is megnevezi. Aug. 26-i levelében azok közt a költők közt említi, akik fogsága idejében hatottak fejlődésére. Megvizsgáltam Kisfaludy draguignani tartózkodása előtt írt leveleit, hogy ezáltal megtaláljam Kisfaludy lelki-világából meríthető magyarázatát annak, hogy miért tetszettek Kisfaludynak Deshoulières költeményei. (Kisfaludy útleírásainak részletessége, hangulatának változatossága, hangjának közvetlensége, meggyőznek naplójának őszinteségéről és a dátumok valódiságáról.) Már 1796 márc 20-án feljegyzí, hogy gyakran annyira úrrá lesz lelkén az epedő szerelem, hogy nem bírja elviselni nevető barátai társaságát és visszahúzódik a magányba. Leveleiben sok az érzélgés: apr. 2-iki levelében pl. külön feljegyzésre méltatja, hogy szíve különös édes érzésekkel telt el, midőn reggel egy darab szántóföldről két csicsergő pacsirtát látott emelkedni a levegőben. Apr. 5-iki levelében leírja érzéseit: Egy sugár fenyő mohos tövében, folyóparton, örvendező madárdaltól körülvéve, szomorúan álmodozik. Kedvesére gondol és vágyódik utána. Majd szomorú képek gyötrik, elmélkedik a gonoszságnak az igaz érdemen való győzelmén, bántja a világ közönséges folyása és annyira ellágyul, hogy könnyekre fakad. Azt hiszem ez a néhány példa eléggé mutatja, hogy Kisfaludyt életének eseményei, reménytelen szerelme, legbelsőbb szentimen-

¹ Két Impromptu, Rozihoz, Irishez, Kis Dorillis, Rozi, Náni, Szépekhez Gyónó Grófnő; v. ö. Függelék.

² Angyal Dávid, mikor Kisfaludy munkáit kiadta (1892), még nem ismerte Kisfaludy kéziratát. — Császár figyelmeztet Kisfaludy jegyzőkönyvére: megemlíti munkájának jegyzeteiben mint a Kisfaludy-kérdések megoldásához szolgáló segédkönyvet. (*Kisfaludy és a francia irodalom*). — Behatóbban eddig csak Rényi R. foglalkozott a kézirattal (*Petrarca és Kisfaludy*. Figyelő VII. k.). Rényi nagyjából ismerteti a kis füzetek tartalmát, megállapítja az első füzet nem másolat voltát és keletkezési idejét (1796 május körül). Azonban, mikor a kézirat tartalmával foglalkozik, kutatása csak arra irányul, hogy a Petrarca-hatás kérdését tisztázza és hogy eldöntse, vajon Szegedy Rozi volt-e a Himfy-dalok hitelesítője?

tális hajlandósága, kellőképpen előkészítették arra, hogy Deshoulières melankoliáját, érzelmét, kiábrándultságát megértse és a költőnő epedését, álmodását, mintegy a saját lelki-világa visszhangjának érezze.

De azt hiszem abban, hogy Kisfaludy annyira megkedvelte Deshoulières-t és oly sokra becsülte, hogy még utánzásra is méltónak tartotta, nagy szerepe volt Caroline d'Esclaponnak is. Keveset tudunk Caroline-ról, mégis Kisfaludy levelei nyomán elképzelhetjük a fiatal francia leány szellemi világát. Kisfaludy megjegyzi, hogy szép szellem volt, nagyon művelt, egyformán jártas a klasszikus és modern irodalmakban. Könyvei közt különösen szerette a *Nouvelle Héloïse*-t és rajongott Petrarca és Laura szerelméért. Ízlése és Kisfaludy iránt tanúsított viselkedése (ellágyulása, szerelmi vallomása a búcsuzáskor), azt mutatják, hogy szentimentális nő volt, valódi Rousseau-tanítvány. Bensőséges ideális barátság kötötte Kisfaludyt Caroline-hoz. Mindennap néhány órát töltött nála és együtt olvasták Deshoulières verseit. Ezeket Caroline nagyon szerette és csodálta. A búcsuzáskor az együtt töltött szép órák emlékére, Caroline Deshoulières költeményes munkáit ajándékozta Kisfaludynak.¹

Lássuk tehát Deshoulières hatását Kisfaludy munkájában. Már Császár rámutatott néhány Deshoulières-utánzatra: a *Magyar Thalia* VI. darabja, *Rozi a kertben* Deshoulières *Les fleurs* című idilljének a fordítása.² A virágok elhullnak azért, hogy újjá szülessenek, míg az embernek örökre pusztulnia kell és maga előtt homályos jövőt lát — ez a melankólikus téma tétstett meg Kisfaludynak annyira, hogy szórul szóra lefordította, és mint Császár megjegyzi, a témán kívül Deshoulières kifinomult, bájos kifejezései is különös varázs erővel bírhattak: azért fordítja le Kisfaludy a verset prózába, hogy egy szót se veszítsen el. Úgy találom, hogy a francia vers utolsó 15 sorának elhagyása jelzi, hogy Kisfaludy szolgai fordításaiban is kritikával dolgozott. Ugyanis az utolsó sorok elhagyása igen helyes ítélőképessegre vall, mert Deshoulières csak unalmasan ismétli azt, amit már mondott. *Kis Dorilis* c. verse Deshoulières egy chansonjának fordítása.³ Rövid hat soros vers az eredeti: egy pásztorlány panaszkodik, hogy a pásztor fiú veszélyesebb, mint a farkasok. Kisfaludy fordítása nem egészen szolgai, kibővíti Deshoulières gondolatát, a pásztorlány hosszasan beszél, elmeséli, hogy Tircis hogyan lopta el szívét.⁴

Mostanáig nem ismertük Kisfaludy *A szépekhez* c. költeményének forrását. Eredetije Deshoulières egy reflexionja, s Kisfaludyé a francia versnek szolgai utánzása:

¹ Ld. Kisfaludy aug. 14. és szept. 16-iki leveleit (*M. m.* VII.).

² Császár id. h. 247 l.

³ U. o. 249. l.

⁴ V. ö. Császár, u. o.

Ha úgy tekintetek, szépek, szépségteket,
 Mint legfőbb javatok — szánlak benneteket,
 Kevés ez magában, sőt ennek birtoka
 Ezer bunak, bajnak s bosszuságnak oka.
 Hatalma van igaz, a gyenge szíveken,
 De az idő kifog gyarló kintseteken, —
 Csak rövid ideig lehettek szép képek,
 Sokkal, sokkal tovább lesztek majd nem szépek.

Réflexions diverses : V.

Pourquoi s'applaudir d'être belle ?
 Quelle erreur fait compter la beauté pour un bien ?
 A l'examiner il n'est rien
 Qui cause tant de chagrin qu'elle.
 Je sais que sur les cœurs ses droits sont absolus ;
 Que tant qu'on est belle, on fait naître
 Des désirs, des transports et des soins assidus :
 Mais on a peu de temps à l'être
 Et longtems à ne l'être plus.

Kisfaludyt a költeményben kifejezett gondolat, úgy látszik sokat foglalkoztatta, gyakran ismétli ugyanazt: pl. *Gondolatok*. (74. M. m. VII.) Kisebb költeményeiben: *Szépség* 1838. A *Boldog szerelem* 69-ik dala pedig nem más, mint *A szépekhez* átirása.

A *Rózi a kertben* keletkezési idejét nem ismerjük. *Kis Dorillis* és *Szépekhez* dátumai: 1796 aug. 16. és 27.¹ Ezeknek a verseknek az első fogalmazványai Kisfaludy jegyzőkönyve első füzetének vége felé vannak a megfelelő időrendi sorrendben. Előttük és közöttük összesen 9 Deshoulières-idézetet találtam. Himfy-dal csak négy van az 1-ső füzetben. (v. ö. táblázattal Függelékben). Rényi kimutatta, hogy ezek voltak a legelső Himfy-dalok. Az első hármat Kisfaludy még Olaszországban írta.² Az első négy Himfy-dalnak³ az a közös sajátysága, hogy mind valódi élményi alapon indul meg (1. harcba indulás, 2. milánói ostromzár, 3. a harc, 4. francia fogság). Ebből és a máj. 15. aug. 27-ig terjedő Himfy-dalok csekély számából azt következtetjük, hogy Kisfaludy eleinte csak akkor írt, ha valami nevezetes esemény történt vele. Ez pedig azt mutatja, hogy ekkor Kisfaludy még nem volt az a bizonyos Himfy, aki előtt minden hangulathulláma fontossággal bír, nem volt még kiforrott költő, aki képes arra, hogy az apró rebbenéseket felfogja és képzelettel kiszinezze. A kézirat 1. füzetében nagy bizonytalanság észlelhető: a dalok fölé címül eleinte azt írja *Ének*, azután áthuzza. A füzet tartalma sehogy sem felel meg a füzet címének. Az első címe *Kesergő szerelem*, a második cím, miután az előbbi áthúzta: *Frantzia fogságom*. Azonban, a megfelelő tartalom helyett idézetekkel és fordításokkal tölti meg a füzetet. Mindez

¹ Kisfaludy: *Napló és francia fogságom*.

² Ld. Rényi bizonyítását, Figyelő VII. 174—75. l.

³ A mai *Himfy*-kiadásban: 6., 14., 15., 16. dalok.

azt mutatja, hogy Kisfaludyban ekkor még nem alakult ki *Himfy szerelmeinek* koncepciója, és költői pályájának úgyszólván küszöbén áll.

Ebbe az időpontba kell tehát helyoznunk Deshoulières hatását. Ekkor érintette meg Kisfaludyt a melankólikus francia költőnép edző szerelmének szelleme. Ekkor tanult tőle könnyed, bájos kifejezéseket.

Említsük meg ezuttal Kisfaludy *Autobiographiai jegyzetei*-nek azt az állítását, hogy draguignan-i tartózkodása alatt megpróbálkozott Petrarca és Laura szerelmi történetének megírásával. Ebben szerepe lehetett Deshoulières-nek. Ugyanis 1796 szept. 11. levelében megjegyzi, hogy különösen Deshoulières költeményeiből ismerte meg Valchiusa szépségeit. Mikor levelében arról szól, hogy milyennek képzei a helyet, hol Petrarca élt, Deshoulières versét idézi:

Oui cette vive source, en roulant sur ces bords,
Sembler nous raconter les tourments, les transports
Que Petrarque sentoit pour la divine Laure...

Majdnem az egész *A Mlle de la Charce: Pour la fontaine de Vaucluse* c. levelet leírja. A hosszú idézetek, Kisfaludy lelkesülő hangja, azt mutatják, hogy Deshoulières-nek ez a költeménye különösen hatott rá. Valószínű, hogy ez a költemény is befolyásolta a *Petrarca és Laura* megírási szándékában. Már pedig a foglalkozás ezzel a tárggyal *Himfy szerelmeinek* az előgyakorlata lehetett.

Kisfaludy még Paviában (1796 júl. 7-én) megvette Petrarca költeményeit.¹ Tehát Draguignanban, mikor Deshoulières verseit olvasta, már Petrarca bámulója volt. Természetes tehát, hogy különösen Deshoulières petrarcai vonásai vonták magukra Kisfaludy figyelmét. Lássuk ezeket:

Deshoulières így határozza meg a szerelmet:

Ah! que de fâcheuses nuits!	Que de chagrins! que d'ennuis!
Que de soupçons! que d'alarmes!	Que de soupirs! que de larmes!

(*Epître à Mascaron*)

Kisfaludy idézi e sorokat a 78. dal előtt,² melyben majdnem ugyanazt mondja:

Hah! melly szörnyek a bajaim,	A sóhajtság kebelemből
Melly mérgesek sebeim;	Melly sürtlen szakadoz,
Melly nehezek a napjaim,	A keserű köny szememből
Melly kínosak éjjeim?	Milly özönben áradoz? stb.

¹ *Napló és francia fogságom* (M. m. VII. 303. l.).

² Az idézet a *Himfy* I. kiadásában és *Angyal* jegyzeteiben található (M. m. I. 369. l.).

De különbség van a két költő hangjában. Deshoulières verse panaszos csevegés, Kisfaludyé szenvedélyes kiáltás. A verset önálló fordulattal végzi.

«L'absence, la raison, l'orgueil, rien ne me sert...» mondja Deshoulières, az *Eglogue Iris*ben, mikor Tircis közömbössége miatt panaszkodik. Kisfaludy ezeket a sorokat a 68. dal előtt idézi.¹ Dalának utolsó négy sora:

Bármi messze fussak tőle,
Nem bujhatok el előle!

Sem eszem, sem negédem
Ellene nem segédem.

teljesen megfelel a Deshoulières-idézetnek. Maga ez a Himfy-dal azonban inkább az *Ode à Climène* 7. strófájára emlékeztet:

Sok országot mosó tenger
Választja már őt tőlem;
Hegyek, hova a sas nem mer,
Rejtük őtet előlem.
De hajh! ez nem orvosolja
Nyavalyáját lelkemnek.

On fait bien, quand on évite
Une tendre passion;
Mais hélas! en est-on quitte
En fuyant l'occasion?
Non c'est en vain qu'on s'assure.

Kisfaludy jegyzőkönyvében találtam is ebből az ódából idézeteket. Dehoulières ebben a költeményben tanácsokat ad a fiatal Climène-nek, aki el akar menekülni a szerelem elől:

Tout aime dans la nature:
Dans le barbare séjour,

Où règne l'âpre froidure,
On sent les feux de l'amour.

Ez egyike Kisfaludy legkedvesebb gondolatainak. Idézi a jegyzőkönyvben Deshoulières sorait és alkalmazza a 122. dalban:

A szerelem indulattját
Minden érzi s táplálja
S tevegetvén áldozattját
Gyönyörködve szolgálja.

Szeret minden áttalában
S a szerelem központjában
Ami csak él, öszvegyül.

Ugyanezt a gondolatot többször hangoztatja, még a *Boldog szerelem*-ben is (128. dal.):

Ezt a roppant természetet
Szemléld körül s vizsgáld meg . . .

Ég és föld s ebben minden szeg
Amit látsz, tudsz alatt és fent,
Egymást vonzza s öleli.

«Il est l'âme de l'Univers» mondja Deshoulières a szerelemről. «Ő mindennek élete» mondja Kisfaludy (II. 128). Wieland, kit Kisfaludy gyakran idéz, szintén érzi a természetben uralkodó szerelmet, de míg őt az Isten gondolatához juttatja: «Dich fühlst der Schöpfer selbst! du führst uns zu Ihm!» — Deshoulières magában a szerelemben Istent lát:

Si l'Amour ne s'en meloit pas,
On verroit périr toutes choses.

¹ U. o. (M. m. I. 364. l.)

Ámor az az Isten, aki új életre kelti a rózsát, ő teremti a tavasz kincseit, ő űzi el a tél borzalmait (*Les Oiseaux*, Idylle). Világos, hogy Kisfaludy a 35. dalhoz az ihletet Deshoulières verséből meríti: a szerelmet a tavasz rózsájához és az éltető naphoz hasonlítja:

Boldog, kinek e nap fénylik,
Kinek ez a rózsza nyílik

E nélkül a kert csak gaz,
Ama nélkül nincs tavasz.

Jegyzőkönyvébe ki is írja Deshoulières említett idilljének ezt a két sorát:

L'indifférence est pour les coeurs,
Ce que l'hiver est pour la terre.

Mme Deshoulières csak addig hálás szemlélője a természet harmóniájának, amíg az megfelel lelki-állapotának. De amint érzései változnak, a természetet is más szemmel nézi:

Qu'est devenu cet heureux tems,
Où le chant des oiseaux, les fleurs d'une prairie
Me donnoient de si doux moments ?
Cet heureux temps n'est plus...

(II. Air.)

Ezt a gondolatot dolgozza fel és bővíti ki Kisfaludy 97. dalában. Az I. ének 11. strófájában is panaszkodik Kisfaludy, hogy a tavasz kellemei nem vidítják fel, és a madarak szerelme most már szomorítja. Kevés különbséggel ugyanezt ismétli a II. ének elején és a 136. dalban. A 10. dalban szemrehányásait egyenesen a tavaszhoz intézi. Deshoulièresnél is gyakoriak a megszemélyesített, megszólított évszakok. Deshoulières örömet talál a szenvedésben:

Je ne veux plus l'aimer! — ah! discours téméraire!
Voudrais-je éteindre un feu, qui fait tout mon bonheur?

(Stance.)

Kisfaludy idézi ezeket a sorokat a 80. dal előtt:¹

Nem szeretem többé őtet
Vajh! mit mondék én vakmerő!
Őtet én ne szeretném?

S elolthatnám e bennem hát
A tüzet, mely boldogságát
S javát teszi életemnek.

A 186. dalban újra felcsendül a gondolat:

Kínaimban telhetetlen,
De őt mégis szeretem.

Akár csak az *Eglogue Iris*ben: «— malgré ses froidures, hélas! je l'aime encore.» Kisfaludynak Deshoulières költészetében

¹ U. o. (M. m. I. 370. l.)

különösen az ész hiábavalóságára vonatkozó panaszok tetszetek. Jegyzőkönyvének 1. füzetében a következő Deshoulières idézetet találtam:

Cette fière raison, dont on fait tant de bruit
Contre les passions n'est pas un sûr remède :
Un peu de vin la trouble, un enfant la séduit ;
Et déchirer un coeur qui l'appelle à son aide
Est tout l'effet qu'elle produit.
Toujours impuissante et sévère,
Elle s'oppose à tout et ne surmonte rien.

(*Les Moutons.*)

Kisfaludynak a *Kesergő szerelem* dalaiban mindvégig hasonló véleménye van az emberi értelemről. A 37. dalban hiába kér segítséget az észről, az nem tud orvosszert mondani. És hiába dorgál az ész (40. d.) és hiába értekezik, (43. d.) hiába ostromolja Ámort, ki nem űzheti a szív fészkeből (105. d.). Az ész csak akadékoskodik, jobb is lenne, ha egészen megszűnne, «Hunny el! hunny el!» mondja a 165. dalban, «— vains raisonnemens, Taisez vous», mondja Deshoulières egyik Rondeau-jában. A 165. dalban Kisfaludy így keresi a megoldást:

Szikra ész! setét agyamban
Mért nem hunysz el egészen?
Könnyebbség lesz tán sorsomban.

Boldogok csak addig vagyunk,
Mig éretlen még az agyunk.

Deshoulières pedig a bárányoktól kérdezi:

Ne vaudrait il pas mieux, être comme vous êtes
Dans une heureuse obscurité!?

Malgré la trompeuse apparence,
Vous êtes plus heureux et plus sages que nous.

Hasonló gondolatok a *Boldog vagy te, cifra madár* dalban (13) vannak: Kisfaludy a madarak sorsát dicséri, mert ész nélkül is érdeklik párjukat. Deshoulières a *Les Odisseaux*-ban ugyanezért irigylí a madarakat. — A 146. dal elé Kisfaludy nem írt mottót. Azonban valószínűnek tartom, hogy ez a dal is néhány Deshoulières-verssor nyomán készült: Deshoulières egyik Madrigalban (I. 109. 1.) ezt mondja «a nap tüze»-ről:

Insensée, et je cherche un lieu qui m'en préserve,
Tendis que j'en conserve
Dans mon coeur de plus dangereux!

Kisfaludy a 146. dalban:

Balगत! a békességet
Magam kívül nyomozom,

Holott én az ellenséget
Kebelemben hordozom.

Deshoulières reflexiói az erkölcsről és emberi gyöngeségről nem hagytak nyomot *Himfy szerelmeiben*, sem a *Gondolatokban*. Kisfaludy ismerte a reflexiókat, találtam is jegyzőkönyvében néhány idézetet belőlük. Feljegyezte a *X. Reflexiont*.

Il est plus grand, plus difficile
De souffrir le malheur que de s'en délivrer.

És a *Réflexions morales* utolsó négy sorát:

Toujours vains, toujours faux, toujours pleins d'injustice,
Nous crions dans tous nos discours
Contre les passions, les faiblesses, les vices
Où nous succombons tous les jours.

De ezeket a verssorokat sehol sem használta fel. Úgy látszik csak önmaga vigasztalására írta ki őket. Vannak közös vonások a két költő szellemében és ízlésében. Deshoulières fatalista szellem volt: az embert a szerencse játékszerének tartja és folyton azt ismételteti, hogy a földi bajokért, a rosszért nem vagyunk felelősek, mert a mi dolgainkban a sors dönt a saját szeszélye szerint. Kisfaludy életének döntő változásait mindig külső események hozták, épeztér érthető, hogy elismeri a sors hatalmát. Örömmel fogadja Deshoulières hasonló gondolatait. Aug. 31-iki levelében, mikor a sors kiszámíthatatlansága szomorítja, Deshoulières-től idézi:

Il n'est dans ce vaste Univers
Rien d'assuré, rien de solide.

A fatalista szellem Kisfaludynál különösen megnyilvánul, a III., XVI. énekben vagy a 169. dalban, mikor megbocsát a a szívtelen imádottnak, mondván: «Csak a Sorsot vádolom.»

A mulandóságra vonatkozó szomorú gondolatok Kisfaludynál is, mint Deshoulières-nél gyakran előfordulnak; mindketten ezeket a reflexiókat természeti leírás keretében adják. (Deshoulières: *Les fleurs*; *L' Hiver*; *Le Ruissseau*; Kisfaludy: 27., 76. dal stb.)

Ami a szerelemre vonatkozó gondolatokat illeti, Kisfaludy soha sem vélekedik úgy, mint néha Deshoulières, hogy a szerelem emberi gyöngeség. Meg van győződve arról, hogy a szerelem erény és egyetlen forrása a boldogságnak. A *különböző töredékek és gondolatok* között (M. m. VII.) egy ilyen tárgyú Deshoulières madrigalnak a szabad fordítását találtam:

Deshoulières:

Rien remplace-t il le bonheur
Dont la douce union des amants est suivie ?
Non, il n'appartient qu'à l'amour
De mettre les mortels au comble de la joie
A ses brûlans transports lorsqu'on n'est plus en proie
Qu'un coeur vers la raison fait un triste retour !

Kisfaludy (127. gondolat):

Szeretni és szerettetni,
Bár elme és szívfogság,
A földön itt a legvalóbb,
S legfőbb ember boldogság.

Aki ezt nem ismeri még,
Siessen a nyomába,
Ki ismerte s elvesztette,
Csak feküdjék sirjába.

A francia vers első négy sorát Kisfaludy a *Gondolatok*-közt (47.) még egyszer lefordítja az eredetihez hívebben.

Szeretni és szerettetni Ennél fellyebb már nem hág
Két szép szívnek egy lehetni, Az emberi boldogság.

Láttuk azt, hogy Kisfaludy gyakran talált Deshoulières verseiben saját érzéseire. Mindamellett, hogy többször szórul-szóra fordított Deshoulières-től, néhány fordítás után teljesen kibontakozott hatása alól. Jegyzőkönyvébe kiírta azokat a Deshoulières verssorokat, melyek különösen tetszettek neki és később mikor Himfy-dalait fogalmazta, mint láttuk, gyakran a remniscenciákból merített ihletet. Sikerült néhány, eddig ismeretlen hatásra rámutatnom: azonban, ha figyelembe vesszük, hogy a *Himfy szerelmei* 28 énekből és 400 dalból áll, úgy találjuk, hogy ehhez viszonyítva a Deshoulières-átvételek száma jelentéktelenül csekély. Deshoulières fontossága abban áll, hogy Kisfaludy éppakkor ismerte meg verseit, mikor hasonló lelki-állapotban volt és mikor Petrarca hatása alatt már vágyat érzett kesergő dalok írásához. A jegyzőkönyv segítségével megállapítható, hogy Deshoulières versei közül különösen az *Eglogue Iris*, *Épître à Mascaron*, *Les Moutons*, *Les Oiseaux*, *L'Ode à Clémène* tetszettek Kisfaludynak. Ép ezekben a versekben a legerősebb a szerelmi panasz, idillikus hang, siráncokzás, sors és kedves kegyetlenségén. Deshoulières más-fajta versei semmi nyomot sem hagytak Kisfaludyban. Mindez mutatja, hogy Deshoulières költeményeiben leginkább a Petrarca-szerű vonások érdekelték. A petrarcai motívumok Deshoulières-nél egyszerűbb és könnyebben utánozható kifejezésekben nyilvánulnak, mint magánál Petrarcánál. Kisfaludy pályája kezdetén tanulmányozta, fordítgatta, alkalmazta ezeket a kifejezéseket. Ezáltal ízlése kifinomult, szókincse gyarapodott, képzelete gazdagabb lett. Deshoulières jelentősége az, hogy rokon szelleme erősíti Kisfaludy szándékát és kiműveli költői képességét. Azokban a szerelmi dalokban, melyekhez Kisfaludy Deshoulières-től yeszi az ihletet, valódi szerelmi hevénél fogva megőrizte eredetiségét.

2. Az első pillanatra szinte hihetetlen Császár állítása, hogy Kisfaludy és Chaulieu közt kapcsolat van. Oly nagy a különbség a két költő közt: Chaulieu mindenből kiábrándult, a gyönyört is csak mint végső menedéket hajhássza: a draguignani Kisfaludy még fiatal és a lelke tele van rajongó, nagy idealiz-

mussal. Mégis Kisfaludy maga írja a barátjának,¹ hogy fog-ságának szomorú magányában foglalkozott Chaulieu-vel, ki mulatságos költő és hatott rá. S valóban, amint Angyal igazolja² *A szerelem és barátság* (a *Magyar Thalia* V. darabja) nem más, mint Chaulieu *Voyage de l'Amour et l'Amitié* c. versének prózába való átültetése — pusztán a végső szöveget változtatja meg a magyar költő — az *Irishez* és *Rozihoz* c. költeményei pedig Chaulieu *Stances* és *A la même* c. verseinek utánzatai.³ Mindhárom Chaulieu-fordítás olyan jól sikerült, hogy teljesen a magyar költő leleményének látszanak.

A *Himfy szerelmei* azonban nem hozható kapcsolatba Chaulieu költészetével. Kisfaludy jegyzőkönyvében találtam néhány Chaulieu-idézetet. Ha elolvassuk Chaulieu költeményeit és megfigyeljük, hogy mi az, ami mindebből megragadja Kisfaludy lelkét, azonnal láthatjuk miért nem alkalmazhatta Kisfaludy Chaulieu verseit Himfy-dalaiban. Az idézetek azt mutatják, hogy Kisfaludy draguignani tartózkodása alatt oly hűséges Petrarca-tanítvány, hogy még a megrögzött epicureista költeményeiben is csak Petrarcát kereste. Csupán olyan idézeteket ír ki, melyek legkevésbé jellemzők Chaulieu-re, de leginkább hozhatók kapcsolatba Petrarca motívumaival, pl. a szerelmi szenvedés édességének dicsőítése:

Souffrir avec ce qu'on aime

A quelque chose de doux...

és apró jelentéktelen szerelmi rajongások, mint pl.: «.. heureux le mortel à qui votre cœur destinera la place.» Ezek az idézetek kívül, — melyek különben nem hagytak nyomot Kisfaludy dalaiban, — Kisfaludy lemásolta jegyzőkönyvébe Chaulieu *Jouissance* c. költeményét. Ez a szerelmi gyönyörök leírása. Kisfaludy a címet megváltoztatta: *Jouissance* helyett *Amour*t írt. Lehet hogy a költeményt azért hagyta eltemetve jegyzőkönyvében, a nélkül, hogy felhasználta volna, mert nagyon profanálja a szerelmi érzést.

Chaulieu szerelmi költészete nem felelt meg Kisfaludynak. Kisfaludy költészetében az igazi hatalmas szerelmet akarja kifejezésre juttatni: az a leány, akit Himfy szeret, az éghez vezető út és «isten», mint Petrarca Laurája. Chaulieu Phillist csak azért hivatgatja, hogy mellette és Bacchus mellett kettős mámort élvezhessen. Chaulieu még a hűtlenség apologiáját is megírja.⁴

Ha mindamellett Kisfaludy Chaulieu néhány költeményét szolgáiban utánozta, az valószínűleg azért történt, mert Kisfaludyt

¹ U. o. VII. 343. l.

² Angyal jegyzetei u. o. 581. l.

³ Császár id. h. 248. l.

⁴ Apologie de l'inconstance. Oeuvres 112. l.

megfogta a francia szellem csillogása, a könnyed, világos stílus, a képzelet heve és bája, mely különösen a *Voyage de l'Amour et l'Amitié* szellemes fordulataiban nyilvánul. De Chaulieu szelleméből semmi sem hatolt *Himfy szerelmeibe*.

3. Eddig Voltaire-t nem említették Kisfaludyval kapcsolatban. A két író szellemi világa és költészete annyira különböz, hogy komolyabb összefüggésre közöttük nem is gondolhatunk. Mindemellett Kisfaludy jegyzőkönyvében 14 Voltaire-idézetet találtam, mindet a *Pucelle*-ből. Ha megfigyeljük, hogy mi az, ami Kisfaludyt olvasmányában megragadta, láthatjuk, hogy különösen a szerelmi érzés leírása, pl.:

La voir, l'aimer, sentir l'ardeur brûlante
Des doux désirs en leur chaleur naissante etc.

Qu'importe hélas ! d'arracher une fleur !
C'est à l'amour à nous cueillir la rose.

Mais sa pudeur triomphait de la flamme
Qui par les yeux se glissait dans son âme.

Természeti leírások:

... Jamais la nature
Ne fut plus belle et plus riche et plus pure etc.

Többek közt kiírja még: két vitéz elestének és Vénusnak a leírását; ezenkívül néhány epigrammszerű mondást. Bár a Voltaire-idézetek száma felülmúlja a többi francia íróktól vett idézetek számát, Kisfaludy költészetében nem használja fel őket. 1796 júl. 27-iki levelében egy példát hoz fel Jeanne d'Arc utazásából; valószínű, hogy ekkor már ismerte Voltaire könyvét. A verssorok kiírásának ideje 1796 máj. 3. és aug. 7. közé esik. Mint láttuk, Kisfaludy aug.-ban olvasta Deshoulières verseit. Ezeknek a költeményeknek és Caroline-nek hatása alatt kezdett behatóbban foglalkozni Petrarcával. A *Nouvelle Héloïse*-t csak szept.-ben olvasta (ld. M. m. VII. 343. l.) Tehát Voltaire-rel akkor foglalkozott, mikor azokat az írókat, kik legközelebb álltak lelkéhez, még egyáltalán nem vagy csak kevésbé ismerte. Valószínű, hogy Kisfaludy előtt — miután a valódi rokonlelkeket megtalálta, — jelentéktelenné vált a *Pucelle*-nek az a néhány sora, melyet régebben feljegyzésre érdemesített.

Voltaire hatása csupán a *Magyar Tháliában* nyilvánul. Az *Eglé és Cyäne* c. darabjának mostanáig nem ismertük a forrását. Ennek eredetijét megtaláltam Voltaire meséi közt. Kisfaludy darabja Voltaire *Les trois manières*¹ c. meséjének fordítása. Voltaire elmondja, hogy Athénben szokás volt, hogy

¹ Voltaire: *Oeuvres complètes* X. (*Pucelle, Contes et Satires*. 350—360. l.

minden évben egyszer az összegyűlt nép előtt megkoronázták azt, ki kedveséért a legnagyobb áldozatot hozta. Hogy a leg-érdemesebbet megtalálják, minden leány, kinek valami nevezetes szerelmi története volt, elbeszélte azt. Voltaire Églé, Téone és Apamis történetét írja le. Kisfaludy a mesét szóról szóra lefordítja, azonban Téone történetét egészen elhagyja. Ez jellemző Kisfaludy jó ízlésére — Voltaire ugyanis Téone-ról izléstelen, pikáns mesét mond.

Kisfaludy Voltaire 3 bevezető sorát elhagyja, a 4.-kel kezdi: Az egyező szövegek eleje Voltaire-nél a következő:

Voltaire:

La plus belle, à mon gré, de leurs inventions
Fut celle du théâtre, où l'on faisait revivre
Les héros du vieux temps, leurs meurs, leurs passions,
Vous voyez aujourd'hui toutes les nations
Consacrer cet exemple et chercher à le suivre.
Le théâtre instruit mieux que ne fait un gros livre.
Malheur aux esprits faux dont la sottise rigueur
Condamne parmi nous les jeux de Melpomène! etc.

Kisfaludynál: «A Görög lelemények között legszebb vala a Theatrom, ahol a régi Hérosok virtusaikkal, indulataikkal és szokásokkal edgyütt fel-fel szoktak élesztetni. Minden világosodott nemzet követni igyekezett ebben a Görögöket. A Theátrom valóban jobban is tanít, mint akár mely testes könyv. Örök átok azon hamis lelkekre, akiknek káros makattsága kárhozzatja közöttünk Melpomone érzékeny játékait...» stb.

Kisfaludy fordításában többször kihagy jelentéktelensorokat, és a két szöveg közt van néhány jelentéktelen eltérés is. Ezeknek oka vagy félreértés, vagy Kisfaludy művészi törekvése élénkebb, színesebb kifejezésre. Az eltérések a következők:

Voltaire:

Six mois furent, le terme où ma main fut promise.

Kisfaludy:

Ha a Hold hatszor megújúl, ez vala kezem odaadásának rendelt ideje.

Voltaire:

Il n'avaient tous hélas! dans leurs tristes talens
A peindre que l'ennui, la douleur et les larmes.

Kisfaludy:

Haj valamennyinek unalom vala társa a dologban.

Voltaire:

Harpagne en fut surpris: il voulut censurer.

Kisfaludy:

Lykas meglepetett ezáltal, de fitymálni kezdett.

Voltaire:

Ligdamon se montrant, lui dit: «Elle est à moi!

Kisfaludy:

Az enyim ő, így kiálta fel Mylon, aki a sokaságon által veré magát.

Voltaire:

A terminer mes maux et mes beaux jours
Dans cette mer où Venus était née.

Kisfaludy:

... ugyanazon habokban végezni szerencsétlenségemet és
szép napjaimat, melyek Vénus testét először mosdozák.

Legérdekesebb az eltérés a mese befejezésében: Voltaire nem dönti el, hogy a szerelmesek közül ki érdemli meg a koszorút, csak felveti a kérdést. Kisfaludy pedig mintegy felel Voltaire kérdésére:

„Az ítélet e volt: «Szép és nagy az, amit Mylon véghez
vive kedvesséért — de ő él, és éli a szerelemnek gyönyörű-
ségét és éli szép téteményjének méltó jutalmát; — legyen övé
a boldogság — szép volt Bathyl halála — nints jutalma —
legyen övé a szép szerelem Ditsősége. S Bathyl sirja meg-
koronáztatott. A szép Egle nem irigylé néki a Ditsőséget —
s Cyáne elájult fájó örömében; s a Görögök szivei ömledeztek.»“

Voltaire meséjének idillikus, szentimentális részei igen jól
illettek Kisfaludy *Magyar Thalia* c. idillgyűjteményébe. Ezért
fordította le Kisfaludy Voltaire meséjét; azonban Voltaire
egyénsége, szelleme, művei nem hatottak Kisfaludy költészetére.

BÉKEI JOLÁN.

ADATTÁR.

MADÁCH-EREKLYÉK.

Mikor Gyulai Pál a hetvenes években Madách Aladártól álvette atyja írásbeli hagyatékát, hogy összes műveit sajtó alá rendezze s erről a bevezetésben számot adott, ezt írta: «Az ember tragédiája kézírata nincs meg iratai közt, de egy papírszeleten, a mely az első fogalmazásból maradhatott meg, ez áll: „Az Ember tragédiája drámai költemény. Kezdtém 1859. febr. 17-én, végeztem 1860. márc. 26-án.“ Ezután következnek a jelenetek címei, s a személyzet névsora. Azonban a tisztázott kézirat, saját kézírata, nem veszett el; megvan a Kisfaludy-társaság kéziratárában . . .» (Madách Ö. M. 1894. I. bev. VII. — Említi e följegyzést Palágyi Menyhért is: *M. I. élete*, 1900, 5. és 314.)

Morvay Győző: *Adalékok M. I. életéhez* c. értekezésében (A bp. VI. ker. főreál. értesítője, 1898), közli az Alsó-Sztrégován készült lajstromot a költő iratairól, s ebben (22. l.) II. jelzés alatt ezt jegyzi föl: «Az ember tragédiájának 1861-ki kiadása a javításokkal». Ez a példány s a *Litteraturai kevercs* már nem volt meg Madách írói hagyatékában, mikor 1913 nyarán a Nemzeti Múzeum kéziratárának ereklyéi közé került; Vértessy Jenő, aki lajstromozta a hagyatékot, a két darabot az elveszettek közé sorolja. (Irodalomtört. III. 295, 1914.)

Mikor 1923-ban a Napkelet-könyvtár számára sajtó alá rendeztem az *Ember tragédiájának* szövegkritikai kiadását, hiába kutattam e két szerfelett fontos maradvány után: a költő saját feljegyzése a mű készültéről, a scenárium első fogalmazása; az első kiadás kézi példánya a költő saját javításaival! — megbecsülhetetlen források tudományos kiadás számára. De hiába kerestem mindenfelé, a Kisfaludy-Társaság ereklyéi közt lévő eredeti és teljes kéziraton kívül a Múzeum nagy Madách-hagyatékában egyetlen sor sem akadt, mely az *Ember tragédiájához* tartozik. Így kénytelen voltam a kiadás előszavában ezt írni: «ma ennek a papírszeletnek hollétéről nincs tudomásunk».

Ez év elején meglátogatott dr. Szász Andor, ügyvéd, XIX-i századi magyar könyvek gyűjtője, átadta a tragédia első kiadásának egy kézíratos jegyzetekkel ellátott példányát, s megkért, állapítsam meg az *Ember tragédiájának* 1861-i kiadásában lévő jegyzeteknek származását. Első pillanatra felismertem a költő kezeírását, s pontos összevetés után megállapíthattam, hogy ez az a Morvay-említett kézipéldány, mely a hagyatékból

elveszett. Legnagyobb meglepetésem azonban az volt, hogy a könyvben volt egy kis negyedréti alakú (20 cm magas, 18 széles), elsárgult és gyűrött papírlap, mind a két felén Madáchnak jellegzetes kuszált írásával, melyben rögtön felismertem a Gyulai-féle «papisrzesetet».

Dr. Szász Andor elmondta, hogy a könyvet a benne lévő cédulákkal együtt 1921 május 30-án 5000 koronán vásárolta meg Palágyi Lajostól, aki egy mellékelt levélben előadja a könyv történetét: «... fogadja az Ember tragédiája első kiadásának egy példányát a költő sajátkezű oldaljegyzeteivel, melyet annak idején a költő fiától emlékül kaptam...» A könyv s a benne lévő kéziratok kétségtelen hitelek. Először a kézírás, mely mind az *Ember tragédiája* írásával, mind a múzeumi hagyatékéval vonásról vonásra egyezik; másodszor az, hogy Palágyi Lajos öccse Menyhértnek, aki a költőről könyvet írt, fiának személyes ismerőse volt s huzamosan tartózkodott Alsó-Sztrégován, hol könyvéhez az eredeti íratokat használhatta.

A tragédia kézipéldánya 93 javítást tartalmaz, javarészből azokat, melyeket Szász Károly levelében javasolt (l. Voinovich, *Madách* 559; szövegkiadásomban a lapalji jegyzetekben fel vannak tüntetve). Igen sok helyesírási és a verset illető igazításon kívül alig találunk ösmertelen változatot, mert szinte mind belekerültek a második kiadásba. A többi néhány pedig jellemzően mutatja Madách dolgozása módját, hogy sebtiben papirosra veti gondolatát s azután sok törléssel, újraírással dolgozza ki, hogy a legjobb kifejezést s a legjobb formát megtalálja.

Igy az I. kiadásban Szász Károlynak kifogása volt a 213. sor ellen:

Mely a lankadt szűt védve befogadja
... ez érzelem

megjegyezvén: «hogy az érzelem fogadja be a szívet, különösnek tetszik.» Erre Madách így javítja:

... árnyalja a lankadt szívet,

de nem lévén meglegedve, kihúzza, s a lapszélre írja a mai szöveget:

Melly lankadástól óvja szívöket.

A Caesarra vonatkozó négy mai sor (2289—2292) helyett az I. kiadásban csak két sor volt, melyhez Szász Károly ezt írta: «nem értem»; ekkor bővíti ki Madách négyre, de az utolsó sorral igen sokat küszködik, mutatják a törlések (szögletes rekeszben):

Hogy [Kedvesétől megrendül a föld. —]
[tőle] retteg tőle [retteg a világ]
s megrendül a föld.

Néha már nem fér a sok törlés és javítás a könyv lapjára, s akkor külön cédulára írja a végleges szöveget, de még abban is áthúz egy-egy szót. Úgy látszik, ez a cédulán való fogalmazás volt rendes szokása, mutatja az az egynehány darab, mely a Múzeum kéziratárában fennmaradt. Mind ez apró javítási kísérletet e helyen közölni nem célszerű; de a kritikai szöveg újabb kiadásakor okvetlenül fölveendő.

Az ember tragödiája.

* Szentirás 18.—.

98

drámai költemény

kezdtém 1859 Feb 14 végeztem 1860 Mar 26-án

1 Magyarország 151 }
2 Paradicsom 181 } 5
3 Pálmás vidék } —214

4 Egyiptom } —252
5 Athene } 2—266
6 Róma } —296

7 Konstantinápoly } 481*
8 Prága } 4—242
9 Páris } —248
10 Prága } —179

11 London } 3—592
12 Phalanstere } 3—444

13 Az ür } —150
14 Jegesvidék } 1—176
15 Pálmás vidék } —202

{ 4080

Személyek szereplők	[Égiek] [szereplők]	[Karok]	Néma személyek
Egy agg eretnek	Az úr	[Angyalok kara]	A csillagok véd
Egy csontváz	Gábor főangyal	[A]	szellemei
Helene Izaura komornája	Mihály		Angyalok kara
	Ráfael		Nymphák
Rudolf császár	Lucifer		Egyiptusi rabszolgák
1—2—3—4 ^{ik} Udvaronc	Ádám		felügyelők
	Éva		Pháraó kísérete
Robespierre Guadet	Egy Cherub		
Egy fiatal Marquis	A föld szelleme		
Egy tiszt			
Egy senqulotte			
Kepler egy tanítványa	Egy egyiptusi rab szolgál	Munkások	Lucia szolgálói
	Kimon fia	rendőrök	Athenei nép
Egy bábjátékos	[Lucia] Milkiades [neje]	[P] Zenészek	— fegyveresek
Egy ibolyaárus lány	[Kimon fia]	[Polgárok]	[A chárissok]
Egy anya	1 } athenei [polgár]	[Egy elítélt]	[A halál nemtője]
Másik anya	2 } népből	Egy phalanster	
Egy [polgár] leány	3 } beliek		Gladiatorok római
1 ^o Polgár lány	Crispus szabados		fuvalások
2 ^{ik} detto	Tersites		Tánczosnők
Egy ékszerárus	[Severus] polgár		Római rabszolgák
	1 ^o demagóg		Temetési kíséret
			Barbár harcosok

50

—34

TOLNAI VILMOS

Egy kocsmáros	2 ^k demagóg		Lovagok
1—2—3 ^{ik} munkás	1 Polgár		Keresztes vitézek
Egy kéjhölgy	2 ^{ik} Polgár		Konstantinápolyi nép
Egy katona	A halál nemtője		detto katonák
1 ^o mesterlegény	Eros	23	Eretnekek
2 ^{ik} [Polgár]	A Charisok		Barátok
1 koldús	—		Boszorkányok
2 koldús	Catulus kéjencz		[kisértetek]
	Hippia } kéjhölgyek		
Egy zenész	Cluvia }		Udvaroncok
Egy árus	Péter apostol		Udvar hölgyek
Másik árus	—		
Egy ifjú	1 Konstantinap. polgár		Francia nép
[Any] [Egy anya]	2 ^{ik} detto 3 ^{ik} 4 ^{ik}		Senquulottok
Czigány asszony	1 ^o [Egy] barát, 2 ^{ik} barát	34	Ujczok
1 }	Patriarcha		Convent tagok
2 }			Londoni nép
3 } deák			
4 }			
Egy nyegle			
1 ^o gyáros			
2 }			
Lovel örült gyáros			
Egy elítelt			
Egy tudós			
Egy agastyán			
Luther			
Cassius			
Angelo Mihály			
Plátó			
[Egy nő]			
Egy eszkimó			

Megjegyzés: ami [szögletes zárójelbe] van téve, az a kéziratban át van húzva. — Az első hasábon a 65. személytől („Egy zenész”) a 85-ig („Egy eszkimó”) valamint a kihúzott, [szögletes zárójelben lévő] fogalmazások a papírlap hátsó felén vannak; a többi mind a mellés.

Sokkal érdekesebb a külön papírlap, Gyulai «paperszelete». Gyulai «az első fogalmazásból» való maradványnak véli. Ha csak kissé jobban szemügyre vesszük, arról kell meggyőződnünk, hogy ezek a jegyzetek a tragédia befejezése után készültek, kivéve a hátlap három odavetett fogalmazását, mely a költemény írása közben keletkezett. Mind a három a londoni színházhoz tartozik; kettő a második mesterlegény énekének vázlata: «A ki munkáshét után . . .» (2801—2804), a másik: «Ex gratia speciali . . .» Lucifer megjegyzése a nyeglére (2967—2968). Ezek bizonyára az első fogalmazásból valók s megint Madách dolgozómódjára vetnek világot, mert megértetik, hogy a megmaradt paperszeletek mért oly keskenyek, hogy néha csak egy sor van rajtuk, s mért oly egyenellen, tépett a szélük. Madách egy-egy ötletét csak úgy találomra, keresztül-kasul írta, majd külön cédulára, majd nagyobb papírlapokra, s aztán hol ollóval, hol késsel, hol valami tompa eszközzel, de gyakran csak kézzel is szétszabta, rendbe szedte s leírás után eltépte. Ezért nem maradt meg az *Ember tragédiájának* sem «első fogalmazása»; valódi első és egyetlen fogalmazása az a kézirat, mely ránkmaradt. Hogy ez nem tisztázat, mint némelyek vélik (kik az eredetit nem látták), tanúsítja az a rettentő sok törlés, vakarás, áthúzás, átírás, mely olvasását is csak hosszabb tanulmány után teszi lehetővé.

E három, régibb vázlatmaradványon kívül a papírlap többi szövegét kétségtelenül a tragédia elkészülte után jegyezte le Madách. Úgy látszik, hogy a színek és személyek lajstromát akarta elkészíteni, hogy a költemény elé tegye, de aztán elállt szándékától, mert ezek eléggé fel vannak tűntetve a színek előtt álló utasításokban. Hogy ez a jegyzék utólag készült, bizonyítja már a keltezés is: «kezdtm 1859 Feb. 14, végeztem 1860 Mar. 26-án» — ezt *előre* nem írhatta le. Megjegyzendő, hogy Gyulai és Palágyi «febr. 17-ét» olvasnak (Palágyi egyszer csupán 7-et, *M. I. élete* 5); a számjegy összevetése a többivel azonban inkább 14-et mutat. (Ez a keltezés csak e külön papírlapon van meg, nem a kézíraton; l. Voinovich, *Madách* 152).

Ezután következik a színek sorszámainak jegyzéke, melyek összegéül Madách 4080-at ír, bár összeadva őket csak 4074-et kapunk, bizonyára két 4-est 7-esnek olvasott. E sorszámlajstrom is csak a mű elkészülte után keletkezhetett, nem pedig előtte. (A végleges szöveg 4140, illetőleg a 2164/b és 2237/b sorral 4142 sor.) Nem bírtam megfajteni a kapcsolatok összefoglalt színek mellett álló 1—5 szám jelentőségét, sem azt, hogy az összefoglalás mit jelenthet: belsőbb egységeket-e, korokat-e? nem tudom. Az utolsó 1-gyel jelzett csoport ennek ellent mond. Ellenben világossá lesz, hogyan nevezte el maga a költő, a színeket, s itt a szokásossá váltaktól eltérőleg a 3. és 15. szín neve a kézirat utasítása szerint: «Pálmafás vidék», a 14. «eszkimóvilág» néven ösmerté pedig: «Jeges vidék.» — Konstantinápoly száma mellett csillag van, mely az írat jobb felső sarkára utal, ahol ez áll: «Szentírás 18. — .», ezt sem értem.

A színek jegyzéke alatt van a személyek lajstroma öt hasámban, még pedig négy a mellső, az ötödik a hátsó lapon. A beszélő személyek sora a második hasábon kezdődik, folytatódik az elsőn, és végződik a tulsó lapon lévő ötödik hasábon. A végeredmény 85 személy (kijavítva 84-ből); a mai szöveg szerint 84 személy van, de Madách az athéni színből kihúzta

Luciát, Miltiades feleségét, s fölvette a nem beszélő Eros-t s a halál nem-tőjét. A néma személyek lajstroma a negyedik hasábon kezdődik s a harmadikon végződik. Az egész jegyzék hevenyében készült, sok törléssel és áthúzással.

Az egész lapot Madách a költemény befejezte után írta, de még mielőtt Szontagh Pálnak megmutatta; erről tanuskodnak *Milkiades*, *Guadet* (később Saint Just), *senquiolottok*, *Angelo Mihály*, melyeket Szontagh javított ki; valószínűleg tőle származik a *tragödia* helyett a *tragédia* alak is (l. Voinovich, *Madách* 162).

Ha e papírlap nem tartalmaz is mélyebbreható felvilágosításokat a tragédiára nézve, egy értéke van, hogy hitelesen megmondja megíratásának idejét s odavetett vázlataival a költő dolgozasmódját mutatja.

*

Evvel kapcsolatban említek meg még egy-két érdekes apróságot. A szöveg kiadása óta is többször vizsgálva a kéziratot, megállapíthattam, hogy a költő hány tollal írta művét. Madách ugyanis lúdtollal írt (l. Morvay, *Adalekok*, 25. l.; Vas. Ujság 1900, 687). A lúdtoll u. i. eleinte vékonyan fog, de csakhamar puhulni kezd, végül vastag, egymásba folyó vonásokat rajzol a papíron. Így pompásan látható, mikor vett kézbe másik új tollat (esetleg, mikor metszette újra). Így kilenc tollat lehet megkülönböztetni: 1.: elejétől a III. szín címéig (kézirat 12. l.); 2: a III. szín utasításától («Pálmafás vidék») az V. szín utasításának első szaváig («Athénében», 29. l.); — 3: innen («A köztér...») a VII. szín első személyéig («Első Polgár», 51. l.) — 4: e szín első szavától («Im itt...») a Patriarcha harmadik beszédének közepéig («...rejtélyes tanában», 56. l.); — 5: ennek folytatásától («A homoiusiont...», 57. l.) a IX. szín Ádám-Éva párbeszédének végéig («...a túlvilágot nem hiszem», 84. l.); — 6: az utolsó mondattól («Reménytelen... 85. l.) a XI. szín címéig (93); — 7: a XI. szín utasításától («Londonban») Ádám szaváig («Minő méltóság», 103. l.); — 8: innen a XII. színben a tudós szaváig («...a meleg ne fogyjon lombikomban», 118. l.); — 9: a következő szavaktól («... S akaratomnak...») végig.

Ennek megállapítása nem épen csak tudákos játék, hanem egyik tanujele annak, hogy Madách csakugyan «káprázatos gyorsasággal dolgozott művén» (Voinovich, *Madách*, 152), s hogy a megmaradt kézirat valóban első fogalmazvány azok után a három híján elpusztult töredékes vázlatok után, melyeket sietve papírosra vetett. Mutatja az is, hogy akárhányszor egy szóból két-három betűt leír, de alkalmasabb jutván eszébe, vagy törli, vagy ráírja az új szó betűit, pl. a 103. sor végén: [ör]hevülhet, előbb az örül szóba kezdett; — 1039: illőt [nag] sok nagy; — 2906: [vé]sejti, t. i. véli-t akart írni; — 3019: [ggön] gyémántot, gyöngyöt — és így tovább, százakra menő esetben. Ezt a kéziratot ugyancsak nem lehet «tisztázatnak» nevezni.

Arany a mű első olvasásakor színes ceruzával több széljegyzetet írt a szöveg mellé (ezeket a szövegkiadás közli), de közülök többet kigumizott. Beható vizsgálattal sikerült ezek közül is még egynehányat elolvasni. A 14. sorban Isten a kéziratban ezt mondja: «...összevág minden, hogy azt hiszem», Arany az utolsó három szót kézzel aláhúzta, s melléje ezt írta:

Komisch; minthogy levélben böven kifejtette, mért, utólag kitörölte. — Mikor a halál nemtője a vesztőbárd alatt meghajló Miltiadeshez lép s ez búcsút mond: «Pallas meghallgatott. — Ég veled, Megnyugvás szállt szívembe, Luciám» (1078—1079. sor), Arany egyik kitörölt jegyzetében ezt mondja: «Engesztelés a halálban. Ez boszantja Lucifert»; a másikban pedig: «Miért a históriától eltérni? — Miltiades börtönben halt meg.» — A római színben pedig Cluvia éneke mellett a következő jegyzet nyomait látjuk: «A gondolat jó, de nem a vers.» Mindezek is jellemző adalékok Arany gondos kritikájához.

Akit pedig a Bertillon-féle dactyloscopia érdekel, megtalálhatja Madách ujjának téntás lenyomatát a 13, 16, 17, 59, 62, 79, 82, 83 stb. lapokon, melyek szintén tanújelei gyors munkájának.

TOLNAI VILMOS.

VÖRÖSMARTY GÖRGEY-VERSE.

Az IK. utolsó füzetében (1924. 113. l.) Badics Ferenc Bajza forradalmi verseinek közlésében megemlíti, hogy: «midőn 1849 őszén [Zalár József] egyideig együtt bujdosott velük [Bajzával és Vörösmartyval] és Vachott Sándorral, ez sokat vitatkozott Vörösmartyval: áruló-e Görgey vagy nem; Vörösmarty annak tartotta, Vachott nem; Bajza nem szólt a vitába, csak hol fájdalmasan, hol gúnyosan mosolygott. Vörösmarty ekkor már talán megírta *Átok* c. költeményét, melynek nyolc sorában a bösz harag durva sziklakövei zúdulnak az 'áruló' fejére.»

Badics Ferenc úgy látszik csak azt a nyolc sort ismeri, melyet Riedl Frigyes is felolvasott 1913 febr. 7-i egyetemi előadásán, mikor alkalmilag Görgeyről a magyar költészetben beszélt. (Ezt az előadást gyorsírói jegyzet után közölte a Budapesti Hírlap, 1913 febr. 18-i szám.) A költemény azonban nem nyolc sor, hanem nyolc négysoros versszak, tehát harminckét sor. Az az említett nyolc sor az egész költeménynek csak utolsó két versszaka. A teljes verset valamely pontatlan másolatból Kacziány Géza közölte: *Vörösmarty utolsó évei és kiadatlan költeményei* c. értekezésében, az észak-amerikai Dongó (Cleveland) 1913 júl. 15-i számában.

Módomban van a címnélküli költeményt Vörösmarty eredeti fogalmazványából közölni, mely alá a költőnek akkori házigazdája a következő jegyzetet függesztette: «*Írta Vörösmarty Mihály Szatmár megyében Gebén 1849 oct. 10-én délután Csanády János házánál.*» Tehát ugyanaznap, amikor Csanády János nejének emlékkönyvébe írta azokat a kétségbeesett sorokat, melyeket Gyulai a nagy kiadásban közölt (vö. a hozzáírt jegyzetet).

A költemény szövege betűről-betűre a következő:

Görgeinek híják a' silány gazembert,
Ki e' hazát eladta czudarúl.
Kergesse őt az istennek haragja
A' síron innen és a' síron túl.

O száz ezernyi hős fiak' vezére
 Dicső ha győz, dicső, ha elesik,
 Ki úr leendett, millyennél nagyobb nincs,
 Meghajlott a' lábtúrta fövenyig.

Kezében volt az ország' szíve, kardja,
 'S ő mint pofon vert, megrugdalt inas,
 Feladta gyáván mind e' drága kincset,
 Bérért vagy ingyen, mindenképen gaz.

Hallgatnak ágyuink, a' puska nem szól.
 E' némaság oh milly rémületes!
 A' hajdu nem küzd, a' megjött huszárnak
 Kardján most nem vér, — csak köny csergedez.

Harcz nélkül, alku nélkül így elesni!
 Egymásra néznek a' bús harczfiak
 'S a' hitszegő vezérre szíveikben
 Kihalhatatlan átkot mondanak.

„Isten vagy ördög — így kérdik magokban —
 Mellyik teremté ezt a' Görgéit?
 Illy férget isten soha nem teremthet,
 Ezen megtörnék emberben a' hit.

Hervadjon a' fű a' hol megpihenne,
 Akadjon fel, midőn a' fára néz [.]
 Enyhet ne adjon éhe szomja ellen
 A' föld, 's ne nyujtson soha emberkéz...¹

Kergesse őt a bal szerencse, mint
 Szilaj kutyák a' felriadt vadat.
 Eljen [így!] nyomorból kútból mind halálig
 'S ha elhal, verje meg a' kárhozat. ["]

A kézirat kétségtelenül Vörösmartyra vall. A cím hiánya, a kihúzott sorok, a központosításnak aránylag hiányos volta, magának az írásnak el-
 sietett vonalvezetése mutatja, hogy ez az eredeti fogalmazvány s ezt Csanády
 jegyzete is igazolja. Csanády Sándor, 48-as függetlenségi képviselő, az előb-
 binek fia, később valamely alkalommal, bizonyára nem gyöngéd szándékkal,
 ezt az eredeti fogalmazványt elküldte Görgeynek, aki iratai közé eltette.
 1916-ban elkövetkezett halálakor a többi irattal a M. T. Akadémia tulaj-
 donába került, onnan másoltam le az eredetiről.

TOLNAI VILMOS.

¹ E versszak első sorpára előtt a következő áthúzott sorok:

Hervadjon el — hol megpihenne a' fű,
 Akadjon fel, midőn a' fára néz

A második sorpár előtt szintén ez áthúzott sorok:

Egyék magának kint és nyavalyákat
 A' föld ne adjon éhe, szomja ellen
 Tápot ne nyujtson soha semmi kéz.

ISMERETLEN VIRÁGÉNEK A XVII. SZÁZADBÓL.

Általánosan tudott dolog, hogy a XVI—XVII. századi üldözött virágénekek közül igen kevés maradt az utókorra. Irodalomtörténetünk éppen ezért örömmel fogadja a multnak ma már oly ritkán előforduló e nemű legegyyszerűbb virágát is, hogy eddig megtalált társainak nem nagy, de díszes csokrába illessze.¹ És milyen érdekes játéka a sorsnak, hogy az alább olvasható virágének éppen amaz írók egyikének a könyvében maradt ránk, akik egyházi beszédekkel állandóan üldözték, az efajta, szerintük bűnre csábító, költeményeket, s még érdekesebb, hogy ez írónak éppen abban a művében maradt ránk, a lapszélre följegyezve, amelyben fölháborodva kel ki a virág- és szereleménekek hallgatása és éneklése ellen. Ez író Bornemisza Péter, az énekeskönyvszerző, rendkívül termékeny szellemű prot. szuperintendens, aki predikációinak IV. részében, a 758. levelén így kiált fel prófétai szent haragjában: «Immár csak mind hazugságnak hallgatására és hívságos mulatásra vágyódnak mindenek fülei, tisztátalan és fajtalan beszédnek hallgatására; . . trágár és peniszes csúfságra, bába-beszédre, álnokul költött fabuákra, Királyfia Kis Miklosról, poéták óriásiról, Apolloniusról és egyéb hívságról; *virág- és szereleménekek hallgatására*, lant-, síp-, dob-, trombita szóbeli hujja-hujjára és teményezzer csácsogásokra.» Bornemisza e művének a sárospataki ref. főiskolai könyvtár duplumtárában őrzött olyan példányában találtam e virágéneket, amely csónka kötethez való kiegészítésül éppen a Bornemisza-használta, saját házi, kézi példánya szolgált. A 12 sorból álló, közvetlen hangú, zengzetes virágének a rongált példány 500. levelén a b. lap szélén olvasható, eképen:

Karasz Maris
Gyenge leany
Fejér piros
nem halovány
Szép legények
Ostromolják
Gyöngy ortzaját
Es t'fokolják
Jaráfa oly
mint Pavának
Mofolgo ajaka
mint rofanak

Szerfelett érdekes jelenség, hogy e tintával frott szöveget egy későbbi kéz soronként ugyancsak tintával keresztülhúzta, nyilván azért, mert megbotráncozott azon, hogy egy predikációs kötetbe szerelmes vers van beírva. Az ének sorai azonban a kihúzás dacára is jól olvashatók, mert a tinta, az áthúzás után mindjárt elfenődött s a szöveg teljes egészében ismét előtűnt. Hajlékony termetű, gyöngy orcájú, pávajárású, rózsás ajkú Karasz Maris! Valóban bájos lehetnél, hogy egy szentbeszédes könyv szívből fakadt virágéneke őrizte meg nevedet az utókornak.

¹ Toldy: A magy. költészet kézi könyve. I: 81-82. — Vásárhelyi daloskönyv. Bp. 1899. — Abafi-féle Figyelő. 1882. (XII. k.) 389. l. stb.

E virágének kormeghatározására s lejegyzési idejére nézve a terminus post quem a nyomtatott kötet kiadásának éve, vagyis az 1578. év, a terminus ante quem pedig az 1668-ik év lehetne, amelyről keltezve van az egykor előzőeklevélül szolgált papiroslevél alsó fele, melyen az egykori, ma már ismeretlen tulajdonos neve alatt e följegyzés olvasható: «Ex munificentia Generosi Dni Andree Szekely conjugisque suae gratissimae collatus A. 1668.» Virágénekünk tehát minden valószínűség szerint a XVII. század első felében jegyeztetett le. Erre vall az írás jellege is. — Bornemisza e csonka kötete 1800-ban került a spataki főiskola tulajdonába; Szombathi János könyvtárnok 54 d-ért vette meg valakitől.

HARSÁNYI ISTVÁN.

JÓKAIHOZ ÍRT LEVELEK.

A legtermékenyebb magyar regényíróra vonatkozó irodalom aránylag legszegényebb oly adatokban, melyek Jókainak kortársaihoz való viszonyát az ünnepi beállítás mellőzésével, természetes közvetlenségében tárnák fel. E hiány pótlásával bizonyára azért nem siettek eddig, mert visszaemlékezéseiben Jókai saját maga ismertette a nevesebb közéleti tényezőkkel való kapcsolatát. De bár ezek a hol nyájas humortól, hol merengő mélabútól, hol meg lelkes fölindulástól áthatott vallomások továbbra is érdekes olvasmányai maradnak a nagy író tisztelőinek, az irodalomtörténet ezek után sem nélkülözheti az eredeténél fogva sokirányú és bő tanulssággal kínálkozó forrásanyagot: az idetartozó leveleket.

Ez a meggondolás s a százéves fordulót emlékezetünkbe véső időszerség szolgált indítékául az alábbi adalékok nyilvánosság elé bocsátásának. Az eredeti helyesírás szerint másolt leveleket jelenlegi tulajdonosuk gróf Tisza Lajos kocsordi (Sztarmár m.) nagybirtokos úr volt szíves közlés végett átengedni, aki a kéziratokat ezelőtt vagy harminc évvel Jókai Mórtól kapta ajándékba.

1. Lisznai Kálmán levele. (1859. aug. 17.)

Pest, 1859. Auguszt. 17-én.

Legkedvesebb Mórom!

Hogy még ed(d)ig irántadi szigorú kötelességemet nem tellyesítettem, hihetetlen kellemetlen körülményeimnek tulajdonítsd, mely kedélyemet összezúzta már régen, de az kezd lassan visszakullogni s reménylem, plane visszaugrik és ime ad(d)ig is küldöm e furcsaságot, még pedig azon okból, hogy egy pár jóféle katonatisztnek, elolvassván nagyon óhajtanék (: az Eszti ezrednél, a depónál Budán :) kiképezve látni az Üstökösben, — lehetne pedig jelenetezni mindjárt amint hősünk már iszik a butellából s a bor már a feneke felé fogyatékán látszik s a leány bálulás és megrettenés érzelmei közt elszörnyűködve nézi. NB. a leány palóc leány. — Másik midőn a szobában szembesíti s kiszidja a közlegényt a leány előtt, s fordult s marsot parancsol. A legényt az ajtó felé fordult katonai stellungban, egy

lábával már lépésben kell rajzolni. — Harmadik jelenet lehetne, midőn a lány a hadnaggyal magukra maradnak, s épen húszast ad neki, nyájasan felé hajolva — NB. az aktus után, a titok alatta értetődően, hogy már neki — tehát a két alábbi alakban durcásnak, haragosnak rajzolni a lányt — itt pedig már kiengesztelt arccal. — Echt magyar katonás huncutság, — ha lehet tedd meg, használd fel, addig is míg egészen jót s impertinensebbet küldhetek ezt főr poszttnak. Ha nem használható küld(d) vissza, — hü szeretőd — Lisznyai Kálmán.

[Eredetije 8^a-rét alakú levélpapír első lapján. A mély nyomású nemesi címer körülírása: Lisznyai Damó Kálmán. Boríték nincs.]

2. Teleki Sándor gr. levele. (1871. aug. 6.)

Koltón (Nagy-Bánya mellett) Aguszt (így!) 6-án 1871.

Kedves barátom!

Én vagyok szarvas, — Te vagy fris(s) híves patak! — sovárgunk, vágyódunk utánnad, — én pereputyom, és cölönkjeim — *fertik* vagyunk: az Sakter feni a kést a kövér bornyut meggyilkolandó. Henczidától-Bonczidáig mind *leves*.

Sok nyugalom és kevés pohárköszöntés. Mikor menjek elődbe? És hova?

Gyermekeim nem fognak verseket szavalni — Nőm sem zongorázik — A tiszteletes nem fog dictiozni — nem lesznek fehérben öltöztetett(t) szüzek — az iskola kamaszsza nem szózatolnak agyon, s nem fogják istenáldani a magyart —, s ha akarod éppen úgy leszel ot(t)hon, mint a budai hegyen.

«Veni dator meritis! — Veni lumen cordium!» Nőd kezeit csókolom. Neked édes Móriczom bámulód, híved és barátod Sándor.

[Eredetije 12^a-rét alakú betűjegyes (\$) levélpapíron. Boríték nincs.]

3. Toldy Ferenc levele. (1872. jún. 16.)

Tisztelt Barátom!

Pest, jún. 16. 1872.

Ugy értesülök, hogy jogászaink, miután Neked holnap fáklyás zenével tisztelkedni fogtak, a felpuskaporozott hangulatot arra kívánják használni, hogy egy egyetemi tanár ellen, annak házánál demonstráljanak. Lehet, hogy e szándék már feladatott, de lehet az ellenkező is; s azért bizodalmasan értesítvén Tégedet, kérlek, méltóztassál válaszodban reájok hatni — s egész általánosságban természetesen — hogy a Neked hozott ovációt semminemű rendetlenkedéssel ne fejezzék be.

Hogy négy szem közt maradjon e sorok tartalma, magától értetik. Tisztelő barátod Toldy Ferenc.

4. Tisza Kálmán levele. (1872. jún. 26.)

Kedves Barátom!

Az ugrai választáson írom e sorokat, a jobb oldal maga semmire se menvén itt a választás percében *a te neveddel* állott elő egyik leghasznaltalanabb tagja Sánha László által.

Én felmutattam, hogy meg vagy már választva; baj, hiszem istent, hogy nem lesz, de megígértem, hogy azokat, kik felléptettek, így visszaélve neveddel, meg fogod róvni s a kerületet megdicsérni. Kérlek tedd ezt azonnal. Igaz barátod Tisza Kálmán.

Ugrán, júni 26-kán 872.

[U. a. negyedréti alakú levélpapír borítékszerű külső részén: Jókai Mór úrnak, Pesten a Hon szerkesztőségében. Sürgős.]

5. Bernát Gáspár levele. (1872. dec. 6.)

Kedves barátom!

Miután fris(s) regényed élvezetébe szíves generozitásod által még a mult év farkán besodortatám, óhajtanám azt csendes hajlékomban olvasgatni, annyiival inkább(b), mert a kávéház imádó furfangos diákkópék palacsinta gyanánt falatozzák a meghájasodott lapot; az élelmes burger pedig lepedőül inessálja.

Ennélfogva kérek, utalványozz részemre egy példányt ha lehet.

Do ut des.

Kelt pesten (így!) hajó utcai 5-ik számú vad palotámban, anno Domini 1872 die 6-a dec. azaz: névnapomon. tisztelő barátod Bernát Gazsi.

[Eredetije nagy 8°-rét alakú levélpapíron. Boríték nincs.]

6. Szontágh Pál levele. (1873. febr. 2.)

Horpács. Febr. 2. 1873.

Kedves Mórom!

Csak azt akarom igazolni, hogy eszemben tartom az Üstökösödet. Különben semmi skribleri viszketeg nem bánt.

Tedd hát a túloldali firkát, ha az okmánytárba nem való, a lomtárba. Péchy Tamás barátunk pedig, úgy látszik, megfogadta lakodalmakor adott jó tanácsomat, mert 8 élő gyermeknek neveletlen apja. Isten tartsa, gyarapítsa, szaporítsa!

Különben «a'kit én szeretek, megvan az szeretve» — így írtál egykor én is ezt tartom most is, maradtam igaz híved

Szontágh.

[Eredetije 8°-rét alakú papíron. Boríték nincs.]

7. Hegedüs Sándor levele. (1874. febr. 27.)

[A papír címkéje: A «Hon» Szerkesztőség.]

Kedves Mórícz bátyám!

Wallner írt egy gyöngéd levelet néninek, melyben titkon kérdezősködik az ön életrendjéről, hogy Berlinben minél kényelmesebben fogadhassa. E levélre válaszolni most fölösleges; de arra kéri néni, hogy vegye tudomásul és nevében köszönje meg az előzékenységet. Néninek és Rózának is volt egy kis náthája, de már mulóban van. Ma megyünk Rossit megnézni Coriolanban, holnapután szavallja néni Chamot és Wótát. Mártius 16-ára

van kitűzve az írói körben a «Holt költő szerelme». Liszt már kész vele. Akkor itt lesz már. A háznál és lapnál semmi baj.

Jó kedvet és jó egészséget kívánva öleli kedves Mórícز bátyám szerető öcsese Sándor.

Budapest. Febr. 27. 1874.

U. i. Tárcái igen kedvesek: a bécsi és pesti lapok részben vagy egészben közölték.

[Eredetije 8^a-rét alakú levélpapíron. Boríték nincs.]

8. Szigligeti Ede levele. (Kelet nélkül, 1876.)

Kedves barátom!

Midőn Miltonod sikerének őszintén gratulálnék, kérlek örvendeztess meg a jövő saisonra egy másik darabbal. Tán egy látványos népies drámával, milyenre pályadij is van kitűzve. Ez mindenesetre jutalmazóbb is volna s a mi dalárnapjainkat feljöveldelmeztetné. — Észrevételeidet mind közlöttem már is az illetőkkel, különben holnap még egy részpróbát is tartatok. De — N° 6. A tüzet erősebbé nem tehetjük, mint a gép képes. — 10. Mert a L... és... tudtommal fegyver nélkül jöttek a 4-dik felv. először a tör minden esetre jó lesz. — 13. A dixit és ament kár elhagyni — jól illik a jellemhez — a «mondám» elmosódik. — 14. A lovakra nézve a pápaszem nem alkalmazható mert mint szokatlan dolog még bolondabbá tenné. Nem is a trombita hatja meg..... mi is zokon..... s a trombita elhagyása vagy távoli..... sokat ártana e jelenetnek. Én másképp segítek a dolgon: a harmadik trombita szót előbb fúvatom s a trombitálás előtt elmondott sorokat aztán mondatom el, hogy legyen időköz. — Azt hiszem, most már sikertőlend egyszerre bevágatniok először is, mint másodszor a tempo érkeztek. Különben láthattad, hogy az egészet úgy rendeztem, hogy minél kevesebbet láttassak belőlük s minden eshetőségre a függőny összehúzása készen álljon elfedni a balsükert. Hiában nem circusféle lovak. S az is baj volt, hogy nagyon korán elhozták a színházhoz s a sok várakozás s a ki s bejárás a szürkét, pedig az a jámborabb, kissé idegessé tette, de már nem lesz előtte új a dolog, s megteszi a parádét, mint már annyiszor. A király szerepe miatt beszéltem Felekivel, de ő ily hamar nem vállalta el s nem is mutat hozzá semmi nagy kedvet, s azt mondja, hogy vele már Szigeti Imrét is megkinálták. Tán a harmadik előadás után adnók neki, vagy másnak, mikor aztán az idő sem szolgálhat kifogással. A darab 3-szor jövő hétfőn, 4-szer pedig húsvét hétfőn fog adatni. E részben légy szives valamit izenni. Én nem ragaszkodom az én Pintéremhez. ámbár azt hiszem, e szerepcserével nem sokat nyerünk, mert annak kellene változatosabb hangokat adnia, kire a beszédek hatnak, a dráma azon a részen van. — A második előadásra küldök páholyt, s ha lehet, nézd végig nyugodtan a darabot. Én azt hiszem, különösen a 2-dik felvonás első feléből húzni kellene. Szép, amit szépen beszélnek, de biz' az hosszadalmas részletezés s árt az utána következő szép jeleneteknek Igaz barátod Szigligeti.

[Eredetije egy nagy nyolcadrét levélpapír négy lapján, keltezés és boríték nélkül.]

9. Agai Adolf levele. (Év nélkül.)

Kedves jó uram.

Mindenütt kerestem Jókainé arczképét, sehol sem kaphattam meg. Egy fametszetet vagy lithografiát ajánlottak ugyan, de céljaimnak csak a fotografia felel meg.

Midőn megigérem, hogy úgy a fénykép, mint eredetije iránt a legnagyobb kimélettel és lovagiassággal leszek — amit egy Jókainé irányában még csak ígérni is vakmerőség — tisztelettel kérem, egy a keze ügyében levő jó fotografiát egy napra rendelkezésemre bocsátani. Vagyok megtörhetlen szeretettel hűségés ellenfele Ágai

Pest. nov. 29.

T. cz. Jókai Mór úrnak. Pesten.

[Eredetije 8°-rét alakú papíron.] [Boríték nincs.]

10. József kir. herceg levele. (1884. aug. 15.)

[A levélpapíron kir. hercegi koronával díszített monogramm.]

Alcsúthon, 1884. 15/8.

Tisztelt barátom!

Mellékelve küldöm az ígért leltárt azon munkákról, melyek cigányokra és indusokra vonatkoznak; van még több is, de mind különféle indiai betűkkel nyomtatva. Ha egyik másik érdekelné szolgálatára állnak, Miklosichhoz kérdést intéztem, vajlon ő is ír a' cigányokról, de azt a' választ nyertem, hogy ő csak a lajtán túli szlávokat vette át, tehát a' romák egészen rám maradnak nyelvészeti szempontból; így tehát át is vághatok egy kicsit a' magyar határon túl.

Itteni alsó kertemben a' négy napi fölhőszakadások és árvizek sok kárt tettek, de a' környéken is sujtatott több község, főkép kert, hol több ház összedőlt és sok apró marha elsodortatott. E napokban felszedem sátorfáimat és indulok 5 heti őszi gyakorlataimra, melyek befejeztével cigánnyá válok.

Ajánlom magamat kedves emlékébe maradván legőszintébb tisztelője József főherczeg.

[A boríték felirata: «Nagyságos Jókai Mór országos képviselő úrnak sat. Balatonfüreden.» A boríték másik oldalán a küldő jelzése: «József főherczeg Alcsúthon» Eredetije 8°-rét alakú levélpapíron.]

Közli: BAROS GYULA.

RÉVAI MIKLÓS LEVELES-LÁDÁJÁBÓL.

Az alább közölt hét levél — hat Révaitól, egy Révaihoz — Toldy Ferenc hagyatékából a M. T. Akadémia könyvtárának kéziratárában van; egy részük eredeti, egy fogalmazvány, a többi másolat. (Jelzésük: *M. Tüd. Levelezés, 4-r.*; számuk alább, az egyes levelek végén, zárójelben.) Kiadásunk a kéziratot híven és pontosan adja.

1. Révai Miklós levele Nagy Jánosnak. Kelet nélkül.

Nagy Jánosnak Révai Miklós Boldogságot.

Úgy e bizony? meg akarsz játszodni, hogy annyira ditsérsz?

Gondolod, így szívem' gyenge felére találsz?

Jól tudom én, mi tsekely még versem, s menyinyire villog

Tölem az a fő tziel, melylyre igyekszem ugyan.

Vallom, igyekszem ugyan, 's leg alább így értem el azt is

A' mi kitsit tehetek fáradozásim után.

Haszna vagyon még is, ha ki tzielját messze ki tette:

Jó tova megy leg alább, hogyha tövére sem ér.

Sőt te is, úgy hihetem, mikor engem' nagyra magasztalsz,

Péllda alatt e' szép tzielra vezetni akarsz.

'S inkább azt mutatod, milylyen legyek, a mikor arra

A tsoda sok tehető Énekesedre mutatsz.

Szép ábrázolatot nyújtasz, mindenkor előttem

Függni fog ösztönömül, tsak legyen anynyi erőm!

Vársz a többire is választ. Mit mondjak azokra?

Nem tudod, a' lángot hogy mi szikrátska veté!

Oltani kívánod, s' te Szabónak fel veszed ügyét:

[...] s mi rosz ügy: ne avasd, intelék, ebbe magad!

[...] erdélynek gázolsz szép tiszta nevébenn?

[...] a motskot, melylybe keverte Szabó?

Vesszen el Erdély is, ha igaz, hogy rontja beszédit:

Mint azt versében tétova szórta Szabó.

Erdélyt esmérem, tudom is, hogy kényesen érez

Szinte ezen pontbann, 's nem darabolja szavát

Éljen hát Erdély! elfajzott Gyermeke' vétkét

A ki bizony maga is sirva kesergi velünk.

Én tsak ezért szálltam ki, s talám nem szinte keményen:

Ó pedig erre tehén tsorda nyomára vezet.

És ki katzag, hogy ezen tzaamogván a tsoda ösvényt

Nem követem, melylytől nyelv nyavalyája riaszt.

A tormába vészett féreg rág engem is immár,

Hogy sajtot mutatok, 's büszke haragra fakaszt.

Melylyből meg vetem a nyavalyást, s már vége peremnek!

Rajnis lássa, miként fogja szapulni fejét,

Ellene ám ugyan olyly szeszszel. Ki adatta *Ki nyertes*

Írását, hogy azont vissza szagolja szegény.

Tisztelem én Molnárt, s vallom, hogy Versi Vezérem:

's nálam nagy betsbenn vagy te is, Édes Atyám!

Azt mondom még is, nem igazság töletek érte

Lenni, mikor mérgét már ki okádta Szabó.

Hogy ne legyen szabad a sértődött félnek is ügyében

E' tsevegő ellen védeni módja szerint ...¹

¹ A levél e részei elégték.

Jól tudom, az rémít, hogy Rajni tolla . . .¹
 Fog rándulni, s több fene . . .¹
 Mit mikor érdemlett gondatlan vétke Szabónak;
 A' botor! ezt maga is tudta, mi vitte reá?
 Semmi közöm hozzá. Mást mondok: Még te is engem
 Olyyanról vádolsz, a mi eszembe se vőlt?
 Félre tsapásokhoz szoktál te is, erre figyelmezz:
 Mit bennem nem látsz, azt te szememre ne hányd.
 Fő dolog a *Nyelvnek* szörnyű *Rontása* okozta
 Én peremet, 's te pedig más egyebekre ugrasz.
 Jól tudom én, hogy még sok apróság részre szakasztja
 A Magyar Irókat, 's perbe se szállok ezért.
 Engedek itt inkább, 's akarom, hogy más is azonként
 Engedjen nekem is, míg igazabbra jövünk.
 Mit fogod azt te reám, hogy ohajtok jární nyomomban
 Másokat, és szívem bánja, hogy úgy nem esik?
 Hol perelek mással? hol erőltetem erre vagy arra?
 És hol epeztem ezért szívemet? erre felelj,
 Írtam ugyan valamit, de tsak úgy, hogy lássa akárki
 A ki meg ütköznék, vélekedésem okát.
 Írtam még mást is, bár olvasd újra Szabóhoz
 Küldött verseimet, 's ott bizony útba jöhetsz.
 . . .¹ egyenesben ezen, kérlek, 's hamar üzzd ki fejedből,
 . . .¹ mit én rólam tsak gyanúsága beléd.
 . . .¹ idő sebesen mulik: pazaroljuk e perre
 . . .¹ a mikoron más d-rekasbra kevés?
 Jaj mi sokat ragad el kötelesség 's élet' igájai
 Étél, ital, 's álom benne mi szépet emiszt!
 Mint lesbenn, lappang az alatt a' durva halál is,
 És, ha nem ellenzük, tsúnya homályba temet.
 Jobb oda fordítsuk, hogy bosszújára is éljünk,
 • A mi kevéske időnk énekelésre is telik.

(Eredeti; száma: 150.)

2. Révai Miklós levele Tertina Mihályhoz. 1797 ápr. 24.

Joannes Nicolaus Révai Michaeli Tertina 8. P.

Deterruisti me tuo illo adparatu ad me dilaudandum, qui nunc ab aliquo tempore nihil magis fugio, quam laudes. Desii iam ego hoc pabulo nutrice animum meum. Otium quaero, emeritus, et infelix satis miles. Vos, quibus et altas et aura magis favet, volate, nihil moror, imo impello etiam. Qua sim de re praeclara opinione, nosti, credo; si modo aliquid mea tibi opinione accedere potest. Aliorum potius iudicio ducare, quo tua te virtus rapit. Hanulikius punivit me hodie prolixioris sua epistola ob longum meum silentium. Gratulatus est mihi iam Presbytero Seculari, Piaristicis miseriis erepto, et Dioecesi Jaurinensi adscripto, quod factum meum neque te nunc latere volo, ut siquid hace mea mutatis solatii et tibi adferro potest, id ex me potius, ex fonte ipso, haurias, Ille ergo gratulatus primum, deinde ad nugas deflexit, quibus et tu me fere mactare coepisti, ob Musas meas tenues certe, et mihi parum utiles, qui omni illa praerogativa, qua me praeditum clamitatis, papae! quantus sum, nempe Graphidis Magister. Quibus me cumulat, prae-

¹ A levél e részei elégték.

tereo; quibus tu erigaris, haec tibi illico ad solatium perscribenda esse iudicavi, ut in proposito tuo tanto constantius persistas, olim conatum tuorum fructum percepturus me multo abundantior. Haec ille cum dolore de illis plagis, quamquam neque in nostris iucundiora occurrunt. «Dolendum est, inquit, paucos esse e Junioribus nunc nostris, qui studiis se ament dicare; aliae eos occupationes tenent. Ita nunc sunt mores et tempora. Vix hoc in posterum obtinebimus, ut unus alterve sit in Instituto, qui gustu vero praeditus puleras illas artes noscat, multo minus, ut scribere sciat ex hoc genere aliquid. Quod videlicet haec studia assiduitatem requirant, quae paucis horum temporum Juvenibus placet. In his regionibus Tertinam solum scio Miskolczini Professore, qui conatur propagare genuinum hunc sensum litterarum; alibi vix haec pulcri notio agnoscitur ab iis etiam, quos oporteret esse Ductores. Jam iacent in squallore et mechanismo omnia. O mores! o Patria! cui non melius nec opportunius succurri posset, quam si incrementa caperet verus gustus litterarum. Varadini nemo est, qui tollat vexillum, ac faciem praeferat. Tu ibi haec ornamenta erigere potuisses. Nun licentia morum, et quaedam barbaries sedem posuit.» Vides, mi Tertina! te unum esse in iis regionibus, in quo nitatur pulcri salus. Age, ut agis, responde pro viribus Hanulikii praeclaro de te et meo etiam iudicio. Amo te, tametsi ego nihil iam hoc studio oblector ob corporem illum meis sensibus inchutum tot illis jactationibus et persecutionibus, quas perferre debui. Curre tuo studio, sed me nolis sollicitare ulla prorsus laude. Ego spectator ero cum voluptate, adplaudam, si quid hoc ad rem addere potest, et tibi et Patriae. Ama me. Saluto coniugem tuam. Gaudeo te coniugio tuo beatiorum esse quam sit Varjon, homo infelix, et ineptus, quod nullo bono amico consulto tam cito corrupta in Civitate Meretrici adhererit, ob quam et hinc migrare debuit. Me nunquam invisit, Vides, quam parvus sim Jaurini, quem nec Varjon ullo est dignatus honore, Sed ita fastuosi sunt Latini Professores fere omnes, tametsi Grammatici sint solum, et vix praeterea amplius aliquid, Vindio et ego me, qui illos potiore iure novi despiciere. Kurvarnyjok! Oda ugyan tsak soha sem érnek, a honnan én már megfordúltam. Ezzel vigasztalom magamat, s nyugodalommal élek magánosságomban. Vale iterum, et me ama. Jaurini. 26. Aprilis. 1794.

Kivül:

Jaurino.

Perillustri ac Clarissorin Domino
Michaeli Tertina in gymnasio
Miskolczyensi Humanisrum Pro-
fessori Regio, Domino Colendissimo.
Per Budam.

Miskolczini.

(Eredeti.)

3. Révai Miklós levele Schediushoz. 1797. nov. 23.

Nagynevezetű Tudós Hazafi! Kedves Barátom!

Különösen kedveskedem neked is tsekély munkámmal. Ne terheltelessé a többi Darabokat is, a mely Nevekkél bé írtam, kézbe szolgáltatni. Meg

tisztelem az Universitást is. Itt főképen légy, kérlek, közbenjáróm. Bétsből haza érkezvén, az Erdélyi Magyar Társaságnak levelét találtam az asztalomon. Abban írják, hogy Munkájoknak Első Darabját hozzád küldötték volna számomra. Ne sajnáld azt nekem mennél előbb megküldeni. Örömet engedek kéréseknek. Kívánják tőlem a Magyar Nyelv iránt való Vélekedesimet. A téli Éjtszakákat ezekre fordítom, a mennyiben reá érkezhetem hivatalom miatt. A Magyar Szent Írást is el készítem, a mint fogadtam. Igen segítenél dolgomban,¹ ha Jankovits Úrtól ki nyerhetné számomra azt a kézzel íratott könyvetskét, melyben Sz. Elek és Remete Sz. Pál élete meg íratik.² Vajha meg szerezhethéd Komjáti Benedeknek is Sz. Pál leveleit. Meg botosás, hogy ennyivel terhellek. Bátran s bizodalmasan élek barátságosan tett ígérettel. Isten veled. Szeressed

Esztergom. 23. Nov. 1797.

Téged igazán szerető barátodat
Révayt mp.

(Toldy másolata ; száma : 154.)

4. Révai Miklós levele Schediusához. 1801. márc. 21.

Révai a kedves Schediusnak Boldogságot.

A múlt nyáron kéntelen voltam meg romlott egészségem állapotja miatt a Budai ferdőbe le menni. Kértem az alkalmatossággal Pesten ; de te is épen betegeskedésed miatt oda vóltál Füreden. Reménylettem tehát, hogy itt találkozom veled. De, míg én a hidegebb napok miatt Rátóthon tartózkodtam Kedves Barátomnál a Prépostnál, az alatt itt is el szalasztottam a szép alkalmatosságot, hogy veled lehettem volna. Halhattad már, hogy én nyugodalomra botosítottam 800 forint pensióval. A mennyire engedheti meg vesztődött' egészségem volta, most mind tsak abban foglalatoskodom, hogy a Magyarságra gyűjtetett kintsetskéimet szépen ki botosáthassam. Gyönyörködöm az alatt sok Jó Barátimnak hozzám hajló szíveességökben is. Nem megyek épen minden vigasztalás nélkül a más világra. Dénis halálára írtam egy Elegiát. Azt más apróbb Darabjaimmal ki adtam a napokban. Meg engedj, hogy benned helyeztetett bizodalammal ezen munkátskámból egy nyalábot küldök hozzád. Pethő Consiliarius Úr Budáról kezembe szolgáltatja. Fogj ki számódra hat nyomtatványt, a melyekkel neked kedveskedem. Adj azután Jó Barátaimnak, a mint következnek, mindenikének két nyomtatványt: Jankovits Miklós Úrnak ; Markovits Mátyásnak hajdani oskolabéli Kedves Társamnak ; Virág Benedeknek ; Hadusfalvi Spielenber Pálnak ; Henjei Lászlónak ; Gróf Károlyi Bibliothecariusának. Különösen pedig adj hat nyomtatványt a Páter Piáristák Érdemes Provinciálisoknak, Pólya Istvának. Mindenikét köszöntsed nevemmel. A mi meg marad, azt add oda valamelyik könyvárosnak, hogy adogassa el, de 10 xrnál ne feljebb, ebbe belé számlálván a maga nyereségét is. Egyezz meg vele, hogy mitsoda procentót akar tőlem. Kérlek, ne láttassam vissza élni jóságoddal, hogy ennyivel terhellek.

¹ Toldy ceruza jegyzete: Révai cod.

² Toldy ceruza jegyzete: Peer cod.

Nálam levő könyveidet vissza küldöm és jövő nyáron talán már egyik darabommal, melyet Husvét után nyomtatni kezdek ilyen Tzimerle alatt: *Duae Allocutiones Funebres. Monumentum inter Manuscripta Hungarica, quae sciuntur, omnium antiquissimum. Legit, Commentario Grammatico-illustravit etc.* Az a hires Darab *Latiatuc felegin*, tellyes világában jó itt elő, Nyelvünknek le fedeztetett sok szép kintseivel, ha tsak nem tsalatom vilekedésemmel. El várom ítéleteket. Isten hozzád; frisen légy, és tartsad Barátodat jó emlékezetedben. Sopronb. 21 Martiush. 1801.

A te Dajkád, Horváth Kati, most is nálam vagyok, beteges állapotban gondomat viseli. Téged köszönt, és tisztel. Azt szokta mondogatni, ha rólad emlékezünk; Istenem! a gyermekekből emberek lesznek, és mi el nyomatunk esztendeinkkel, s a koporsóba sietünk.

(Toldy másolata; száma: 154.)

5. Révai Miklós levele Kapuváry Antal veszprémi kanonokhoz 1802. aug. 24.

Tekintetes, s Főtiszteletű Kanonok, és Apát Úr!

Kegyes Uram, és Pártfogóm

A Magyar Nyelvnek igaz tulajdonságát, és belső valóságát, már régtől fogva törekedem világosabban meg fejteni, hogy így Nemzetünknek egyszer valahára egy tökéletes Grammaticája lehetne. Erre arányozó készületeimet bátor kodom számon adni a Főtiszteletű Apát Úrnak. Én ezeken már sokszor igen el keseredtem, hogy mind eddig tsak el sem kezdettem a nyomtatást. A múlt télen az első Darabért közel 700 forintot kívántak a Bétsiek, s majd igen annyiba, telnék egyenként a többi is. Boldog Isten! hol találhattam volna, most kiváltképen olly tehetős Mecaenásokra?

De meg vidúltam most: hogy Vályi András helyébe az Universitásnál Magyar Nyelv Tanítóvá rendeltetvén, a Magyarorságnak igen különösen kedvező Felső Felséges Fejedelmünktől azt a kegyelmes Végzést is meg nyertem: hogy ezen Munkámat az Universitás Typographiája nyomtassa.

Azzal a bizodalommal vagyok: hogy a Főtiszteletű Apát Úr mind állapotom fel emeltetésén, mind pedig ezen szerencsimen szívből örvend. Mert régen tudom, nemesen érző Nagyságos Lelke mi igen óhajtja a Magyarorságnak előmenetelét, és virágzását. Tapasztaltam nagy vigasztalással hozzám hajló ritka kegyességét is: hogy ugyan ezen tészra törekedő igyekezetemért, bátor alacsony személyemhez is jelesebb tekintettel lenni, és engem szintén kedveleni méltóztatnék.

Ugyan ez bátorít most annyira: hogy a Haza szolgálatjára a legszebb alkalmatosságot már elértemben, egyedül tsak azoknak el háritásokra kérnék alázatosan kegyes segedelmet, a mikkel az idő mostohasága hivatalom kezdetében szorít, és háborgat.

Az első esztendővel igen sokat kell küszködnöm; mert néhezen bírhatom pusztá szegénységemet. Jól mondják, hogy a költözködés mind annyi tűzzel való meg égés. Sokat költöttem Bétsben a hivatalomra szükséges, orientális, és Finnus drága könyvekre. Fel kellett magamat valahogyan

ruháznom is. Sokat evett meg le jöveelem. Sokat kíván gyarló egészségem megerősödésére a fürdés, 's a szükséges orvoslás. Új gazda létemre holmi ingó jószágotskát is kell szereznem, a min ülhessek, irkálhassak, 's meg nyughassam. Reám jő a rettenetes tél. Hozzá járul mind ehez a mostani időnek keménykedése. Ha az Isten még eléggé meg nem büntette Hazánkat, meg bünteti minden bizonnyal az irgalmatlan uzsorás nyerekedők miatt. Szörnyű nagy a drágaság. Veszettül meg adatják mindennek az árát. Szakad a szegény ember szíve. Éktelen drága a szállás, a fa, az élelem, és minden egyéb mű. Igen nagy szorultságban vagyok. Már hivatalom kezdetében is meg kell tsükennem, ha kegyes Jótévéimről nem gyamolítottam.

A' Tekintetes Nemes Káptalannak négy Jeles Oszlopaihoz folyamodom ezen egy úttal; a' kik hozzám való kegyes hajlandóságokkal benne való bizodalमतat fel gerjesztették: a' Főtiszteletű Apát Uron kívül a' Méltóságos Zsolnai Püspök, és Nagy Prépost Úrhoz; s a' Főtiszteletű Hertelendi, és Nedetzky Kanonok, és Apát Urakhoz. A' mit négyen könnyebben össze teendének jó szántokból, azzal rajtam, kimondhatatlan, mi igen fognak segíteni. 'S valamit adandanak, azzal a' Hazának tesznek áldozatot; ugyan a Haza szolgáljának tsüggedő terhes állapotján olyl készséggel könnyebbítvén, és ötet hivataljának nehéz kezdetén ugyan annak kellemetesebb folytatására felélesztvén.

Nemesen gondolkozó Nagy Lelke a' Főtiszteletű Apát Urnak minden jutalmát a' köz gyümölsön gyönyörködő meg elégedésében helyezteti; a' mellyet tölem bizonyosan vár a' Magyarságra nézve. De azonfelül is örök hálaadatosságomnak érzékeny jeleit nyilván fogom adni: a' ki magamat ezen kegyes jótéteményeért le köteleztetett adósának szinte dítsekedve mindég örömet vallo; és a' legmélyebb tisztelettel holtomiglan állhatatosan megmaradok.

A' Tekintetes, 's Főtiszteletű Kanonok, és Apát Úrnak, Kegyelmes Jótévéimnek,

Pesten 24 Augst. 1802.

Alázatos Hiv. szolgálja,
Révay Miklós mp.

Excerptum ex Libello Supplici.

Dudum, et merito obiicitur nobis inconstans nostra Orthographia; obiiciuntur et non fixa, immo iam praepostera plane Linguae Praecepta: quae modo praesertim, ab annis aliquot, scriptorum, nostrorum intemperantia ingenti nisu obtruduntur, Patrii quidem Sermouis puritate, si iste perversus durat fervor, in monstrosam barbarian sensim abeunte.

Sensi naec vitia inde efse: quod scriptores nostri proprium linguae genium non noscerent: neglecta nimirum, quae huc plurimum faceret, antiqui Sermouis nostri, cognitione; neglecto et Orientalium lingvarum, Fennicarumque auxilio. Tanto huic malo opportune occurri posse putavi: si, his omnino subsidiis adhibitis, ea cumprimis, de quibus inter nostros non convenit variis disquisitionibus paulo diligentius exenterentur; et cum satis fuisset disceptatum, veritasque satis eluceret; tum enimvero Grammatica Patria concinnaretur, legibus tandem certissimis circumscripta.

Jam prope vigesimus labitur annus: ex quo passa dedi — vela, ingens hoc mare ingrefsus. Multo labore congestas habeo observationes, duplici titulo edendas; si Deus et vita, sacratissimaque Majestatis Clementia faveat: Antiquitates Literaturae Hungaricae voluminibus III. et Disquisitiones Grammaticas, ad Grammaticam Hungaricam certius figendam, Voluminibus IV.

Antiquitates Literaturae Hungaricae Volumen I. quod complectitur duas Allocutiones Funebres, germinae veteri pronunciationi restitutas, et Commentatio Grammatico illustratas, Monumentum inter Manuscripta Hungarica, quae sciuntur, omnium vetustissimum.

Volumen II. quod exhibetur Translatio Hungarica admodum vetusta Sacrorum quorundam Librorum Veteris Testamenti, ex codice Manuscripto Palatinae Bibliothecae Viennensis in lucem prolata, cum Notis necessariis.

Volumen III. quod complectitur Observationes Grammaticas, in quibus praecipua est de Infinitivis et Participiis constructis, locupletissimum praeterea Vocabulorum singularium, Elenchum, ad Translationem Hungaricam admodum vetustam Sacrorum quorundam Librorum Veteris Testamenti.

Disquisitiones Grammaticae, ad Grammaticam Hungaricam certius figendam.

Volumen I. de Pronominibus, eorumque usu cum primis Possessivo, cum originibus, explanata per occasionem et Postpositionum Naturam.

Volumen II. de Formis Coniugationum Fixis, Temporumque, ac Personarum Formationibus, regularium et irregularium. Verborum.

Volumen III. de Vocabulorum Derivatione, Nominumque Inflexione per Casus, et Gradus, praemissa Literarum Explanatione.

Volumen IV. quod complectitur Vocabulo Hungarica copiosissima, Hebraicis, Chaldaicis, Syriacis, et Arabicis cognata, praemissa Dissertatione de Linguae Hungaricae Nexu cum Orientalibus, ac Fennicis explanata Literarum Mutatione.

Apparatur demum Jussu Altiori: Grammatica Hungarica ad genuinam Linguae Indolem Orientalem, quanta potuit accurate, exacta.

Studio, et opera Joannis Nicolai Révay, Presbyteri Secularis Dioecesis Jaurinensis, in Regia Scientiarum universitate Pestensi, Linguae ac Literaturae Hungaricae Professoris Publici Ordinarii.

A Főtitiszteletű Apát Úr Kegyes adományát, hogy azzal mennél előbb felsegíthessem magamat, csak közönséges kis levélben, minden egyéb jelentés nélkül, bátran feladhatja a Postára, szállásom feljegyzésével: In der Ungarische, bey Adalbertus Römer Hofner Meister, No. 421 in oberem Stof.

Kapuváry Antal veszprémi Kanonok.

Ennek testvére

Mindszenti Kapuváry Anna, Szentgyörgyi Horváth Ferenéné, leánya Mária, Végh Ign. 2^a hitvese.

(Másolat; száma: 150.)

6. Sándor István levele Révai Miklóshoz. 1804. 2. April.

Sándor Révainak

minden jót kíván.

Hogy soká hallgattunk annak én nem vagyok az oka, hanem magad.

Te voltál adósom már két levelemre. Azonban tsak a Régiségek kiadásaival valamennyire jobban sietnél, én a Nemfeleléseidet könnyen eltűr-ném [Lám a Grammaticát a múlt Ujesztendőre ígéréd, 's még eddig is tsak a két része jelent meg. Meglehet azonban, hogy a te Igyekezetedet nálam tudva nem levő más környüllások késleltetik.] ¹ Bárt tsak azokkal² jöttél volna először elő; s azután rajtok építetted volna a Grammaticát. Igen örülök, hogy az Egészséged helyre jött, magam is mostan helyemen vagyok. A Grammaticádnak II. Részt is kezemhez vettem, s köszönöm, hogy rólam megemlékeztél. *Apropos.* Midőn a Grammaticádnak 335-dik Levél felét olvasám (hol tudni illik a Hőn névmását emlegeted, melly a Káldoknál és Eszteknél fen lenne) gyanakodni kezdtem, ha *Latiatuchan* előjövő *Heon* is nem *Hőn*-e, azaz *Őn*? Az *Emlékezzünkben* foglalt régi szavakat valóban szépen feloldád s megis magyarázád. A Bikatsek ugyan elmaradhatott volna, mert az nem oda tartozott, és Bikatsíknak igazán mondatik *Nervus bovinus* (Taurea hajdan)³ Virga Taurea. De ez a kiadónak Jegyzete. Távol légyen tőlem, hogy én a Hírírásban akarnálak látni foglalatoskodva. Mintsem a régi maradványink kiadásiban s fejtegetésiben foglalatoskodva akarnálak látni: (mert erre igen kevés Emberünk vagyon, s ha tovább is így maradnak, féltő, hogy maholnap egészen elvesznek.)⁴ De mivel ez a munka successorod legalább jobban érdemlené még is (ha tsak ismét Vályi forma Ember... a Hírírás oly jutalmas nem lesz, azt a szép jövedelmet, hogy sem ezek a mostani izetlen emberek)⁵ A Leveledből örömmel értettem, hogy Schedius Úr hajlik kérésemre, s a könyvesházamból részszept kimaradt, részszept nem jól említett M. könyveket öszve akarja szedni. Kérlek add tudtára, hogy én azon kimaradt könyveket, melyek a G. Széchényi Supplementumában említetnek, immár kifirtam, kihez képest azoknak kiszedésével ne fáraszsza magát. Talán rossz neven nem veszed, ha némelly tudakozásimat ide rekesztem, melyekre tsak akkor felelj, ha kedved érkezik: 1 ször. Szeretném tudni, minemű nyelven írta Silvester az ő 1539-diki Grammaticáját, ha magyarul-e vagy deákul?

2 szor. hol és mi könyvben találta Pray az *Emlékezzünk* énekek az eredetijét?

3 szor. hova valók vagyis hol születtek légyen ezek az érdemes Íróink: mellyek Schoenwisnél vannak: Virág, Vajda, Pétzeli, Versegi s Tót Farkas.

4 szer. Prósa miféle étek; s miből áll?

¹ A zárójelben foglaltak keresztül vannak húzva.

² A «Régiségekkel» szó keresztül van húzva, s fölibe írta az «azokkal» szó.

³ Áthúzva.

⁴ A zárjelben levők áthúzva.

⁵ A kipontozott rész olvashatatlan.

5 szór. Vinklertől felküldött Ritkaságok miből állanak, s magokban mit foglalnak.

A Régiségeknek általad való kiadattatását várva várom, tsak arra intelek, hogy ha magad nem érkezel a nyomtatás hibáinak helyrehozására, tehát valamely szemes emberre bíz, más különben betsők igen fog szenvedni. Segítségül ihol 100 flot küldök.

Légy egészséggel és szeress. Bétsben 2. April 1804.

Immár sokat gondolkodtam azon, hogy honnan eredhetett ez a szavunk: Tenger, Mare. Azt némellyek a török Dengizzel, melly szint annyit teszen, azon egy tőszóból származottnak vélik. Meglehet Én...¹ azt olvasván, hogy Donvire, *Tanais*, némelly oroszországi főnemzetbélieknekél Tangnak és *Tegnek* mondatik, olly vélekedésbe estem, hogy a Tenger, Tenghez vagyis Tanais-hoz képest ezerszernek(?)² mondatik.

(Fogalmazvány; száma: 150. Toldy megjegyzi, hogy e fogalmazvány Bodnár Zsigmond nszombati tanár ajándéka. Oct. 30/70.)

7. Révai Miklós levele Mártonfi József erdélyi püspökhöz. 1807. jan. 10.

Kegyelmes, Nagy Méltóságú, Fő Tiszteletű Püspök Úr!

Kegyes uram, Jótevőm, pártfogóm!

Vettem leveledet kedves ajándékkal. Vettem s olvastam sűrű könyvhullatásim között. Akkor többet nem tehettem zavaros állapotom miatt: a mellyre legottan terhes betegség is következett, a szörnyű köhögés hideg-lelős változásokkal. Sírtam, Édes Mártonfim! sírtam azon közben is, beteges ágyamban. Sírok most is ezen levelemet írtomban. Felkeltem erőlködve is, hogy el ne késsem válaszómmal. Édes Mártonfim! meg nem feledkeztél rólam, bátor nem is jelentettem magamat. Eszedbe jutottam szegény Barátod! Vigasztalasz, segítesz, ápolgatsz. Adományod édességét meg nem írhatom; hanem egy ellenkező történetből mérjed érzésem állapotját. Sírtam, sírok. Tudod, mert nálatok is elfutott ditsőges híre, mi Nagy Ember nálunk Paintner Mihály Győri Fő Director, és Kanonok, Királyi Tanácsos, 's a mi volt már, Rátóti Prépost. Nehezen ment ezen kérése, mert sok ellenkezői voltanak büszke indulatos erköltse miatt. Ment mégis. Elgondolhatnád-e, mi szegény ember tolta szekerét? Az ő szavaival tétetem a vallást, tsak hogy valamit botsátok meg előre nagyobb világosság kedvéért. Én Bétsből minden mozdulást jókor megtudtam Szent András napján Novembernek 30dikán, a mint össze szoktak a Professorok gyűlni, hogy Magnificus Rectort választssanak: én a cerimonia előtt öröm hirdetést tettem Amiás et Fratribus in Ignatio, hogy Paintner Fő Direktorrá neveztetett. Ugy történt pedig, hogy azon napon lett meg ezen hirdetés a Cancellarián is. Lássuk már a Fő Director levele részét.

¹ A kipontozott olvashatlan.

² A kérdőjeles szó nehezen olvasható.

Nicolas Suo Michael S. P. D.

Hodie a Vienna a Canonici Frankl nepote, et a Te mihi allatae sunt litterae, quae promotionem meam confirmarunt. 25. Novembirs Excelsa Cancellaria accepit Resolutionem Regiam, quam 30 vna Tecum publicavit. Primem Divinae Providentiae, dein Tibi, hoc negotium iam in tertium annum tam amice, tam feruenter sollicitanti, viamque unice necessariam mihi praeparanti, luculentas me referre gratias oportet. Rátóth die 4. Dec. 1804.

A mult nyáron inséges állapotomban, igen is esedezőképen, hozzá folyamodtam, hogy segítene szegény fejemen. Megbántottam szerentsétlen kéréssel. Dühödő haragjában motskolt mindenkénel, Pap Társainál, a Professorok, sőt Asszonyok előtt a Társaságokban: fenyegetőzött, hogy bolond kérésemet megbünteti örök megvetéssel, és engem többé soha nem méltóztat levelére. Illyen a Német Ember. Édes Mártonfim! Magyar vagy Te: azért édes nekem a Te barátságod. Minden jótéteményét keményen megfizettette velem a ditséreteken kapkodó Emberke szinte a számba rágta, miket hirdettek felőle. Megvagynak nálam még most is a dirib darab papirosai, melyeket befirkált saját ditséretivel. Még sem fizethettem le minden adósságomat. Olly körülállásokban voltam: hogy a Fő Directorságban segítő eszköz lehettem. Édes Mártonfim! ebben való fáradságommal kellett, az utolsó fillérig mindent poganányúl lefizetnem. Nem elégedett meg vele, hogy sokfelé irtam dolgában: megkívánta tőlem betűről betűre még az illyen leveleket is; megkívánt minden beszéllgetéseket, a hol tsak szóval folytathattam ügyét. Irgalmatlanul megfárasztott. Ő Fő Directorrá lett ennél fogva kanonokká is — 's engem farba rügött. Édes Mártonfim! a Pesti pogány fősvénység elnyeli 800 forint fizetésemet: és még más 800 forintot is meghuz rajtam, akárhol vegyem, adóssággal, koldulással, béres munkával. Fáradozásimben nem segít a Király nem segít a Haza. Az egészségem is teljességgel megbomlott. El kell vesznem a Zsidó földön. Nyugodalomra és halálra kérek, talám meghagyják 600 forint pensiótskamat. Ezzel hozzátok kíváncsokom. Kérlek, engedj valahol helyetskét valamelyik jószágodon, rendelj valami segedelmetskét, élelmem, és melegedésem könnyebbségére: hagyjad hogy tsendesen húnyhassam bé szememet a Te Álhatatos Barátságodnak Édes Oltalma alatt. Már nem élhetek soká. Ha Hazámban kell meghalnom, kétszer fogok meghalni; hamvaim sem nyughatnak kegyetlenkedő mostohámnak fagyos kebelében. Meg ne vesd kérésemet. Haldokló Barátod esedezik.

Elég pénz van nek nek nálatok, de mind Budára viszik. De Budán sem hagyják, mert azonnal feljebb viszik. Úgy vagyunk, mint ti; banco tzédulánk sints Elragadják a Zsidók, Görögök, Rátzok, és az elzsidósodott Földes Urak.

Az Irgalmasságnak Atyja úgy tekintsen tikon nyújtott adományodra, mint valaha a szegény aszszony fillérére tekintett. Tudom a szorongató körülállásokat tsak tavali leveledből is.

Elég szomorú híreket halottam a közönséges beszédekben. Roszul fizetett az esztendő. Nagy nálatok a szükség. De emberiség vagyon még is bennetek: hogy a drágaságot, a mennyire lehet, nem öregbititek. Nekünk az Isten mindent bőven adott; tele vagynak a tsűrök, a vermek, a pintzék:

azonban szükségét látunk még is. A vérszopó nyerekedők mindent elfoglalnak, s mindent úgy adnak éktelen áron, a mint nekik tetszik. A papiros pénzt vetik okul. De a féketlen telhetetlenség az ezüst pénzt is annyi somnában meghúzná a szegényen.

Tartson Isten jó egészségben, boldog állapotban.

Ápolgasd ezután is

Pest. Januárnak 10. napján 1807.

Alázatos Hiv Tisztelődöt

a szegény Révaít mp.

(Másolat; száma: 43.)

Közli: HELLEBRANT ÁRPÁD.

HÁROM LEVÉL KAZINCZYTÓL, EGY KAZINCZYHOZ.

Az alábbi négy, eddig ismeretlen levelet a budapesti ref. theol. akadémia Ráday-könyvtárában 1922 december havában találtam. Mind a négy eredeti. Az első különös figyelmet érdemel azért is, mert Kazinczynak Szemere Pálhoz írott levelei között ez a legelső. Írásakor személyesen még nem ismerte Szemerét. A levélírássra Szemerének a Hazai Tudósítások Toldalékjában megjelent *Észrevételek Arcadiáról* c. cikke adott alkalmat, melyben az *Arcadia* szó értelmezésében «Széphalom érzékeny Urá»-nak álláspontján, széleskörű irodalmi tájékozottsággal, fejtegeti a debreceni kritikasterek által félreértett szó jelentését. Igen figyelemreméltók Kazinczynak Szemeréhez intézett buzdító, lelkesítő szavai, dicsérvén, magasztalván az ifjú költő előtt az írói, költői pálya tiszta jutalmát. A második levélben Kazinczynak hat olyan leveléről van szó, amelyek közül Szemere csak négyet kapott meg. (A négy levél tartalmát röviden el is mondja Szemere.) Ez a hat levél a Kazinczy-irodalomban, tudtommal, mind máig ismeretlen. Az eddig kiadott levelezésben nem találom. Főlkutatása meg fogja érdemelni a fáradságot. A harmadik, finomgyöngédséggel írott levél Szemere feleségéhez van intézve. A negyedik levélben említett Richter (Fülöp Antal) nevű festőről Kazinczy gyakorta ír leveleiben (v. ö. XX. k. 622. l.).

I. Kazinczy Ferenc — Szemere Pálhoz.

[1807. apr. 20.]

Szemere Pálnak Kazinczy Ferencz
szíves barátságát.

Mingyárt akkor, midőn Uram Öcsémnek a' Mélt. Lónyai Gábor Ur megtiszteltetésére írt verseit az újságlevelekben olvasám, láttam azt, hogy ez a' feljelenés nem közönséges jelenés, 's nagyot reménylettem Literatúrának, melly mivelőket gyakorta kap ugyan, és sokakat, de hívatlanokat. Sajnáltam azután, hogy a' kedves szózat nem hallatta magát, 's elszomo-

rodtam hogy hallgát. De az Arcadiára tett észrevételek felderítették elcsüggedésemet; Literaturánknak most még többet reménylek mint az első megszömlálásra — az nem egy félénken lépő Ifjú', hanem egy ért 's lépéseit bizva tévő fiatal deli férjfi' hágdosása. Áldom azon kedvetlen pillantást, melyben a' Debreczeni kritikasterek ellen kiköttem; nem *csak* azért, hogy magamról két immoralis és csúnya tett gyanúját elhárítsam, hanem azért *is*, hogy azokat a' villámlövellő Urakat magoknak ismeretekre vezéreljem, és sok tisztelt nevű Iróinkat a' tőlök való rettegéstől megszabadítsam, mert hiszen nekik Virág és Kis sem jó poéták, jó Írók. Az idoloclastaság nem kedves munka, de tiszteltes, 's én utálok azt a' bölcseséget, mely ott a' hol helye van a' szömlálnak, hallgat, mert élesen szömlálni áttal, vagy a' mások szabdalgásaiktól retteg, és így gyávaságát modestiának 's bölcseségnek akarja nézetni. Áldom, mondom, azon kedvetlen pillantást, mert az engemet egy szeretetre-méltó Ifjúval füz-öszve, és ennek ösvényt nyitott, magát a' maga fényében mutatni a' Haza előtt. Haladjon elébb ezen az úton, édes Uram Öcsém, 's ne engedje magát semmi ok, semmi tekintetek, semmi egyéb foglalatosság által róla elvonatni. Szebb pályát nem futhat, szebben nem élhet sem a' maga dicsőségének, sem a' Hazáénak. Nem ismerek senkit, a' kitől ifjabb barátjai közül szép nyelvünknek többet, nem senkit, a' kitől ennyit várhatnak. Szép, oh szép literatúrai dolgozgatások által a' most és az ezután élőknek szereteteket megnyerni, 's van e' édesebb jutalom, mint az a' *tiszta*, a' mit a' mesterség üzése azoknak ád, a' kik non sine numine divum fogtak ehhez?

Nyughatatlanul várom azt az órát, a' melyben Uram Öcsémmel megismerkedhetem, a' melyben azt láthatom, hogy a' valóság mint felel-meg, mint múlja felyül várakozásomat, a' melyben ki fogom ismerhetni, hogy a' szép fiatal mely fává fog nevedezni. Az a' nap, a' midőn a' Hazai Tudósításoknak az a' levele jött kezemhez, Lasztóczra mentem-áttal a' keresztyén actusok legtiszteltesebbikének gyakorlására 's annak érzésére s' éreztetésére, hogy Protestáns vagyok, mely nekem minden Nátháni hitem mellett felette becses. Feleségem az atyja házánál maradt. Ott sokat beszélgettünk Uram Öcsém felől, 's örvendtettem, hogy a' Nem-látottnak ismeretségét tehetém. Azt óhajtanám addig is, míg valamely szempillantás öszvehoz, hogy tudhassam, az Uram Öcsém szekrényében mik készülnek, és — hogy Uram Öcsém Kultsár Úrnak leveleiben igen gyakran szömlamlana-meg. Az az Uram Öcsém karját gyakorlani fogná az írásban, pedig azt is igen szükség gyakorlani. Osztan kiki sáfárkodjék azzal a' mi néki jutott, 's nevelje a' közönséggé válendő ideák' masszáját. —

Tisztelje Uram Öcsém nevemben érdemes Ura Atyját s' kedves Sógorát Tomka barátomat, s' ajánljon mind kettejeknek kedves emlékezetébe. Köszöntöm elnémult — és bizonyosan elnémitatott nagybecsű barátomat, Ragályi Tamás Urat is. Mondja neki Uram Öcsém, hogy minden tilalom vagy talán félre-értés mellett is, minden hallgatása mellett is, szíves és tántoríthatatlan barátja vagyok, s' nem fogom soha felejteni, hogy ő egy nagy-ember fija. Ha némasága paráncsolatból ered, eltűröm: ha félre-értésből, magamhoz-bizva várom azt az órát, mely szemeit felnyitja. — Éljen szerencsésen édes Uram Öcsém! — Széphalom, Apr. 20d. 1807.

[4r. 2 levél. E levélhez van csatolva: «TOLDALÉK A' Hazai Tudósításoknak XXIII. Számokhoz», melyen Szemerei Szemere Pálnak «Észrevételek Arcadiáról» c. cikke olvasható. 4r. 2 levél.]

II. Szemere Pál — Kazinczyhoz.

Pest, Sept. 1820.

Szemere Pál Kazinczyhoz.

Uram Bátyám utolszor hozzám írt levelében, melyet tegnap megkülönböztetett tisztelettel vennem szerencsés valék, azt méltóztatik jelenteni, hogy ezen levél hozzám már hatodik; holott pedig csekély személyem ezen utolsón kívül még négyet vőn, elsőt a' Krisztina napról, az agyon vert emberről, Kultsárról, Batsányiról, egy toldalékkal a' Berzsenyi (hazugnak találtatott) Recensiojáról; másodikat a' *Boru* szóról egy Postillion bőségu saruban írt epigrammával, 's Tóth Lacziról, kit mi itt nem ismerünk, vagy ismerni nem akarunk; harmadikat halotti hírekkel; végre negyediket Maylátról és Köffingerről!

Restségem, hogy mind ezekre en revanche hasonló hírekkel, vagy csak pusztá baráti szavakkal is nem válaszoltam, nem talál mentséget; 's annyira érzem ezt, hogy mentségeket keresni nem is fáradok: mert gazdálkodás, elposhadás, szélysoródás, kedvetlenség — mind olyan dolgok, melyeket az illy alkalmatossággal mindenki locus communis helyett használ, 's annál fogva hitelekét régen elvesztették, bár most nálam való (wahr) mentségek fognának lenni.

Pesten nem valék; 's híreket némelly ohajtott 's nem ohajtott tárgyak felől épen úgy nem tudok 's nem tudathatok, mint az a ki egy tengerbe-süllyedt szigetekének fenekén, hollandus módra be sózva várakozik a' feltámasztó napra.

Kölceseink néhány napok előtt Pestről ugyan ide vándorolt, de kérdéseimre épen oly kevéssé tudott felelni, mint a mekkai út felől teendő kérdésekre azon Teve, mely oda az Alkoránt épületes áhitatossággal hátán czipelte 's vezetője feje felett oly háborithatatlan nyugalommal nézett el, mint a' réz kakas a' Calvinisták tornyaik felett. Ő most reggeltől estig egyik szobámban küszöbről küszöbig sétál, 's oly életet él, mely mellett, mint az orra hegyét valamely zugban napestig szemlélő Hottentótnak elég ideje lenne vagy a' Bölcsék követét feltalálni, vagy a' közönséges Békességet az egész Világra nézve kidolgozni.

Itt Péczelen etc. etc.

Rabner a' szép öl-ebecskének ritka tulajdonságai közé számlálja azt is, hogy az a szép időről soha sem beszélt. Uram Bátyám ezen levélből látni fogja, mely nehéz ezen dicséretes tulajdont mindég soutenirozni; 's vagnak környül állások, melyek közt a' mellett híven maradni nem nagyobb csuda volna, mint a' Tokajinak üvege mellett kívánság 's még inkább itala mellett tűz nélkül, hidegen maradni. Sok embernek volt már baja, ha fontosan szállott, soknak ha semmit sem szállott; de azért ha a' szép időről fecsegett, még nem volt senkinek. Éljen a középser!

Ajánlom etc. etc.

[4r. 2 lev.]

III. Kazinczy — Szemere Pálnéhoz.

Édes Asszonyom Húgom,

Szurdán estve szerencsésen haza érkeztem. Patak és Ujhely közt kiszállottam szekereimből, 's a' Bányácsi hegyeken jöttem keresztül, hogy míg a' mi Bártfainénk Ujhelybe ér, én itthon lehessek. Kertemen vettem végig az útamat, 's a' mint az ablak mellett elballagék, Zseni felkiálta az ablak mellől: Papa Papa! Sophie Zsenivel egy szobában volt, 's rohanva jöttek előmbe; a' pitvarban összetalálkozáink, 's nem volt vége hossza az örömnök, a' sírásnak. Úgy hittem, édes Assz. Húgom, hogy ezen elbeszéléssel tartozom Assz. Húgomnak azon sok rendbeli kegyességeire, mellyekkel Assz. Húgom és a' mi kedves Palink erántam voltak.

Most tudakozám, hol vannak a' gyermekek. Sophienak akkor juta eszébe hogy a' viszontlátás örömei közt rólok elfeleltkezett. Bevive tehát a harmadik szobába, 's őt leléem Bálintot és Lajost, elnyúlva a' canapén, 's tanúlva leckéjeiket. Mennyit nöttetek hat holnap alatt! kiálték, 's a' két gyermek nyakamba csimbalkozott, 's el nem tudta tőlem maradni. Emil a' Praeceptorával ki sétált; végre megjöttek. Melly csuda! Emil magosabb mint én vagyok, 's jóval magosabb, de megvékonyult. Végre haza jöve Antonin is, az is egész ember már. — Tegnap pedig Thalie jöve meg Regmeczről. — Virúl minden gyermekem, de feleségem nagyon elszáradt.

Édes Assz. Húgom, elveszett idő az, a' mit egy becsületes ember háza népétől távol tölt el; de ha ez nagy veszteség, az viszont kimondhatatlan öröm nekem, 's olly szerencse, a' mit soha sem mertem magamnak ígérni, hogy tizenegy holnapot töltsek egy szobában azzal, a' kit minden barátomnál inkább szeretek és hogy az Asszonyom Húgom összekötésén vele jóba leheték, 's azt legalább óhajtasimmal munkáltam. Meg vagyok én arról tökéletesen győződve, hogy Pali soha bölcsebben nem választhatott volna. Asszonyom Húgom neki lélekben testvére. A' mi ő a' férfiak közt. Assz. Húgom az a' maga nemében.

Feleségemnek elbeszélém mindazt a' mit Assz. Húgom és Pali felől tudni vágyott, és hogy a' Méltós. Ambrózy Consiliárius Úr házában melly tiszteletre 's szeretetre méltó lelkeket találtam; magát a' Consiliáriust, a' Consiliáriusnét, a' két Kisasszonyt, és a' kik e' házhoz tartoznak, Mélt. Consil. Szirmay Ádámné Asszonyt 's Náni Kisasszonyt, 's ide számlálom kedves Assz. Húgomat is, és Jakabfalvynét, a' mi kedves Erzsinket. S' az 'a' szeretett atyját annyira szerető Erzsik Kisasszony! Mindég szemem előtt lebeg képe, mint fogadta a' Consiliáriust, midőn ebédülésünk alatt megérkezett. Boldog ház, melly illy tagokból áll! Zúgolódnám sorsom ellen, ha Asszonyom Húgomnak kegyessége ott engem fel nem vezetett volna! —

Bártfaynénak és Wékey Károly Urnak társaságában az én útam igen kedves volt, annyival inkább, mert az Isten megadta a' mit útban és városban mindég ohajtok — azt, hogy egész utam alatt egy csep eső sem esett. A' por annál nagyobb volt, 's az Assz. Húgom nagy ellensége, a' szél annál inkább dühösködék; de én mindent türok az útban, csak ne essék és az út sáros ne legyen. Első nap Gyöngyösön hálánk, más nap Körömben, a' har-

madik nap haza értem. Bártfayné egy napot Ujhelyben tölte, más nap elhagyta szeretőjét, Major Barthosné Asszonyt.

Feleségem mondja, hogy távolý létemben, ha elkeseredett, leült által-ellenben képemmel, 's abban lelé örömet, ha azt nézheté. Édes Asszonyom Húgom, ez erősít megengem azon örök hitemben, hogy nagyobb kincs nincsen és nem lehet mint azoknak képeik, a' kikkel bennünket vagy természet vagy a' szív' szent érzései összecsatlottak. Ezért festetém én magamat annyi-szor, ezért kénszeríték mindent hogy magát lefestesse, mert olly kevés tekintetű ember, a' kinek képét barátjai, mikor maga már nincs, nagy kincsnek ne tekintsék; noha én ezt azért is, mert élek halok a' festésért, s' szeretem látni, hogy az ügyes Művész az embert mint teremti meg a' vásznan. Most engem Simó feste, a' Jakabfalvyné szomszédjában, azaz, az ő háza és a' fekete Elefánt közt a' második házban. Nagyon szeretném ha a' mi kedves Palink magát és Assz. Húgomat Simó Ferencz Urral festetné. Édes Assz. Húgom az ollyat halogatni nem jó, ki tudja a' legfiatalabb ember is meddig él, 's nem volna e az kedves dolog, ha az Assz. Húgom képét és a' Paliét gyermekei 's barátjai azon esztendőből bírnák, melyben egyek levének? Bár azt hallhatnám, hogy Pali teljesíté ohajtásomat; mert a' Richter által festett kép nem jó.

Képzelteti kedves Assz. Húgom, hogy sokat gondoskodom a' Pali állapotja felől 's tudni vágyok, ha jobban van e már, 's a' Budai ferdő használt-e, 's kérem kedves Assz. Húgomat, hogy néha erről tudósítani méltóztassék.

Ma péntek van, én szerdán jöttem; sok dolog vár itt, és még is a' Guzmichhoz szólló levelet dolgozám újra ma, hogy küldhessem mihelyt alkalmam lesz reá. Végye a' mi kedves Palink ezen gondomat barátságom' jeléül. Úgy hiszem mai dolgozóm inkább fogja megérdemleni javalását.

Mélt. Consil. Ambrozy Urat és a' Mélt. Asszonyt 's Náni Kisasszonyt és Mélt. Consil. Szirmay Ádámné Asszonyt méltóztassék alázatos tiszteletem felől bizonyossá tenni kedves Assz. Húgom, 's megköszönni minden kegyes-ségeket. Egyedül sietve tett eljövetelem okozta hogy búcsúmat nem vehetém.

Köszöntöm Szécsi Fiscális Urat is, Tiszt. Tóby Urat és ezt ugyan igen szívesen, meleg szívéért, és azon forró hűségért, mellyel Assz. Húgom és a' mi Palink eránt viseltetik. Ugyan ennek jelentését kérem Assz. Húgomtól a' Péczeli Uraságoknál, 's különösen Stettner Urnál és Asszonynál, kiknek ajándékok megpiríta.

Feleségem nagyon neveté azt a' mit a' legelső kihirdetés felől neki elbeszéllettem; hogy a' *Tekintetes* szó után sem nem hallának, sem nem látának semmit, és azt még el is híresztelék. De csak hogy meg van. — Puky Károly Úr igazán veszi-e a' kívül szóban volt?

Melly gondban vagyok ferszlágom eránt, nem szükség mondanom. Adja Isten, hogy minél előbb vehessem.

Azt az embert a' ki nem akar eszköz lenni, Kassán nagyon nevetik, a' mint hallom. Pali nem akará hinni, hogy sok pénz van nála. Kassán hét ember felől tudom hogy felvette azt; de több is lehet ezen heten kívül. Arra nincs gondom, de mivel szó vala róla, illőnek látám említeni.

Lonyai Gábor Idda leányt kereszteltete. Szül. az Máj. 28d. Az a Szirmay János a' ki magát rossz szerencsével meglőtte, alkalmasint felgyógyult; de olly bűdös, hogy alig lehet szenvedni. Ugy hiszik, hogy testében maradt valami bé nem gyógyúlható seb. — Egyéb újságink nincsenek.

Eljen szerencsésen édes Palim! éljen szerencsésen, édes, édes Assz. Húgom! tartsanak meg engemet megbecsülhetetlen barátságokban. Zsenit és Berczit szívesen csókolom Nevedjeknek ők Assz. Húgomnak 's a' mi Palinknak nagy örömekre. Feleségem 's gyermekeim tisztelik kedves Assz. Húgomat és a' mi Palinkat, 's köszönik minden erántam mutatott kegyeségeket, atyafiságos barátságokat. Valtozhatatlan hűséggel vagyok

Kedves Assz. Húgomnak
Széphalom Junius 5d. 1829.

alázatos szolgálja
Kazinczy Ferencz.

[4r. 2 levél.]

IV. Kazinczy — Szemere Pálhoz.

Édes Uram Öcsém,

Ezen levelem talán együtt megyen a' tegnapival. — Képzelem annak az Acclusumán mint fog kaczagva nevetni Uram Öcsém. —

A' mi tisztelt barátnénk képéhez talán ment már pénz. Nekem sem mire nincs nagyobb szükségem mint pénzre; de van szükségem papirosra is. Kérem Uram Öcsémet, járjon végére a' Terpko boltjában, közel a' Fáy-házhoz, hogy adnak egy rizma *épen ezen* malomból jött, és semmi más papirossal fel nem cserélendő papirosat, 's hogy adnak illy vastagot; — 's megtudván az árát, vegyen fel Uram Öcsém a' pénzből annyit; vásárolja meg a' papirosokat, 's adassa által Tek. Bártfayné Asszonyságnak, hogy első alkalommal vehessen.

Ezenfelül kérem Uram Öcsémet, tekintse meg Richtert; tudakozza meg tőle mit kell neki fizetnem; vegyen fel pénzből a' mennyit Richter kíván, fizesse ki; Richter pakkolja be minden képeimet egy ferslágba mellynek árát fizetem, s' adassa által Tek. B-né Asszonynak hogy valaha vehessen. Reszketek hogy képeim elveszhetnek, 's nem kell halogatnunk általvételeket. Olly kincs az nekem és maradékomnak, a' mit semmi sem pótolhatna ki.

Ölelem édes Palim.

Novemb. 3d. 1830.

[8r. alakú s az első lap alsó jobb szegletén 77. számmal ellátott papiroson.]

HARSÁNYI ISTVÁN.

VERSEGHY UTOLSÓ VERSÉNEK FORRÁSA.

Verseghy Ferenc kisebb költeményeinek kiadói,¹ Császár Elemér és Madarász Flóris 191. szám alatt közlik V. utolsó versét, melynek kezdő-sorai «*Ha kívántok nagy csudákat*». Ezt a verset tartják V. utolsó versének.

A vers latinból való átdolgozás. Eredetije a Páduai sz. Antal dicsőítő *Si quaeris miracula* kezdetű, szélteben ismert responsorium, melynek szerzőjéül a XVI. század óta sz. Bonaventurát, sz. Ferenc és sz. Antal életíróját tartják. A sz. Bonaventurának tulajdonított verses responsorium egyik részlete a Páduai sz. Antal napjára írt papi zsolozsmának. Sz. Antal officiuma Speyeri Julián ferencrendi szerzetestől származik, s ennek a zsolozsmának a ferences liturgiában nyolcadik és utolsó responsoriuma a V. által fordított verses responsorium. Tudnunk kell, hogy responsorium a neve a breviáriumban a párbeszéd alakú rövid imádságnak, mely a lectiók közé van ékelve. A 8. és utolsó responsorium rendszerint a legünnepélyesebb s az illető napra szánt dicsőítés. Sz. Antal responsoriuma a szentnek csodatételeit magasztalja. Sz. Ferenc rendjében, mint a tulajdonképeni szerzetes rendekben általában, karban, együttesen végzik a papi zsolozsmát. A responsoriumokat — így a szóbanforgót is — úgy mondják, hogy a karnak egyik része kezdi a responsoriumot, a kar másik része folytatja a szöveget, v. i. válaszol s így fölváltva, v. i. respondeálva mondják végig. Innen a responsorium neve is.²

A *Si quaeris miracula* kezdetű responsoriumnak eredeti latin szövegét abban a formában iktatom ide, ahogy a váltakozva imádkozó kar mondja azt a zsolozsma együttes végzése közben. Ime a latin szöveg:

1. kar :

1. Si quaeris miracula,
Mors, error, calamitas,
Daemon, lepra fugiunt,
Aegri surgunt sani.

2. Pereunt pericula,
Cessat et necessitas;
Narrent hi, qui sentiunt,
Dicant Paduani.

Gloria Patri et Filio et
Spiritui Sancto.

2. kar :

Cedunt mare, vincula;
Membra, resque perditas
Petunt et accipiunt
Juvenes et cani.

Cedunt mare, vincula etc.

Cedunt mare, vincula etc.

A doxológiát (Gloria Patri) fejeleajtva mondja a kar. Hozzájárul a responsoriumhoz az egyház könyörgése sz. Antalhoz a megfelelő verssel (versus.)

Ez az eredetileg liturgikus célokra szánt responsorium idővel sz. Antal tisztelői körében, a világi hívek között is elterjedt s igen népszerűvé vált. Mint búcsúkkal járó imádság, ú. n. búcsúimádság ma is közkeletű. Lefor-

¹ Verseghy Ferenc kisebb költeményei. (Régi Magy. Könyvtár XXIV. sz.) 310. és 403. l.

² Heim Nikolaus dr. : *Der heilige Antonius von Padua*. Kempton 1895. 438. l. s. köv.

ditották a nemzeti nyelvekre. Német és olasz verses fordítását közli Heim,¹ más német fordítását Beringer;² a latin szöveget mindkettő. A magyar sz. Antal imakönyvek³ is közlik verses magyar fordítását. V. fordítása is a nép használatára készült.

V. fordításának eredetileg nem volt címe, mint ahogy a latin eredetiben sincs címe a verses responsoriumnak. Cím gyanánt a kezdősört szokták használni: *Si quaeris miracula*. (Olasz fordításban: *Se chiedi tu miracoli* németben: *Wenn du suchest Wunderzeichen*). V. fordításának kiadói *Ének páduai Szent Antalról* címet adták neki.

V. követi az eredeti szöveg gondolatmenetét, de kibővíti a szöveget. Így nála terjedelmesebb a responsorium. A latin eredetiben — az ismétlődő szöveget nem számítva — 12 sornyi a verses szöveg, V.-nél ez a 12 sor épen kétszeresére, 24 sorra nő. Hozzájárul még 8 sorban a Gloria Patri verses fordítása.

V. körülíró és bővítő fordításmódját világosan feltűnteti V. átdolgozásának első versszaka:

Ha kívántok nagy csudákat,
Szent Antalhoz mennyetek.
Ha szenvedtek nyavalyákat,
gyámolt tőle kérjétek.
Bélpoklosság, a' szükségei,
a' halálnak íjjai,

a' tévelygés, az inségek,
az életnek gondgyai
's az ördögnek bús ártalmi
attúl messze szállanak,
kit Antalnak szent oltalmi
pajzsok alatt tartanak.

Ennek a 12 soros versszaknak megfelel a latin eredetiben az 1. versszak 1. fele (1. kar.) Az alapul vett latin szöveg mindössze 4 sornyi. A latin szöveg további 8 verssorát 12 sorra bővíti V.

A responsoriumnak egyébként már V. korában volt régibb verses magyar fordítása is az *Officium Rakóczianum* magyar nyelvű átdolgozásában.⁴ Ezt azonban V. átdolgozása költői értékre felülmulja.

TIMÁR KÁLMÁN.

VERSEGHY FERENC NÉHÁNY ISMERETLEN KÖLTEMÉNYE.

Verseghy költeményeinek legteljesebb gyűjteményét Császár Elemér és Madarász Flóris adták ki 1910-ben a RMK. XXIV. köteteként. A zirci apát-ság levéltárában, Verseghynek a bibliára vonatkozó iratai közt akadt még egy-két költemény, mely e gyűjteményt kiegészíti.

¹ Heim i. m. 440—441. l.

² Beringer Franz: *Die Ablässe, ihr Wesen und Gebrauch*. Paderborn 1900.¹² 217. l.

³ Pl. Soós István: *Páduai szent Antal*. Bpt 1902.¹⁶ 95. l.

⁴ *Officium Rákóczianum*, avagy külömbféle ajtatosságok. Buda-
1790. 323. l.

Verseghy 1819 aug. 9-től 13-ig Veszprémben tartózkodott. Ekkor sikerült Horváth János veszprémi kanonoknak őt megnyernie az 1820-ban megindítandó Egyházi Értekezések és Tudósítások munkatársának. E napok kellemes emlékei, az egyházi személyek szíves fogadása, Verseghynek újra feléledő bizalma, hogy irányja ez új «Egyházi Folyó munka» által terjedni, tovább élni s tán győzni is fog, ezek íratják meg vele a következő verset:

**Veszprémben volt létemnek Emlékezete
az Odavaló Egyházi Urokhöz.**

Láttalak ős lelkü Veszprémnek Papjai! Édes
nyelvünknek új dajkái! láttalak
alkonyodásom előtt;
'S ammint testvérnél igazabb öletekbe borúltam,
haj! mint hevültek régen elfagyott
's annyi veszélyek után
mindenik emberben kígyót lappangni gyanító
érzéseim! mint élledett megint
bennem ama' szeretet,
melly az Egésznek ügyét olly tüzzel szokta viselni,
mint önmagáét! Felderültt Hitünk,
fénnye Hazánkknak, örök
Rendünk' disze, az Emberség termettek előmbe,
a' józan észnek drága tárgyai,
kedves arányaitok
Nektek is Értekező Művetekben, s bájos erővel
vették meg a' munkára szívemet.
Mennyei Ész, köz Atyánk!
vedd különös szorgalmad alá e' drága vitézit
a' Hitnek, a' szent Jusnak oszloplit
a' nemesen ragyogó
emberi Erkölcsnek példáit, tiszta barátit.
Ne hadd az egyességet omlani
köztök! örök legyen ez,
még Veszprém fő széke leend a' Pásztori Rendnek.
Tekintsd az emberséges érzeményt
mellyel az éleletes
Föbbek az érdemesen buzgó Nevelőket apolyák;
a' jó atyáktól bölcsen eltanúlt
kellemetes zabolát,
mellyel az Egyháznak Nevedékit jóra vezérlik
's mindenre a' miben törekszenek,
nyújtsd segedelmeidet;
és ha talán valakit felhísz kebeledbe közölök
ollyannal áld meg árva tiszthelyét
a' ki nyomába siet.

(Augustus második hetében. 1819. Zirci levéltár 136.)

Erről a költeményéről írja 1819 szept. 25. Budáról a szerkesztőnek:
«A Veszprémben volt Létemnek emlékezete csak kedves Jóakaróimnak és
Barátaimnak szíveibe való. Lessz talán halálom előtt jó alkalmatosságom
arra, hogy kinyomtassam.»

Szándékát nem valósította meg; s — tudtommal — nyomtatásban most
jelenik meg először.

A hatvannégy éves Verseghy önmaga jellemzi magát legjobban Horváth János veszprémi kanonokhoz írt levelében (1821 szept. 1.): «Csak veteke-dés az én életem még vénségemben is: pedig egész életemben, nem tudom, hogy bántottam volna valakit, ha csak engemet *balgatagúl* vagy *gorombául* meg nem támadt. De el is untam volt már régen a' czivódást... Higgye meg Főtiszt. Barátom Uram, hogy a' ki tudgya és meggondolgya azokat az alacsony színű marakodásokat, melyeket a' Magyar Literatura miatt a' Magyar Lite-ratoroktól szenvednem kellett, melyek még régi szelíd characteremet is allig hogy meg nem szilajították, sajnálkodással nézi inkább, mint megvető rosszállással ama' harapós heveskedésemet, és a' gyanakodásra nagyon kész hajlandóságot, melly belöllem koronkint kilobban.»

Érzi, hogy mellőzik. Horvát István «mindannyiszor feldücskedett volt, hogy a' Pesti és Budai Tudós urakat» a M. Muzeum ünnepeire «sze-mélyek szerint» invitálta. «De én — így panaszkodik — egyszer sem voltam olly szerencsés, hogy akár szóval, akár czédelával invitáltattam volna; a' miből azt kellett kihoznom, hogy engemet a M. Muzéum nem számlál a M. Tudósok közé» (Levele Horváth Jánoshoz 1821 szept. 1.)

Hozzá még támadás támadást ér nyelvészeti elvei miatt. Szept. 26.-án jut kezéhez Kultsár Tudósításainak 24. darabja; itt olvassa *Deák gram-maticája* szigorú bírálatát; kifogásolják az Egyházi Értekezésekben folytató-lagosan közölt *Barátságos Tanácskozásokat az Egyházi Magyar Ékesenszól-lássrúl*. A bírálatot személyeskedésnek veszi; hozzá még félti is az új folyó-iratot «a Pesti Dictátorok»-tól. Ez a bírálat Kulcsár műve, «mellyben — írja — utolsó mérgét ellenem kiköpi. *Utolsónak* mondom, mert én ugyan nem adok nekik többé alkalmatosságot arra, hogy belém kapjanak.» Nem akar többé írni. (1821 szept. 26.)

Bizalmas, bátorító s jó akaratú buzdításra volt szüksége. S ez nem is késett soká. Már okt. 6. levelet kap Veszprémből: «Mit? Hát egy nagy lelkű férfiú, aki a sorsnak sanyarúbb balságai között sem csüggedt el, egy dölfös toll' szúrására meg akar futamodni? — Megállj! megállj! — Ha Te nem akarsz vesződni a semmirevalókkal, majd felveszem én a kesztyűt s megtor-lom a vakmerő körmölést és a goromba kürtülőt bizonyosan megnémítom.»

Erre írja Verseghy 1821 okt. 16-án *Horváth Jánosnak*

«Megállj! kiáltja jó Barátom,
«ne fuss a' csűrhe nép elől.
«van nékem ellenek kész gátom,
«melly ostromunkra el nem dől.
«kiállván töredelmességgel
«a sorsnak nagy balságait,
«ne fájlald kicsiny szívűséggel
«egy tollnak vak szurásait».

Csak ostromit bölcs írástoknak
kivántam én elfojtani:
mert nem érezvén társatoknak,
azt tán nem fognák bántani.
Jónásnak sorsát választottam
a' mély magányban értelek.
De mióta szávadat hallottam,
im hozzád visszasietek.

(Verseghy Levelezése. Zirci levéltár 247. 1.)

*

Az Egyházi Értekezések és Tudósítások II. évf. (1821.) I kötetjének, első értekezése egy névtelen írótól: *Palesztina Jézus' üdejében*. Az író Gáza városának leírását így fejezi be: «Tasso e' várost ekképen rajzolta remek munkájában:

A' tenger mellett van Gáza, Pelúziúm' uttyánn,
szinte Judéának szélén, bekerítve homokból
álló rettenetes pusztával, melyet azonkép,
mint a' tengernek folyadékony habjait a' vész,
hány 'vet az otrombán háborgó fergeteg. Úttyát
a' jövevény e' portengernek pusztá körében
nem leli meg többé, sem ohajtott partra ki nem jut.

Cant. XVI. Stan. I. (59. l.)

Majd a 65. l. Jeruzsálem fekvését szintén Tasso szavaival rajzolja:

Két szemköztt álló, de külömb nagyságra felöltött
bérczenn, 's a' köztök leborúlt tág völgynek ölében
fekszik Jerusalem. Magosabb környékei védik
három tájékát; alacsony dombokra terült el
a' negyedik jéghonnya felé a' kegytelen éjnek;
ámde magos kőfal még ennek is ójja dühétül.

Bent a' városban van elég viz: itt tavak adnak,
ott források italt, vagy vak kútakba rekesztett
essők: ámde kívül a' környék pusztá, füvetlen,
sem kút, sem csermely nem apolván szirtos aszályát.
Nyílmi mosolygással soha itt nem látni virágot;
nincs fa sehol, melly gallyaival felfogja tepesztő
lángjait a' napnak; csak hat mértföldnyire látszik
borzani egygy erdő, éjféli homállal ijesztvén,
's búval kínozván, még szélén ballag, az útast.

Szinte azon részén, mellyhez legelőször elérnek
a' születő napnak ragyogó sugári naponkint,
régi dücsösségű vizeit hempelygeti Jordán.
Esti felén nyöszörögve tolong a' földközi tenger
a' szomjú homokonn, melly habjait elnyeli. Arra,
hol Boreás' urasága csatáz, Szamaria vonúl ki,
's Bethel, melly az arany bornyúnak bőlestelen oltárt
állított hajdan. Jézus' bölcsője viszontag,
Bethlehem, a' vészes zápornak nézi tanyáját.

Cant. III. Staza 55—57.

E sorokat Tassóból Verseghy fordította. 1820. márc 17-én kapja meg
ugyanis a költő az Egyh. Értek. szerkesztőjének kérését: «Palesztina leírá-
sát, melyet egy derék fiatal Pap készített, nevezetesen Jeruzsálem környé-
két én Tassó festéseivel akarnám kiékesíteni, ammint azokat Chateau-
briand is hasznolta a maga utazásainak szellemetesítésére. Uram Bátyám
Olaszul is tud, méltoztasson e végre az ide csatlott harmadik kötettyébül....
Hexameterekben fordítani...» (Horváth János levele Verseghyhez.)

A fordítás kéziratá megvan a zirci levéltárban, (Verseghynek bibliára
vonatkozó jegyzetei 151—152 l.); a kéziratban található még e néhány sor is,
melyet a szerkesztő nem használt fel:

Nincs ezen árokban lágy víz, sem lusta mocsárszék;
mert sem amazt sem emezt meg nem szenvedheti a' hely.

Cant. IX. Stanz. 34.

Nem tova e' helytül eleven patakocská szivárog
pelyp csörgöcske gyanánt a' szirtes hegnyek ölébül.

Cant XII. St. 67.

A' diadalzászló vídám lobogásnak eredvén,
 hajjait a' levegő égnei százféle arányra
 szegdeli. A' szélnek máskint csapkodni merészlő
 szárnyai mértéklett zibogással osontnak el úszó
 bíborinál; maga tisztábban tündökleni látszik
 a' napfény, mely rojtyaitúl meg visszaütődik.
 A' kilökött nyilak arca elől reszketve kitérnek,
 vagy ha közel jutnak hozzá, meg hátra könyölnak.
 Látni Siont hegy társaival, hogy előtte negédes
 bérezeit, mély tiszteletül, bámúlva lehajtyák.

Cant. XVIII. Stan. 100.

Az 1820 ápr. 15-i levélhez mellékelten küldi a fordítást Veszprémbe;
 1820 ápr. 23. már art írja a szerkesztő: «Torquato Tasso töredékdarabjainak
 gyönyörű fordításával mindnyájan tökéletesen megelégedtünk.»

*

Az Egyházi Ért. szerkesztője folyóiratának 1921. évf. II. kötetét *Az egyházi törvények ereje* című értekezésével akarja megnyitni. A munka szépségének és értékének emelése végett Verseghyhez fordul; «meg meg egy darabot kell ide iktatnom» — írja 1820 dec. 6.-n — «*Voltaire* munkáiból, mely Uram Bátyám tolla alá kívánczik, a hüveknek az Úrvacsorájához való járulásáról.» És idézi Voltairet *Questions sur l'encyclopédie* Liv IV. Chateaubriandnál, még pedig ennek is német fordításában: Franz August Chateaubriand *Genius des Cristenthums, oder Schönheiten der cristlichen Religion*. Übersetzt von Dr. Carl Venturini. Münster 1803. I. Theil 60 l.

S hozzáfűzi még: «A' festés poetai, úgy vélekedek tehát, hogy ez bátor prosában is mindenkor érzékenyít; a bajnoki módra mérsékelt lépés mindazáltal az erejét neveli; de ezt uram Bátyámra hagyom.»

Verseghy 1820 jan. 10. levelével küldi el e gondolatok remek költői kifejezését magyarul:

«Ime! az oltárnak szentelt Szolgái kilépnek
 ajtatos orczával, nem kétes hittel, az Úrnak
 köztökléte miatt megalázott szívvel. Az oltár
 megszépítve ragyog váltólág arannyal ezüstel;
 a' sok gyertyavilág tündöklék rajta; legalsó
 grádicesánn leborúl a' nép térgyére. Az ének
 meglepi már nyílt szíveiket, s buzgóságra hevíti;
 bűneiket zokogó szózáttal vallani kezdik
 köz gyónás által mindnyájan; sirva ígérük
 jobbúlásaikat, 's a' mennyei asztal Urátúl,
 hogy botlásaikonn könyörüllyön, esengve ohajtyák.
 Végre megáldatván a' Paptúl, arcra borúlnak,
 's önmagokat feddvén mellysujtogatásaik által,
 a' rejtett Istent igazúlt szívekbe fogadgyák.

Szinte igába szorúl ilyenkor az emberi képzés;
 a' szív meglágyúl; mélyen megrezzen az elme.
 A' lélekzeteket mármár haldoklani véléd,
 olly gyengén pihég a' szük melly, úgy allyad az érzés.
 Így az egész ember kiderül a földi javaknak
 csalfa bilincseiből, 's amaz Istenséggel egyesülni
 kíván, a' ki saját testét vele közleni kész volt.

Óh! ki merészellen bűnökbe merülni közüllők
 illy kötelékek után, mellyekkel az Isten az embert,
 visszakerültt magzattya gyanánt, kebelébe szorította?
 Juthaté, hogy megmeg vétsen, bár eggynek eszébe?
 Ah! soha olly titkot nem szülhet az emberi elme,
 melly szorosabb friggyel, kegyesebb kötelékkal igazzon
 minket az erkölcsköz, mint ez, melly testi kenyernek
 színe alatt gyarló lelkünkkel közli az Istent.»

Nagyon igaza volt Horváth Jánosnak: «...mint az igaz gyöngyök a szűz
 leány nyakát, úgy fogják (e versek) az én Értekezésemet ékesíteni.» (Levele
 Verseghyhez 1821 jan. 18.

*

Horváth János 1820 nov. 25-én megkéri Verseghyt a következő francia
 nyelvű versek lefordítására: (Levelezése 493. zirczi levéltár.)

O moment solemnel! Ce peuple prosterné,
 Ce temple dont la mousse a couvert les portiques,
 Ses vieux murs, son jour sombre et ses vitreaux gothiques,
 Cette lampe d'airain, qui dans l'antiquité,
 Symbole du Soleil et de l'éternité,
 Luit devant le Très-Haut, jour et nuit suspendu;
 La majesté d'un Dieu parmi nous descendue
 Les pleurs, le(l)voeux, l'encens, qui montent vers l'autel
 Et de jeunes beautés, qui sous l'oeil maternel
 Adoucissent encor par leur voix innocente
 De la religion la pompe attendrissante;
 Cet orgue, qui se tait, ce silence pieux,
 L'invisible union de la terre et des cieux
 Tout enflamme, agrandit, émeut l'homme sensible
 Il croit avoir franchi ce monde inaccessible;
 Ou sur des harpes d'or l'immortel Seraphin,
 Au pied de Jehovah, chante l'hymne sans fin.
 Alors de toutes parts un Dieu se fait entendre;
 Il se cache au savant, se révèle au coeur tendre:
 Il doit moins se prouver, qu'il ne doit se sentir.

Hogy kitől van, Horváth János nem mondja, Verseghy nem kérli.
 A szerkesztő csak azt fűzi hozzá: «*De la Harpe*, az egyébaránt sanyarú
 Mübirő, ezeket a *legszebb hűsz versnek* nevezi a *francia nyelvben*.»

Verseghy már dec. 3.-n készen van. (Levele Horváthnak): «Fordítottam én a' Francia verseket az Actiorúl *szorosan*; de elolvasván, azt gondoltam, hogy szalmát rágok. Nem volt benne Magyar vér. Tudván tehát e fordításnak nemes és felséges czéllját, adtam belé Magyar lelket, amint itt fekszik.»

Óh! melly felséges jelenés, melly szívreható, nagy
 szempillantás az, mikor a' nép térgyre borulván,
 a' mennyből lejövő Felséget mélyen imádgya!
 A' hely már maga is szent borzadozásra fakasztja
 a' még nem romlott embert. A' hajdani templom,
 vén mohhal belepett tornáczai, régi falának
 oszlopi, a' komorabb napfény, melly köztők elallyad,
 a' magos ablaksor több színű régi üvegűl,
 a' lámpás, az örök létnek 's a' mennyei fénynek
 hajdani képe amott, melly éjjel nappal az Úrnak
 színe előtt csillog — — De közénk jön az Isteni Felség

már most mennyeiből! Panaszok, fogadások, esengő kérések, félénk pihéggel szállnak azonnal szent oltára felé. A' még a' jámbor anyának hű örzése alatt serdülő gyermek is önkint pelypegi tiszteletét színéhez gyenge szavával, ártatlan szívvel, 's a' pompás ünnepet ezzel még ragyogóbb, még szívemelőbb felségre segíti. Ime! az orgonaszó elnémúl; szerte kiterjed a' mély csendesség; 's a' frigy noha szembe nem ötlík, a' menny 's a' föld közt, a' jók' örömére, megújúl!

'S mind ezek érdeklés nélkül hagyják az embert, a' ki az érzéstül még el nem zárta egészen szívét? Gondolatit ne ragadgyák földi körökből mennyei honnyoknak gyönyörű tájékiba? Buzgó lángra ne lobbantsák szentebb indulatit? Élled, gerjedez ő, 's örvendő repül oda szárnyas eszével, hol Seraph seregek köz Urunk' elejébe borulván, hárfaik mellett örök énekeikkel imádgák.

Isteni szolgálat, mely a' mennybéli Atyának áldozatul mutatod be Fiát, mely szívreható, mely jámborságnevelő szolgálat vagy te! Közöttünk Istenség lebeg ilyenkor, valamerre tekintünk, a' ki magát a' bölcsék elől elrejti, de nyilván közli viszont a' jámbor szívvel. Ez érzeni tudgya 's arról hogy vele van, nem kíván próbacsudákat.

A fordítás megjelent az Egyh. Ért. 1821. folyamában (Horváth id. dolgozatában) Verseghy neve alatt, de Verseghy kiadónak figyelmét elkerülte s így nincs benn a gyűjteményben.

HORVÁTH KONSTANTIN.

A DEBRECENI GRAMMATIKA SZERZŐI.

A *Magyar grammatika*, melyet egy magyar társaság készített Debrecenben (mj. Béts, 1795.), a maga bévezetésében nem mondja meg, hogy kik voltak a készítő társaság tagjai, sőt annak az öt pályaműnek bírálóit sem nevezi meg, akik aztán az öt nyelvtudományi pályamunkából egy hatodikat írtak: a *Debreceni grammatikát*. Földi szerint az ő grammatikája is, mellyel 26 aranyat nyert, «beléolvasztódott.» (IK. 1918: 40.)

Kazinczy F. a *Magyar régiségek és ritkaságok* (I. k. Pest, 1808) utóírásában (XXX. XXXI. l.) azt mondja, hogy Domokos Lajos, Szikszay György és Benedek Mihály voltak a grammatika dolgozói. Irodalomtörténeti kézikönyveinkben aztán állandóan e három férfiú szerepelt szerzők gyanánt s a köztudatba is így ment át. Váczy János (IK. I. [1891]: 267.) a grammatika *főszerkesztői*, a debreceni areopag főtagjai közé számítja még negyedikül a Kazinczytól megnevezett három férfiún kívül Hunyadi Szabó Ferencet, az 1795-ben Sárospatakon elhunyt debreceni szuperintendenst is, minden okadatolás, megjegyzés nélkül. Szily Kálmán is e négy férfiút említi az öt pályamunka bírálóiul. (*Földi János magyar grammatikája*. Közzéteszi Gulyás

Károly. Bpest, 1912. Előszó.) Váczy és Szily eljárásának helyességét igazolja az, hogy Földi János a debr. grammatikára tett észrevételeiben (Kézirat a Nemz. Múz.-ban Oct. Hung. 344.) *quadrumviratus*-ról beszél, de a bírálókat, akik egyszersmind a grammatika szerzőit, nem nevezi meg. (Lásd Mixich: *A debr. gr. bírálói*. EPhK. 1905 : 184. V. ö. Mixich *Földi J. költeményei*. Bp. 1910 : 77.)

Annak bizonyítására, hogy a debr. grammatikának nemcsak három dolgozója volt, mint Kazinczy írja, s nem is négy főszerkesztője, mint Váczy mondja (Földi is négy bírálóról beszél), hanem több: legyen szabad itt bemutatnom azt a fekete tintás, kéziratos följegyzést, amelyet a sárospataki ref. főiskolai könyvtárban őrzött debreceni grammatika három példánya közül a «KK. 397.» jelzéssel ellátott, egykorú félbörkötésű példány második előzéklevelének b. lapján találtam. E becses följegyzés így szól:

«NB. Ezen Magyar Grammatikát készítették a Debreceni Reformatus Praedikátorok és Professorok, tudniillik.

Tiszt. HUNYADI FERENCZ — — — Superintendens

BENEDEK MIHÁLY }
GÁL ANDRÁS } Praedikátorok.

Tiszt. SZILÁGYI GÁBOR }
KOCSI ISTVÁN } Professorok.

és még DOMOKOS LAJOS s
SZIKSZAY GYÖRGY

Lásd Kazinczy *Magyar régiségek utóírása az Előjáró beszédhez*. XXX. XXXI. lap.»

E följegyzés szerint, mely 1808 utáni, mert Kazinczy id. műve ekkor jelent meg, íme az eddig említett három, illetőleg négy férfun kívül még három olyan is részt vett a debreceni magyar gr. írásában, illetőleg szerkesztésében, akiről eddig, mint munkatársakról, az irodalomtörténeti kutatás mit sem tudott, t. i. Gál András lelkész, Szilágyi Gábor és Kocsi István professzorok. A *Magyar grammatikát* készítő magyar társaság tehát, följegyzésünk szerint, hét tagból állott.

Érdekes, hogy a följegyzés írója, aki szerintem valamely debreceni kollegiumbeli férfiú volt, Kazinczy munkájára, mint forrásra hivatkozik, pedig ott, mint fentebb láttuk, csak Domokos, Szikszay és Benedek vannak említve. Szerintem a följegyző hiteles adatokat jegyzett föl; kiegészítette s teljessé tette Kazinczy névsorát, amelyet hiányosnak talált s amelyre éppen azért utal is följegyzése végén. Ha az ő tudomása megegyezett volna a Kazinczyéval, bizonyára hallgatott volna, helyesnek, a valóságot feltűntetőnek tartva azt. De mert az ő értesülése, tudomása szerint nemcsak három, hanem hét férfiú fáradozott ama grammatika elkészítése körül: lelkiismeretbeli kötelességének tartotta azt az utókor számára megörökíteni.

Hogy a debr. gr. eme sárospataki példánya azelőtt, mielőtt a főiskola könyvtárába került volna, kié volt, azt ma már nem lehet hitelesen megállapítani, mert egykori tulajdonosának neve ama lapon, melyen a fenti följegyzés olvasható, ki van vakarva s a könyvtár pecsétje van odaütve.

A kéziratos följegyzés írója megbízható, hiteles adatot őrzött meg. Én ugyanis egészen természetesnek és könnyen érthetőnek tartom, ha a nem szigorúan szakemberek (Domokos főbíró, követ; Benedek, Szikszay, Hunyadi lelkészek — Váczy dilettánsoknak nevezi őket) a grammatika elkészítésében való részvételre fölkérték a kollégiumbeli, magyar nyelvet és irodalmat tanító professzorokat: Szilágyit, akivel Csokonainak ama bizonyos összeültközése volt a nagyverdön, és Kocsi Sebestyén Istvánt is. Az előbbi 1790—1807., az utóbbi 1792—1803. működött a kollégiumban.

HARSÁNYI ISTVÁN.

CSOKONAI SZÍNDARABJAINAK ELŐADÁSA.

Csokonainak négy vitás korú eredeti színdarabja van: *Tempefői* (1793), *Gerson du Malheureux* (1795), a *Pofók vagy Cultura* és a *Karnyóné* (1799). Csokonainak a pesti színigazgatókhoz vagy kiadókhöz írt ötödik levele szerint 1793. május 10-én készen volt (inkább: tervben volt) 16 komédiája. 1794-ben nov. 7-én előfizetést hirdet műveire; köztük a *Tempefői* három társával 1795. tavaszán meg is fog jelenni. De a kiadásunk II. kötetének 614. lapján közölt feljegyzés még kipótlandónak jelzi. A többi 15 darab legnagyobb részét fordításai tehetik. Bayer szerint elküldhette a 16 darabot, mert a Mérey-féle lajstrom 1796-ból említi Csokonai műveit. Azonban az előkerült műveknek vagy befejezetlensége, vagy kezdetleges szövege arra enged következtetni, hogy nem küldte el azokat. Schediuszhoz 1795-ben írt levelében azt írja, hogy műveinek második kötete drámáinak kötete lesz, mely csaknem teljesen készen van.

Költőnk sok tekintetben megelőzte Kisfaludy Károlyt, de maga sem volt elődök nélkül. Alakjai közül többnek felismerjük mintaképét az iskolai drámákban. Pl. Pállya *Ravasz* és *Szerencsés* c. darabjában Csörgő elődje Kardos nyugvó hadnagynak, Déakius iskolamester Porházinak. A *Meggyőgytolt pazarlóban* Pazarlay megelőzi a *Cultura* Szászlakiját. Amabban Lajos francia szolga, itt Conrád adja az előkelőt. Amott Magyarai, itt Tisztes védi a magyart. Olykor még a kifejezések is hasonlóak. Pazarlaynak pl. olyan nehezen esik Magyarországhoz mulatni, mintha valami sötét barlangba vagy valami kegyetlen bűdös tömlőbe rekesztetett volna. Szászlaki meg így szól: «Megújulásomra van, ha valami jó ízlésű kertben találhatom magamat ebbe a falusi és műveletlen Magyarországhoz». A *Meggy. pazarlóban* ilyen olvasható: coki a házból, kutyától került gazember! *Tempefői*ben: eb ellette németje.) Az 1765-i pálos közbjátékban már szerepel egy kántor, a Porházi elődje. A *Zsugorban* Kösmög, Búczkó, Jósá, a Kuruzs és Szuszmir halvány elődjei. A *Kiki a maga háza előtt seperjen* Tshipkevitsé tótosan beszél, mint a *Karnyóné* Lázárja rácosan. E korban tehát sok jellegzetes alak élt s közülük állította Csokonai színpadra a magyar parasztot, a latinos beszédű papot, a külföldieskedő mágnást, a vidéki földbirtokost, gazdatisztet, boltoslegényt, a kályhafűtő cigányt, a zsidót. Hálás közönség nézte végig e darabok előadását.

De mely darabokat adtak elő Csokonaitól s mikor adták elő azokat?

Toldy óta az irodalmi köztudat úgy tartja, hogy a *Gerson* 1795 febr. 28-án került színre Debrecenben, mert egyik kéziratára ez évszám van feljegyezve. A *Karnyóné* egyik kézirati másolatán pedig ez áll: «Eljátszották a tanulók 1799. eszt. szept. 1. napján az oskolába Csurgón.» Ferenczi szerint (*Csokonai* 50, 102. l.) a *Gerson*t Csurgón is eljátszották a diákok 1799. szept. 1-én, ugyanők a *Culturát* 1799. aug. 17-én, és a *Karnyónét* szept. 23-án. Kardos A. szerint a költő kizáratása előtt a *Gerson* nem kerülhetett színre Debrecenben; lehet, hogy Csurgón előadta s ekkor maga játszotta volna a főhőst, de az is lehet, hogy elő sem került. Csurgón szerinte csak a *Cultura* és *Karnyóné* került előadásra. Különben, teszi hozzá, e kérdés még tisztázásra vár. (Uránia 1914.) E tisztázás a célja e cikknek.

1. Kezdjük a *Tempefői*vel. Toldy e darabot költőnk önkezű példányából adta ki, melytől az akadémiai kézirat sokban eltér s helyenként csonka is. Az akadémiai kézirat végén levő megjegyzés szerint e deák korában írt munkáját később meg akarta semmisíteni, mert benne a magyar mágnásokat, urakat tudomány iránti hidegséggel vádolja, holott ő ezeknek sok szívességgel élt. A debreceni kéziratban pedig a szerzetes rendek közül a ferencesek (első sorban a debreceniek) ellen nyilatkozik, akiknek József kiűresítette a klostromát, de nem bántotta a piaristákat. Szerintem e támadásnak személyi éle volt s élményi oka lehetett. Valószínűleg akkor hagyta ki e részt, mikor a kath. vallásra való áttérés gondolata vibrált előtte. (1795. un. 16—19.) Azonban e régi kézirat megőrizte a később kihagyott részt. Tehát a Toldy szövege későbbi. Két hézag is van benne s a vége csonka. Az egyik hézag a III. felvonásban van, ahonnan a Rozália (s talán Serteperthy és Fegyverneki) fullentése maradt ki. (157. l.) A másik a 221. és 225. lapokon, hol egy-egy levél szövege maradt el. (Az első levél szövege már előbb is előfordult.) A végéről megvan a jelenetsor. A darabot 1793. május 15-ike után írta, mert a Szilágyihoz írt levélben (II. 620.) hasonló dolgokat ír Péczeliről (III. 122.) 1793. május 10-ike előtt meg nem lehetett készen, mert ekkor még így ír: «míg magam is egy komédiával szolgálhatok.» Kardos azt is említi, hogy készültek az előadására, mert fennmaradt egy illusztrált másolata, színpadi útastításokkal; sőt Imre Sándor a néphumorról írt művében (143. l.) azt is állítja, hogy a *Tempefői*t előadták nemcsak az újabb, hanem az eredeti dolgozásban is. Határozott nyomára azonban nem akadtam az előadásnak.

2. A *Gerson* lett volna költőnk másik, előadásra szánt darabja. Toldynak három kézirat állott a rendelkezésére. Az általunk ismert kéziratok is sok eltérést mutatnak. Pl. a sárospataki könyvtár Tomposné-féle kéziratában nincs meg a darab I. felvonásának 9. jelenete s a vége is más. Valószínű, hogy a misanthrop hangulatú betoldás a debreceni iskolából való távozás idejéből való. Mikor írhatta e darabot? A Csokonai kollégiumi pöréről szóló cikkben (IK. 1905. 453.) olvasható egy tanúvallomás, melyben Győri J. nevű tanú 1794 dec. 18-án ezt vallja: «Komédiát akar Pretzeptor Uram csinálni, arról 's a' személyekről beszélgettünk». Komédiának nevezi a *Cultura Conclusiója* a *Gerson*t, míg a Hírmondóban (1794. I. 482.) a *Tempefői*, mint «comédia-formára vett nemzeti satyra» szerepel. S még ezután akarja

megírni! Tehát a *Gerson*ra történik itt célzás. A debreceni Csokonai kör egyik kéziratán ugyan ez áll: «Játszódtott Debrecenben a' Kis-Auditórium-ban 1793 febr. 28-dik napján,» de e datum kétségkívül hibás. A szolga a darabban azt mondja, hogy gazdája egy évvel ezelőtt még társaságbeli ember volt. Lehet, hogy 1794-ben még csak az ördögüzés volt benne, misanthropia még nem. Mint Balassi a *Credulus és Juliába*, Csokonai a *Gerson*ba vitte bele a maga keservét.

A *Cultura* végéhez függesztett *Conclusio* vagy *Klausula* szerint 1799 aug. 17-éhez két hétre, «szent Egyed napján, primo september, vásáralkalmával» fogják előadni a *Gerson*t. Ezt tartja Ferenczi is, Toldy is, de már ebben téved Toldy. Kardos Albert helyesen sejtette, hogy a költő később szándékát megváltoztatván, esetleg a *Karnyónét* adatta elő. Valóban, hiába ígérte Csokonai szept. 1-ére a *Gerson* előadását, ekkor a *Karnyóné* került színre s *Gerson*t a költő életében sem Debrecenben, sem Csurgón nem játszották. Jókai (*Életemből* I. 64. lap) tanuló korában látta a pápai belső emberektől előadva. 1912-ben Janovics kolozsvári társulata is színre hozta.

3. A *Pofók* vagy *Cultura* c. darabot Ferenczi 1793-ból származtatja, de somogyi tájszólásai az 1798—9. évekből valónak mutatják. Haraszi szerint nem más, mint a *Tempefői*nek újabb kiadása. Tehát 1793 után keletkezett. Az érvelés alaptalan, a következtetés valószínűtlen. Ferenczi szerint a *Tempefői*hez bevezető gyakorlatul szolgált s hozzá képest az nagy haladást jelentett. Tehát szerinte előbbi a *Pofók*. A hozzá csatolt *Conclusio* szerint 1799 aug. 17-én került színre Csurgón — s az Akadémia 28. sz. kézírata a játszó személyek neveit is megőrizte.

Az I. felv. 3. jelenetében azt mondja Lehelfi, hogy examen alkalmával Csurgón is játszottak komédiát, s sajnálja, hogy ott nem lehetett. Vajon milyen darabot adtak 1799 examenkor? A feleletet a Csire István *Vázlat Csurgó múltjából* c. könyve adja meg (1907. 233. l.), Festetics György gróf 1799. július 22-én Csépanhoz írva beszámol vizsgai benyomásairól. A színi előadásról így ír: «A színi előadás — most mellőzöm annak vitatását, hogy ez a tanuló ifjúságnak használt-e vagy nem — eléggé tetszett a közönségnek; hanem hogy nyíltan kimondjam, amit érzek, nagyon kétlem, hogy az a színdarab a gimn. inspektor bírálatán átesett volna, amit jövőre bizalmasan (sub rosa) ajánlok, mert annak a paraszt fiúnak Rákóczirol s Bercesényiről elénekelt dala, jöllehet tréfálkozva és némi gúnnyal adta elő, sem a hallgatósághoz, sem a helyhez, sem a mostani időhöz nem illett, sőt egyáltalában kimondhatatlan hiba volt. Sokkal helyesebb volna, és arra is kell törekedni, hogy az ilyes ünnepélyeken uralkodó Felséges Urunkat, vagy a Fenséges Nádort dicsénekekkel magasztaljuk.» Csire a szövegi részben azt állítja, hogy ez a darab *A szeleburdiak* volt, (a *Karnyóné*), egy hevenyészett bohózáti vígjáték, melynek egyik jelenetében egy földművesnek öltözött fiú tele tüdővel elfújta a «Hej Rákóczi» kezdetű nótát. E dal se földműves azonban nem *Karnyóné*-ban, hanem a *Culturában* van (II. felv. 4. j.) Ha a levél kelte helyes, akkor a darabot július első felében adhatták elő. Ez volt «az examenkor előadott darab.» Az aug. 17-i előadás tehát már második előadás volt, ugyanazon szereplőkkel. Lehelfi mondása tehát ekkor kerülhetett bele a darab szövegébe. Az első szűkebb, a második tágasabb publicum-

nak szólhatott. — A szept. 1-i előadáskor vásár is volt Csurgón, tehát a vásári közönséget is elvárták, míg a szept. 23-i előadás nagy ünnepélyességek közt folyt le. E két előadáskor a Karnyóné került színre.

4. A *Karnyóné* kézírataiban több helyen Szent Egyed napja van említve, s ez szept. 1-re utal, mint az előadás napjára, viszont az egyik Szent János napját emlegeti, amely dec. 27-re esik, s ugyanott az olvasható, hogy a darab egyik versét Kuruzs dec. 21-én írta. Ezt az ellenmondást csak úgy lehet megfejtetni, ha feltesszük, hogy szept. 1-én is előadták, még pedig a *Gerson* helyett, és színre került dec. 27-ike táján is. Sőt még közben is kellett egy előadásának lenni. Az *Igazság diadalma* c. költemény címéhez az akadémiai 29. sz. kézirat szerint ez van jegyezve: «Csokonai Mihály versei, melyeket elmondott a csurgói ref. gimnáziumban 1794. eszt. 23. Szeptemberben tartattatott komédia alkalmatosságával.» Tehát a *Karnyónét* szept. 23-án is előadták! Benne a költő tudvalevőleg Mantua megvételtét, a császári seregek diadalát dicsőíti. Így szívelte meg Festetics kívánságát, melyet az a Csépanhoz írt levélben kifejezett. (Mantuát 1799 július 28-án foglalták el a császáriak). Ezért választotta a szept. 1-i előadásra költőnk a francia gyűlöletet lehelő *Karnyónét*. Tehát a Somogyban írt *Culturát* két ízben, a *Karnyónét* talán három ízben adták elő Csokonai diákjai Csurgón. (Ellenben a Debrecenben írt *Tempefői s Gerson* a költő életében nem kerültek színre.) Újabb időben a Nyugat írói is előadták e darabot a Vígszínházban. (1911. I. 29). Szándékozott Csokonai még egy eredeti pásztorjátékot is írni, de elkészültéről nem tudunk semmit.

Szomorú dolog, hogy költőnk nem tudott világi színpadra kerülni. Még fordított darabjai sem találnak előadó társaságot. Hátrahagyott fordításai közül teljes szövegű a *Vurázsfuvola*, melyet Ferenczi szerint (118. l.) 1802-ben írt, de első kidolgozása szerintem régebb; hüzagos a *Didó*, melyet 1795-ben fordított. Elő akarta adatni a pozsonyi városi színházban *Achillest* is. Nem sikerült.

GULYÁS JÓZSEF.

VOLT-E APOLLONIUSNAK S MARKALFNAK RÉGIBB FELDOLGOZÁSA, ILL. KIADÁSA AZ ISMERTEKNÉL?

Tudjuk, hogy Appollonius első ismert kiadása 1591-ből való, de Pintér megjegyzi (1909. II. 97. l.), hogy valószínűleg már a XVI. sz. közepén olvasták verses magyar feldolgozását. Most Bornemisza Péter Tanúságai IV. részének 758/b. lapján említést olvastam róla: «álnokul költött fabulákra, Király fia kis Miklósról, Poéták Óriásiról, *Apolloniusról* és egyéb hitságról, virág és szereleménekek hallgatására»... [E nyilatkozatot említi Kiss Áron (Prot. Szemle 1891. 16.), Szilády (RMKI. I. 340., IV. 343.), Berecz S. (RMKI. XXXI. 46., 73. l., de ő népmesére vonatkoztatja, ami valószínűtlen) és Sebestyén is (*Képes irodört.* 1907. II. 227), de Apollonius nélkül.] Ugyane kötetben Bornemisza még a 722. lapon is említi Apollonius. Markalf első kiadása 1577-ből való. És már Bornemisza említi ugyanezen kötet 862. lapján Trágár

Balázssal együtt. Bornemisza e könyve 1578-ban nyomtatott, 1576—7-ben iratott. Tehát jóval előbb tesz említést mindkét históriáról. Az pedig, hogy Markalf a magyar Salamon király bolondja volt, nem Budai Lexiconára megy vissza, hanem sokkal régebbre: Frölich Dávid Geographiájára (1639; l. EPhK 1892. 166).

GULYÁS JÓZSEF.

ARANY EGYIK SZEREPÉRŐL.

Arany János a *Bolond Istók* II. énekében egyet-mást elmond színész-életéről. Itt említi költőnk, hogy ő volt a mennydörgés. Géresi szerint 22 ízben lépett fel Debrecenben. Azonban tudunk egy szerepéről, amelyben debreceni tartózkodása alatt, a Nánásy-színkörben, a Fánacsy-társulat körében fellépett. 1836 márc. 6-án *Argir és Helena* volt előadásra felvéve s ebben a favágó «Arany János úr» volt. (Debr. Ujság 1910 júl. 31.)

Melyik darab ez? És milyen szerep volt a favágó szerepe, amelyben a nemzet későbbi koszorúsa fellépett? A darab a Balog István darabja, amelyet már elveszettnek tartottunk, de amelyet most sikerült a Nemz. Színház könyvtárában, a kiselejtezett műveknek még — szerencsére — megőrzött csoportjában megtalálnom. Én doktori értekezésemben, Csura Miklós a gyulai értesítő 1911/12. évfolyamában teljesen letettünk ama reményről, hogy valaha előkerül, pedig az Argirus-feldolgozásokkal foglalkozók szempontjából veszteség minden feldolgozás eltűnte. A darab címe ez: «Az aranyhajú tündér Ilona vagy A Hétfejű Sárkány tüneményes víg énekesjáték 3 felvonásban egészen más formába öntve, mint az eddig kijött ilyen című játékdarabok. Irta Balog István Szombathelyen 1827 eszt. Május, Muzsikáját készítette Csigo Lajos úr a Dunántúli Színjátszó Társaság Musika Igazgatója.» — Rá van vezetve a cenzor engedélye, hogy: előadható Rozsnyón, 1834 jún. 27.

E darabbal azért is érdemes foglalkozni, mert ezt Vörösmartynak látnia kellett, mielőtt *Csongor és Tündéjét* megírta. Argir örízi a fát, de elalszik. Ilona jön s ráborul Argirra, majd elmegy. A felébredt ifjú már hiában keresi. Jönnek a favágók s ki akarják vágni a fát. Ezt a dalt éneklék:

Látjátok-e ezt a fát,
Nem vesszük semmi hasznát.
Sok ember már őrizte,
Eszét is elvesztette,
Azért van tele már a

Esze bódultak vára.
Gyümölcsét még nem láttuk,
Azért a tűzre szántuk.
Vágjuk ki hát tövestül,
Pusztítsuk ki a kertből.

Azonban megmerevednek s csak akkor szabadulnak meg, mikor megígérik, hogy a fának békét hagynak. Ennyi az egész favágó-szerep, így Aranynak, ezúttal is, csak egypár sornyi mondókája volt. Maga a darab megelőzi az Argirus-mese összes, Gyergyai után jövő magyar nyelvű drámái, prózai s epikai feldolgozásait.

Aranynak a vígjáték elején volt szerepe.

GULYÁS JÓZSEF.

ADALÉKOK BENKŐ FERENC ÉLETÉHEZ.

A nagyenyedi kollégium nagynevű tanárának, kis- és szepsibaconi Benkő Ferencnek (1745—1816) tudományos és muzeális munkásságáról újabban részint magam, részint Karl János több cikket tettünk közzé (Karl. Termtud. Közl. 1919.-i Pótfüzetében és az Állattani Közl. 1921. évf.-ban, én a nagyenyedi Bethlen-kollégium 1904.-i Értesítőjében, a Termtud. Közl. 1911.-i, a Földrajz. Közl. 1914.-i, a Műveltség 1922.-i évf.-ban), de életrajzi adatok hosszabb idő óta nem kerültek elő. Az alábbiakban közlöm, amiről tudomást szereztem.

1. Benkő Ferenc egykorú arcképe.

Dr. Zilahi Kiss Endre Betlenből azt írta nekem egy 1911-ben kelt levelében, hogy ott még életben van Benkőnek egy dédunokája, Benkő Anna tanítónő s ereklyeként őrzi családjá nemeslevelén kívül Benkő Ferenc olajfestésű arcképét és egy kötet könyvét. A könyv a *Magyar Geográfiának Asia* c. II. kötete volt. A képről érdekes adatok tűntek ki.

Benkő Ferencnek egykorú olajfestésű arcképét Marosvásárhelyről a Benkő-családnak egy férfitagja ajándékozta volt a kollégiumnak. Ez a kép azóta másolatokban több tudományos intézetünkbe eljutott és cikkeim útján is ismeretessé vált. Hátlapján csupán Benkő professzorra vonatkozó adatokat találunk. A betleni arcképről Z. Kiss levele így nyilatkozik:

«Nagysága 40×48 cm. a ráma nélkül; igen rossz karban van s rekonstruálásra szorúl. Első lapján a Geologia című munka saroklapjain áll: Benkő Ferenc. Hátul a vásznon tintával felírva: „Festette Ajtai Mihály 1791-ben“. Az biztos, hogy a két kép közül egyik másolat. Én azt hiszem, hogy az itteni példány másolata az ottaninak, bár ezt csak a két kép összehasonlítása által tudnám eldönteni».

A két kép tehát Nagyenyeden készülhetett s így nagy a valószínűsége annak a föltevésnek, hogy mestere rokona vagy fia lehetett annak az Ajtai Abód Mihálynak, aki 1774-ben bekövetkezett haláláig a kollégium jeles hírű tanára volt.

Művészettörténetünk is ismer ilyen nevű művészt, Ajtai D. Mihályt, aki 1775 táján Bécsben rézmetsző volt. Nem lehetetlen, hogy a kettő azonos.

Képünk gondos kidolgozása, gyakorlott kézre valló munka. Az arc már első pillantásra kedves, eleven, vonzó. Szeméből jóságos egyénisége oly tisztán tükröződik, kifejezése olyan művészi, hogy mesterének kiválósága iránt még a kevéssé hozzáértő szemlélő sem kételkedhetik. Ez a kép szinte élő szóval visszhangozza felénk azt a meleg jellemzést, amelyet Benkő halála után egyik tanítványa írt róla: «Élete józan, feddhetetlen, minden láрма nélkül; inkább kívánt jó lenni, mint a sokaságban elhíresedni.» (Tud. Gyűjt. 1817. XII. kötet.)

2. Életrajzi adatok.

A háborús évek folyamán a Benkő családnak egy tagja több kéziratot ajánlott föl vételre a Bethlen kollégium könyvtárának. Az írásból nem volt nehéz megállapítani, hogy ezek részben Benkő Ferencről származtak, részben pedig reá vonatkoztak és nyilván az ő hagyatékából maradtak fenn.

A kéziratok aztán részben a kollégiumi könyvtár tulajdonába is jutottak. Előbb azonban valamennyit átvizsgáltam és belőlük a következőket jegyezhettem föl.

Az egyik *ajánló levél* 1776-ból. Ebben az aláírások: Kováts József, Szegedi József és Körösi József enyedi professzorok, továbbá gróf Teleki Sámuel és gr. Bethlen Sándor ajánlják Benkőt, mint épp akkor végzett ifjat, hogy a «Szövetségbeli Coniunctiót» tartó országok akadémiáinak látogatására külföldre indulhasson.

Egy *útlevél* engedélyt ad arra, hogy Ribitzei Ádám két fiával (mint nevelőjük) Bécsbe utazhassék. (1780).

Érdekes az 1788-ból származó cenzori kinevezése és a kapcsolatos cenzúrái. Ez időtájt még szebeni lelkész volt és cenzúrái alkalmával a könyvek irodalmi értékét is helyesen bírálhatja, a szerzőknek jóindulatú tanácsokat is ad.

Már enyedi tanársága idejéből 1792-ből kelt az a levél, amelyben az iskolát kormányzó egyházi «Fő Consistorium» megengedi — nyilván saját kérésére — hogy minerológiát is taníthasson.

Még ennél is jellemzőbb az a rideg hangú leirat, amelyben ugyanez a tanács 1793 jan 27-én elrendeli, hogy a tudományokat deák nyelven tanítsa. Benkő, mint tudjuk nem engedelmeskedett, s e miatt büntetésül félévi fizetését vonta el a magas Consistorium. De végül mégis a magyar nyelvű tanítás győzedelmeskedett.

3. Benkő ismeretlen kéziratai.

Az említett gyűjteményben voltak Benkőnek következő kéziratai:

1. «Az Éjjélkori Harangszó | Egy Tsudás Történet. | Fordítottát anglus kiadásból M: Cl: | Spiesz által Németre 1800-ba | most Németből Magyarra | | Benkő Ferentz N. E. I. D. | által 1813-ba Prágába és 1: D: Lipsiába | most Nagyenyedenn.»

Az 50 lapnyi kéziratból az tűnik ki, hogy Prágában és Lipcsében, tanulmányai közben irodalmi fordítással is kísérletezett. Ez a késői utazása eddig nem volt ismeretes. Ugyanezzel egyidejűleg íródtattak a következő félben maradt dolgok:

2. «Eschärtshausen: Emberiség megsértődött törvényéből fordítások.»

3. «Milottból fordítások keleti népek dolgairól.»

4. Beszéd-fogalmazványok a Rendi Szék előtt.

5. «Az Ifjabb Robinzon | vagy | SPÉLHOFEN RÓBERT- | nek | a Tsendes Tengeren való | Történetei | melly iratott németül | 1800-ik Esztendőbe | Fordította [] | 1812-ik Esztendőben.»

Ezek a félbemaradt kísérletek Benkő szépirodalmi hajlamairól tanuszkodnak. Az akkori Erdélynek túlnyomólag tudományos, ismertető irodalmában talán épen e fordításokkal szerette volna a nyugati irodalmak iránti érdeklődést felkölteni. Itt is inkább a tanúságos és nevelő olvasmányokat akarta terjeszteni. De a szép tervekbe beleszólottak akkor is a háborus bajok, a betegség és a szerző korai halála.

SZILÁDY ZOLTÁN.

KISFALUDY KÁROLY LEVELE MARKOVICS MIHÁLYHOZ.

Bánóczi József szemléletes képet ad arról a szívós küzdelemről, amelyet Kisfaludy Károly mint az *Auróra* szerkesztője és 1824. óta kiadója zsebkönyve terjesztéséért folytat.¹ Könyvkereskedelmünk fejletlensége, a meglévő könyvkereskedők üzleti ridegsége miatt Kisfaludy maga végzi a terjesztés munkáját. Ebben rokonai, barátai és az irodalom lelkes, önzetlen hívei támogatják, amint arról számos levele tanúskodik. Az *Auróra*ért folytatott működésének bizonyossága az alább közölt kiadatlan levél is, amelyet Kisfaludy Markovics Mihályhoz, a nagyváradai káptalan jegyzőjéhez intézett.²

A levél szövege a következő:

Pesten 2-dik Január 826.

Tisztelendő Ur!

Bocsánatot kérek hogy ismeretlen alkmatlankodom. Huzly Károly barátom, ki eddig *Aurorámnak* eladását e'tájban magára vállalta, most Poszonyban lévén két levele által Tisztelendő Urhoz útasított. Ennél fogva batorkodnam, 12 példány *Aurorát* azon kéréssel küldeni, hogy azokbul 11 egyet ha lehetséges elosztogatni méltóztassék. Az idén elkéstem, mert rézmetszőim megcsaltak, és csak December végével küldék fel nyomtatványait — azonban reméllem még is partfogást találánd. Az új esztendőre minden jót kívánván, 's minden alkalomra maradok

Tisztelendő Urnak

kész szolgálja

Kisfaludy Károly

A külső lapon középpütt a címzés:

Tisztelendő *Markovics Mihály* urnak a F. T. Nváradí Sz. Szék Jegyzőjének
különös tisztelettel

Nagy Váradon

In der Bischöflichen Residenz.

A külső lap baloldalán más, valószínűleg Markovics kezeírásával:

12 a Jan.

826.

VERŐ LEÓ.

¹ L. Bánóczi József, *Kisfaludy Károly és munkái*. II. k. 34—35. l.

² A levél egy Bécsben élő rokonom birtokában van. — Markovics Mihály nevét Nagy Iván és Szinnyi nem említik. — A levélben említett Huzly Károly ezidőben egyházi jegyző, majd titkár volt és irodalmilag is működött. L. Szinnyi, *Magyar írók* IV. k. 1481. l.

ADAT ZRINYI A KÖLTŐ HALÁLÁHOZ.

Nagyváti János 1811-ből való *Nászdalában* egy helyen ezt olvassuk:

Hetedik Miklósnak bánatos orcája
Most derül először s hallik [a] nótája.
Nincs testén helye a «vadkan» agyarának,
E volt csak a neve a gyilkos puskának,
Amelyel őt Póka halálra sebezte
És a kursaneczi erdőben temette.

A megfelelő jegyzetben e sorokba ezt írja a szerző: *Wiltseín* volt a puska neve. Tehát e mű (mely a Csire István *Vázlatok Csurgó munkájához* c. mű függelékében olvasható) Zrinyit szintén orgyilkos puska golyójától megöltnek állítja.

KÖNYVISMERTETÉS.

Zsigmond Ferenc: Jókai. Budapest, M. T. Akadémia. 1924. 8-r. 415 l.

Alig van magyar költő, ki annyi ünneplésben részesült volna, mint Jókai, mindazáltal az ünnepektől regényíró egyéniségének s költészetének valója világhíre ellenére is nagyrészt homályban maradt. Az a kétkötetes mű is, melyben Mikszáth rajzolta meg Jókai életét és korát, inkább eltakarta, mint megoldotta a csodás lelkivilág rejtélyeit. Annál inkább számot tarthat a M. T. Akadémia elismerésünkre azért, hogy Jókai születésének századik évfordulója alkalmából a nagy regényíró művészetének idáig legteljesebb és legmélyrehatóbb elemzését, Zsigmond Ferencnek *Jókai* című tanulmányát, a magyar olvasóközönség kezébe adta.

A M. T. Akadémia kötete évekre terjedő kutatások eredményét foglalta össze. Benne Zsigmond Ferenc tulajdonképen azokat a tanulmányait egészítette ki, melyeknek legnagyobb része 1916-tól fogva az Irodalomtörténeti Közleményekben látott napvilágot. Már itt feltűnt az értekezőnek széles látóköre, nagy világirodalmi tájékozottsága, nyugodt, biztos ítélőereje s előadásának egyéni színe. Mindez azt a meggyőződést keltette az olvasóban, hogy a tanulmányok írója sikerrel fogja megoldani azt a feladatot, melyet maga elé tűzött. Az eredmény, Jókai költői egyéniségének jellemző képe, teljesen igazolta a jogos várakozást.

Zsigmond Ferenc munkája három részre oszlik. Az első, Jókai életének vázlata, háttérül szolgál a rendkívüli költői értékek megállapításához. Az írói terv szűk korlátok közé szorítja ugyan a gyakorlott jellemrajzoló tehetséget, de az életrajzi adatok elmés csoportosítása nemes ízlésről s a lélektani ismeretek gazdagságáról tanuskodik. A találó körvonalakból legfeljebb a nagy gyerekekről szóló Mikszáth-féle felfogás maradhatott volna ki. Ez a jelző nagyban enyhíti Jókai jellemének fogyatkozásait, de inkább illik Mikszáth valamelyik novellájába, mint az irodalomtörténetbe, s lealázóbb Jókaira nézve, mint az a kérlelhetetlen szigorúság, mely Gyulait vezette Jókai egyéniségének bírálatában.

Leginkább meglátszik a szeretettel való elmélyedésnek minden jele Jókai írói pályájának megrajzolásán. Ez a munka főrése. Az irodalomtörténeti kutatásnak káprázatos gazdagsága bontakozik ki abban a három fejezetben, melyek közül az első Jókai ifjúkori költészetét, a második a szabadságharc hatását, a harmadik Jókainak a regényirodalomban való uralomra jutását állítja elének. A romantikus költői képzelet fejlődésének alig van mozzanata, mely a kutató figyelmét elkerülte volna. Éles tekintete biztosan csap le a magyar vagy világirodalmi hatásokra, melyek Jókai költői egyéni-

ségét alakították. Ily módon a hatáskutatás nem lesz henye játék vagy üres fitogtatás, hanem a fejlődéstörténetnek szerves alkotórésze.

Mennyi körültekintéssel kíséri nyomon Zsigmond Ferenc a francia romantikának, főképp Hugo és Sue műveinek hatását Jókainak ifjúkori műveiben! Nem elégszik meg a konkrét reminiscenciákkal, hanem tanúságtételre hívja fel a korszak romantikus irodalmának eszmevilágát és frazeológiáját is; sőt Vajda Péterben és Kuthy Lajosban rámutat az uralkodó irodalmi divat hazai közvetítőire is. Hasonló gondos elemzés eredménye az a megállapítás is, mely szerint Jókai a szabadságharc előtt romantikus volt divatból, a szabadságharc után romantikus maradt a nagyszerű élettapasztalatok hatása alatt.

Kipróbált kutató módszerrel jelölte ki Zsigmond Ferenc a szabadságharc után is Jókai képzeletének útvonalát. Az egyik útjelző mérföldkő a hazafias romantika, melyben Vörösmarty képzelete adja meg a fejlődés irányát; a másik az érzelmes romantika, mely annyira vonzotta az elnyomtatás korának olvasóközönségét; a harmadik a Jósika nyomán írt két magyar történeti regény; a negyedik a két török tárgyú regény, Kelet romantikája; az ötödik Fáy András és Vas Gereben hatásának kapcsolódása, a két magyar társadalmi regény: *Egy magyar nábob* és *Kárpáthy Zoltán*, melyekben Jókai hirtelen fölemelkedett tehetségének és népszerűségének zenitjére.

Minél rohamosabban tárja ki Jókai költői egyénisége 1854-ig összes értékeit, annál bensőségesebb érdeklődéssel figyeli Zsigmond Ferenc a tüntető-szerű lelkiéletnek örökös hullámzását, a legkisebb habfodrot épűgy, mint az égig érő fényes hullámhegyeket. Ezen az időpontra túl azonban a kutatás iránya megváltozik, s a kutató — saját szavai szerint — bármennyire szeretné közelelről megfigyelni a költői képzeletnek alkotó munkáját, csak madártávlatból egy-egy pillantással tekinti át Jókai költészetének rengeteg birodalmát. Így határolja Jókai írói népszerűségének fénykorát az 1854-ik és 1875-ik évvel, hogy a század utolsó negyedében mind nagyobb szakadékok fedezzen fel a nagy romantikus költő és közönsége között.

Ily elnagyolt felosztás mellett is Zsigmond Ferenc sok jellemző vonást emelt ki a két nagy korszak keretén belül; különösen kedvvel állapította meg itt is, ott is a multnak eposzias, rajongó tiszteletét. Mindazáltal mégis sajnálnunk kell, hogy Jókai írói pályájának legnagyobb részét nem vizsgálhatta végig azzal a beható figyelemmel, mint Jókai regényköltészetének kialakulását. A madártávlatból sok fontos különbség elmosódott, különösen elmaradt a rohanó évek hatásának jelzése. Azt hiszem, ha Zsigmond Ferenc 1854-en túl is megtartotta volna kutatásának kitűzött irányát, akkor az *Egy magyar nábobon* túl is talált volna emelkedést az *Új földesúrban* s a *Köszvű ember fiaiban*, másrészt az erkölcsi felfogás lazaságát is szigorúbban róttá volna meg a hetvenes és nyolcvanas évek költői termésében.

A fejlődéstörténet hézagaiért nyújtott Zsigmond Ferenc dús kárpótlást munkájának harmadik részében azokban az összefoglaló tanulmányokban, melyekben Jókai világnézetét, regényhőseit, humorát, előadó művészetét s kritikáit tárgyalja. A dolog természetéből következik, hogy ily összefoglalások könnyen bonyolódnak ismétlésekbe s gyakran feláldozzák az egység kedvéért a kutatásnak tekintélyes anyagát, de azért mégis megvan az a

tagadhatatlan előnyük, hogy megkönnyítik az eredmények áttekintését. Zsigmond Ferenc is egyrészt régibb nézeteit foglalta össze hatásos tömörséggel, mint Jókai regényhőseinek jellemzésében, másrészt új szempontokból világította meg tárgyát, mint Jókai világnézetének, humorának s előadó művészetének rajzában; a teljességről azonban akár a tér, akár az előtanulmányok hiánya miatt kénytelen volt lemondani. Leginkább itt nélkülözhetette a kimerítő Jókai-életrajz útmutatásait. Mindazáltal elemzésének finomságával idáig is sok ellentmondást oszlatott el, melyeket egykor Gyulai Pálnak és Beöthy Zsoltnak egymással szembehelyezkedő állásfoglalása hagyott az irodalmi közfelfogásban.

A mű összefoglaló részében a szerzőnek írói egyénisége újra ugyanazokkal a jelentős vonásokkal áll előttünk, mint azokban a fejezetekben, melyekben Jókainak írói pályáján tekintett végig. Itt is, ott is az elemzésnek gyakorlott mestereként mutatkozik be, ki szinte keresve-keresi a bonyolultat, hogy elemeire bontsa. Jókai világnézetének fejtegetésében sem elégíti ki Jókai erkölcsi elveinek megállapítása; a költői léleknek mélyebben fekvő rétegeibe száll alá, hogy a romantikus képzeletnek rejtettebb és nemes érceben gazdagabb ereit fedezze fel. Így teremt érdekes kapcsolat Jókainak a rejtelmesebb lelki erőkhöz vetett hite és egész költészetének eszmevilága, főképp a kivételeket hajhászó költői indokolás között. Az elemzésnek még eredetibb és jellemzőbb eszközeivel találkozunk a Jókai előadó művészetéről szóló fejezetben. Itt is a leg gondosabb kutatás tárja fel előttünk azokat az elfeledt forrásokat, melyekből Jókai regényírói stílusának hatalmas folyama ered. E szerint Vajda Péter költői prózájának, Osszián modorának s Dumas hatásának egyaránt része van Jókai előadásmódjának kialakulásában, s Jókai még a szabadságharc után is követi hazai és külföldi mintaképeit gyakran módoros kifejezésekben is.

Amint az elemzésben, épúgy az irodalmi bírálatban is saját útjait járja Zsigmond Ferenc a nélkül, hogy mindenáron újat akarna mondani. Gyulaival együtt ő is a költészet örökkévaló törvényeinek alapján áll, azért következtetéseiben rendesen oda jut, ahová Gyulai; rokon- és ellenérzéseit azonban a tárgyiasság fátyolával vonja be az irodalomtörténeti távolság. Ő már tud gyönyörködni a romantikus képzelet túlzásaiban s megérti Beöthy Zsoltnak a mesemondó lángelme iránt érzett csodálatát is. Esztétikai ítéletei épúgy, mint lélektani fejtegetései, nem annyira hatásosak, inkább reálisak, nem annyira csillogók, inkább meggyőzők.

Valóban, ha a végső ítéletet kellene megfogalmaznunk, nehéz volna eldöntenünk, vajon a kutatás módját vagy eredményét tüntessük-e ki inkább. Zsigmond Ferenc kemény munkát végzett, de a nehézségeket csak magának tartotta fenn, olvasóit nem fárasztotta a részletkutatások halmozásával. Egyaránt irtózott a szellemes általánosságoktól, mint a tudós göggyének ízléstelenségeitől. Föltétlenül uralkodott tárgyán, de nem nézte le hővét, hogy önmagát emelje, másrészt méltatlannak tartotta volna magához a naiv csodálatot is. Az eredmény, melyet elért, nem végleges, de biztos alapot nyújt a továbbépítésre. A Jókai-irodalom nem mellőzheti azokat az utakat, melyeket annyi éleselműség s annyi tudás jelölt ki számára Jókai szellemvilágában. Nem tudjuk, hogy Jókai ünneplése milyen értékeket hoz felszínre a letiprott

és szétszaggatott magyar nemzet lelkéből, de a magyar irodalomtörténet mindig úgy fog Zsigmond Ferenc tanulmányára tekinteni, mint Jókai ünnepi évének egyik legmaradandóbb értékű emlékére.

PAPP FERENC.

Papp Ferenc: Rákosi Jenő, a hírlapíró. Bpest, Franklin, 1924. Sr. 1281.

Rákosi Jenő hírlapírói pályája immár szinte történeti jelentőségűvé magasodott előttünk s történeti távlatba került tőlünk. Amiért évtizedeken át viaskodott lankadatlan harci kedvvel s fényes szellemi fegyverzettel, az mind összeomlott; a tündöklestes jövő, melyet fanatikus hittel rajzolgatott nemzete elé, káprázat gyanánt oszlott szét, s egy új világ tárult a töretlen munkakedvű és hitű aggastyán elé, új célokkal s új utakkal.

Ezt a korszakos jelentőségű hírlapírói pályát világítja meg s méltatja Papp Ferencnek a Kisfaludy-Társaság kiadásában megjelent szép tanulmánya. A Társaság 1920 okt. 24-én ülte meg Rákosi Jenő rendes tagságának félszázados jubileumát, amely országos ünnepléssé szélesbedett. Ennek lélekemelő hatása alatt Halmos Izor 10.000 K-t adományozott a Társaság irodalmi céljaira, s ebből az összegből a Társaság Papp Ferencnek adott megbízást egy, a magyar hírlapirodalom történetének körébe vágó tanulmány írására.

Igy keletkezett ez a terjedelmesebb tanulmány, melynek kitűzött célját szerzője abban jelöli meg, hogy megvilágítsa Rákosi politikai eszméinek s irodalmi nézeteinek fejlődését s hírlapírói egyéniségének főbb vonásait és e célból tisztázza hírlapírói pályájában az irodalmi hatás határait, az egyéni erkölcsi értékek erejét s a költő és az államférfiú viszonyát.

Nyomon kíséri Rákosi hírlapírói munkásságának külső menetét, amint ez 1867 márc.-ban megindul, mikor a Pesti Napló kötelékébe lép, majd innen kiválva megindítja a Reformot, melyben a Kávéforrás írói nemzedékének segítségével modern magyar napilapot akar teremteni s végül e törekvés sikertelensége után 1881-ben Csukási Józseffel együtt megalapítja a Budapesti Hírlapot, melyet lassankint egészen a maga képére formál át. Itteni munkásságát négy korszakra osztva tárgyalja. Első a támadó politika kora, mely Tisza Kálmán bukásáig terjed, második a nemzeti eszmények felé törekvés korszaka, mely Széll Kálmán lemondásával zárul, a harmadik a cselekvő politika útvesztőjében, a negyedik a nemzet élet-halálharcában mutatja előttünk Rákosit. A proletárdiktatura kezdetével határolja el a szerző tárgyalásának anyagát; ami azóta történt, ahhoz még nincs meg a kellő történeti távlatunk.

E fejtegetésekben Rákosi pályájára és törekvéseire mindig a korabeli magyar politikai élet eszményeivel és törekvéseivel vet világot s a képbe éles vonásokkal rajzolja bele egyszersmind Rákosi hírlapírói egyéniségének kibontakozását, azoknak a sajátságoknak jelentkezését, melyek pályáján annyi rokon- és ellenszenvet ébresztettek iránta. Igyekszik tárgyas ítéletet mondani a vádlókkal szemben, kik sűrűn süttöttek Rákosira az elvtagadás bélyegét s meggyanúsították érzelmeit. Igyekszik megtalálni Rákosi változatos haremodorának állandó elemeit, megmagyarázni túlzásait politikai ítélkezésében, felfejteni indítóokait eszményítéseinek és torzításainak. Csupa komoly

tárgyas, meggyőző fejtegetés ez mind, de itt-ott mégis érezzük, hogy még mindig nincs meg zavartalan tisztaságában a történelmi távlat.

A politikus ismertetése után külön fejezetet szentel a műbírálnak. Rákosi a politikai küzdelmekről gyakran menekült a művészet és irodalom kérdéseire. Bensőséges kapcsolatot tartott a magyar szellemi élettel s alig volt a magyar művészeti és irodalmi életnek kimagaslóbb jelensége, mely figyelmét elkerülte volna. Leginkább az irodalmi kérdések s költői alkotások elemzése vonzották. Eleinte rokonszenve tüntetően a Budapesti Szemle ellen fordította, csupa olyan értékeket keresett, melyeket ez nem tudott megbecsülni. Szépen elemzi a szerző Rákosinak Gyulaihoz való viszonyát, finoman tárja fel ellentétes nézeteik kritikai gyökereit s tapintatosan kapcsolja őket ellentéteik mellett is egymáshoz annak kiemelésével, hogy a nemzeti hagyományok védelmét a nyugatosokkal szemben Rákosi vette át Gyulaitól. Meggyőzően védi meg Rákosit az ellen a vád ellen, hogy a konzervatív harcok egykor irodalmi forradalmat indított, kimutatván, hogy Rákosi helyzete évtizedek alatt természetesen változott, de eszményei ugyanazok maradtak.

Végző eredményül Rákosi hírlapírói munkásságának jelentőségét abban látja, hogy ő tartotta fenn a benső kapcsolatot az elnyomatás kora, valamint a XIX. század vége s a XX. század eleje közt — ő mentette meg «a modern magyar állam kialakulásának borzasztó válságai között a reá bízott gazdag örökséget, a nagy magyar idealizmus korának nemes hírlapirodalmi hagyományait.»

A könyv megnyilatkoztatja szerzőjének minden kiváló írói erényét: a tanulmány lelkiismeretes elmélyedését és gazdagságát, az anyagon uralkodó, művészi gonddal szerkesztő képességét, az előadásnak komoly egyszerűsége mellett is lendületes emelkedettségét és választékosságát. Egyaránt méltó szerzőjéhez, Rákosi Jenő pályájához s ahhoz a Társasághoz, mely közrebo-
csátotta.

KÉKY LAJOS.

Ady-Múzeum. I. k. Szerkesztették: Dóczy Jenő és Földessy Gyula.
Budapest, Athenaeum, év. n. N. 8-r., 184 l.

A szerkesztők kettős célt tűztek kiadványuk elé. «Elsősorban történelmi adatgyűjtemény, irodalom- és kortörténelmi adattár»-nak szánták, melyben hoznak «minden adalékot, mely Ady életére és korára, világnézeti és művészeti fejlődésére világot vethet», de nem zárkoznak el «nagyobb összefoglaló tanulmányok közlése elől sem, melyek Adyval olyan didaktikus célzattal foglalkoznak, hogy a XX. század e legnagyobb lírai lángelméjének ismerete minél teljesebbé váljék a közönség körében s kultusza elfoglalja az őt megillető helyet a nemzet köztudatában» (7 l.). Az adatok közlésében különben szigorú tárgyilagosságra, a világnézeti és politikai elfogultság teljes kizárására törekszik a szerkesztőség, és meg kell adni, hogy Földessy adalékaiban az Ady és A Holnap körüli vitához becsülettel állja szavát. De azért nemcsak a «didaktikus» részeknek van propagandaízüik. Az adatok legnagyobb része Ady fanatikus híveitől került ki, és ők szinte bele akarják kényszeríteni az olvasóba a maguk rajongását. A szerkesztők már a főntebb idézett sorokban a XX. század legnagyobb lírai lángelméjének nevezik ki Adyt, később

pedig egyikük, Földessy «a világ alighanem legnagyobb lírikusá»-nak teszi meg (140. l.). E hang végigvonul szinte az egész kötetben. Kőmives Nagy Lajos, aki a többek között Adynak Zilah városával való kapcsolatáról cseveg, oly megilletődéssel kutatja a költő diákéveinek állomásán Ady Endre lépéseit, mint a «vakbuzgó zarándok, aki a búcsújáróhely minden követ szent magábaszállással tapogatja végig» (38. l.). Csakugyan egyedül ez a vakbuzgósága mondathatja vele, hogy «Ady a legcsodálatosabb magyar fa, aki fajtájának legnemesebb ojtású kivirágzása volt» (32. l.). Megdöbbenő, hogy Oláh Gábor is le tudta írni e szavakat: «Ő (Ady) az első magyar költő, aki életét is belekapcsolja a Nyugat magasabbrendű kultúrájába, nemcsak költészetét» (117. l.). Ugyan, mit értenek ezek az urak Nyugat kultúráján, vagy egyáltalában kultúrán, mit a magyarság történeti hivatásán, ha Ady életét belekapcsolódásnak tartják a nyugati magasabb kultúrába és őt magát fajunk eszményének? El merem mondani, nem vagyok elfogult Ady Endrével szemben, látom azt, amiben igazán kiváló, azért megértem hatását, tudom értékelni irodalomtörténeti jelentőségét, de fellázad a lelkem, mikor őt az egész, *egészséges* magyar nép méltó képviselőjének akarják felterrorizálni. Sajátságos, a régi tekintélyek rombolói hogy lesznek új bálvány imádói.

A közlemények jelentősége különböző. Nagyon jellemzőknek tartom Kardos Lászlónak és Földessy Gyulának összeállításait. (*A fiatal Ady világa*, illetőleg: *Adalékok az Ady és A Holnap körüli vitához.*). Nem tudom, mennyi volt a fiatalos pózolás Ady debreceni írásaiban, de az első látásra — az értékeléseken kívül — igazat kell adnunk Kardosnak, aki szerint Adynak «a világról és az emberekről alkotott nézetei az idők folyamán csak széptültek és mélyültek, csak finomultak és tudatosodtak, — de sziklaszilárd alapjaik már a debreceni években lerakódtak» (51. l.). Érdekes áttekinteni Ady fogadását az irodalomban. Sokszor halljuk a vádat, hogy a «régí költészet» képviselői nem ismerték fel Adyt, nem karolták fel eléggé, s ők az okai, hogy téves utakra sodródott. Az igazság az, hogy szinte minden valamirevaló «régivágású» kritikus felismerte Adyban azt, ami valódi érték, de hogy ölelhatték volna magukhoz őt, aki szeges ellentétben állott sok minnennel, ami az egészséges magyar érzés számára szent volt és lesz mindenkor? Ha hibáztak az «öregék», egyik fő hibájuk az volt, hogy harcukban igazukért nem volt mindig elég lendület és bátorság (v. ö. 96. l.). Nincs tanulság nélkül Dóczy Jenő cikke (*Ady, a holnaposok és a szocialisták*), s van valami pikantéria Földessynek két magyarázó közleményében (*Az Özvegy legények tánca vagy: Hogy kell Adyt olvasni?, Egy kis ellenszeminárium Hatvany Ady világához*). Lám, nemcsak mink nem látunk tisztán Ady körül, Földessy szerint a szakértő Hatvany is hányszor értelmetlenül áll Ady sorai előtt, s a költő legjobb ismerője, Földessy is csak most érti meg az egyik költeményt és 20 lapon keresztül magyarázgatja a 28 rövidke sort!

A kötet Ady párizsi noteszéből is közöl 4 lapnyi följegyzést. Jellemző Ady göggyére és önismeretére(?) a következő bejegyzés: «Én mindig csalódtam, valahányszor valami új könyvet, írást elolvastam. Ha van az ellenem emelt vádak között hazug, az hazug, hogy én réám bárki is hatott!»

KOCSIS LÉNÁRD.

Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon.
Budapest, Franklin-Társulat. 8-r 223 l.

A bécsi levéltárak egy idő óta valósággal ontják a történelmi megismerés kincseit s ezeknek a kincseknek a ragyogása szint hoz a schémákká szürkült kortörténeti képekbe. Talán nem is egészen véletlen, hogy a fiatal nemzedék irodalomtudósainak «szellemtörténeti» iránya egybeesik a levéltári kincsesbarlang megnyílásával. Eckhardt munkája a műfajnak legértékesebb alkotása. Úgyzólván alig érint nagyobb jelentőségű, klasszikus írókat és irodalmi eseményeket: a magyar történelem sorsdöntő korszakáról s a nemzeti érzés kialakulásáról mond el új és tanulságoktól duzzadó dolgokat. Szorosabban véve irodalomtörténeti vonatkozása az, hogy a történelem alakulását nem materiális szükségességek, hanem *irodalmilag* formálódó és terjedő eszmék használatával magyarázza. Ennek a rokonszenves felfogásnak kristályosan átlátszó példájául kínálkozik a francia forradalom eszméinek elterjedése, mert, mint Eckhardt helyesen mutatja ki, ezek az eszmék megvesztegetően világosaknak, evidenseknek látszottak és mindenki könnyen tudatosakká válhattak.

A valóságban persze egészen más a helyzet. A «Credo, quia absurdum» tételének visszája is igaz: «minden gyanus, ami nagyon egyszerűnek látszik», s aligha volt a világon naivabb, gyakorlatlanabb és ábrándosabban optimista gyülekezet, mint a «felvilágosult» filozófusok, a «józan ész» hívei, akik a forradalmat akarva-nemakarva előkészítették. Ma még nagyon kevés idő választ el bennünket a francia forradalomtól s így nem tudjuk mindenki megalégedésére eldönteni, hogy ez a felvilágosodás valóban a fény felé való lépés volt-e vagy egy — minden más tekintetben elismerten dekadens — korszak betegségi tünete. De ha ezt a kérdést függőben hagyjuk is, akkor sem zárkozhattunk el annak a megállapításától, hogy a francia enciklopedisták époly következetlenek voltak, mint azok a buzgó és enyhén komikus magyar «jakobinusok», akikről olyan finom jellemképet fest a szerző. Igen, mert a rendszer tulságosan «evidens» volt ahhoz, hogy a jelszavak alatt mélység lappanghasson s mélység nélkül nincs igazi következetesség. Rousseau a *Hadi-foglyok* c. primitív vígjátékában milyen háborítatlan lelkiismerettel fitymálja le a magyar vidéki földesurat, pedig az közelebbi rokonságot tarthatna a «természetes ember» ideáljával, mint az a finomkodó francia tiszteteske, aki «királya» nevére esküszik és az embert az úri modor mértékével méri! S azok a magyar szövegű *Marseillaise*-ek, amelyeket Eckhardt és mások megmentettek a történelemnek, mind az eszmék és eszmények tragikomikus zűrzavaráról beszélnek s szerzőnk könyvének egyik leszűrődő tanulsága az, hogy a magyarok többé-kevésbé félreértették a francia forradalom eszméit, s csak mert ezt tették, azért válhatott a forradalmi ideológia itt-ott ösztönzővé a nemzeti élet újjáélesztésében. Igaz, hogy a francia szociológusok újabb megállapításai szerint a francia forradalom még bourgeois-forradalom volt, de azért e mellett a megállapítás mellett is érdemes leszögezni Eckhardt-tal a magyar reformkornak azt a jellegzetes furcsaságát, hogy ez a kor a *nemesség forradalmát* érte meg a főnemesség és a jobbság ellen.

Régi meggyőződéseim — aminek Petőfivel, a 49-es jersey-i emigránsokkal, s majd Jókaival kapcsolatban igyekeztem vagy igyekezni fogok han-

got adni — az, hogy a francia felvilágosodás, ill. forradalom eszméinek átvételére a magyarság egyrészt kedvező, másrészt teljesen alkalmatlan helyzetben volt. Míg az osztrák elnyomatás nálunk különösen rokonszenvessé tette a «szabadulás», a «szabadság» eszméjének minden elképzelhető formáját és eszközét, mert nálunk nem nemzeti király ült a trónon, mint a franciáknál, viszont a közös nemzeti baj összéből kovácsolta a társadalmi osztályokat s az osztályharcot nálunk jóval később is a semmiből kellett megteremteniök az agitátoroknak. Az a körülmény, hogy Magyarországon a kereszténység minden nagyobb jelentőségű árnyalata megvolt s hol nemes, hol erőszakos fegyverekkel versengett egymással, szinte eleve kizárta az elközböbsödésnek azt a porhanyós talaját, amely a nantesi ediktum visszavonása után keletkezett és amelyben kedvükre virulhattak a vallási közömbösség, helyesebben az egyházak ellen való türelmetlenség dudvái. Egyébként a francia forradalom első napjaiban a francia papság époly derekasan és hazafiasan viselte magát, mint a magyar papság, amely mindig tökéletes lelki közösségben élt a világi magyarsággal. Olyankor tehát, amikor a francia szellem tetszetős formuláit átveszik a magyar írók, ezt legtöbbször a gyermek szent ártatlanságában cselekszik s kötetnyükben rózsává válnak a kenyerék, mint Szent Erzsébetében. Így szigetelődik kuriózzummá az éretlen *Pucelle* fordítása, aminek jelentőségét alig érthette meg magyar ember, s a *Henriade*-fordítók, a forradalmi kiáltvány kommentátorai szószerint, eszményi értelemben vették a hamis Voltaire és a guillotine árnyékában szavaló Robespierre mondatait. — Petőfi nagy embernek tartotta Béranger-t s leborult előtte, mert a maga nagy lelkének képét látta benne, mint valami folyó tükrében — pedig a folyó sekély volt és méltatlan hozzá. A mi magyar utópistáink utánózták és megbámulták a franciákat, de aztán — tudunkon kívül — átalakították őket a maguk képére s így lett — vagy lehetett volna — 1848-ban gyakorlatilag is életképes, ideális alkotmányunk: a franciák négy forradalom után is vajon eljutottak-e ehhez hasonló értékű és komolyságú nyugvóponthoz?

Mindegy: a francia felvilágosodás, ha kerülő úton is, hozzásegített bennünket gyorsabb tempójú reformmozgalmakhoz s ez politikai jelentősége. De vallási téren gyöngítő, nyugtalanító és a mi ideológiánkkal merőben ellentétes eszméinek semmi «enyhítő körülményét» nem látjuk, s így az a visszahatás, amely katolikus és protestáns részről egyaránt megindult s amelynek szerzőnk nagy éleslátásra valló fejezeteket szentel, mindenképen jogosult volt.

Mint ez a pár gondolatsor is mutatja, Eckhardt könyvéről sokkal hálásabb dolog ismertetést írni, mint «kritikát»; s a legkönnyebb átengedni magunkat a sokrétűen feltáruló, színesebb, mert dokumentáltabb világ gondolatébresztő hatásának. Bessenyeiről, a *Contrat social*-ról írt tanulmányai után biztosan remélhető, hogy szerzőnk szellemtörténeti kutatásait hasonló szorgalommal, keretező rendszerességgel és általánosító tehetséggel folytatja.

HANKISS JÁNOS.

Dr. Motz Atanáz: A német irodalom története. Szent István Könyvek 24—25. Budapest 1925. 8-r. 293 l.

A Szent István Könyveknek van egy közös sajátosságuk, amely az első pillanatban már megvesztegetőleg hat: nagyon előkelő, ízléses, gondos, szép kiállításuk. Ez a közös vonás Motz Atanáz könyvecskéjénél egy rokon tulajdonsággal párosul, melyért sokan irigyelhetnék a szerzőt: nagyon jó érzékel az anyagbeosztás iránt. Ez az elég tekintélyes kötetke olyan világos, áttekinthető szerkezetű, hogy a felülett rengeteg anyag ellenére is szinte belekalapálja az olvasó emlékezetébe a főkorszakokat jellemző vonásaikkal, legkimagaslóbb íróikkal, költőikkel, az egész természetes fejlődésmenetet. Nyomdatechnikai szakértelemmel látjuk kiemelve az egyes fejezeteket, neveket, fő- és alcímeket, munkákat, írókat. «Eine saubere Arbeit» mondaná a német és ez nagy dicséret! A szerző nem rontotta el dolgát azzal sem, hogy a klasszikusokat más, elhanyagoltabb korok íróinak rovására túlságosan a tárgyalás középpontjába tolta volna. Szenvtelen, tárgyilagos igazságossággal van mindenkinek s mindennek a maga helye kijelölve, s szinte magától értetődő természetességgel halad a tárgyalás a legrégibb koroktól napjainkig, a legszebb arányos elrendezésben adva mindent, amit egy ilyen irodalomtörténetben adni lehet. Mert nem könnyű dolog ilyen, aránylag szűkre szabott keretben a német irodalomtörténetet a maga egészében nyújtani. Sőt a szerző — igen helyesen — arra is tekintettel volt, hogy speciális magyarhoni vonatkozásokat kellő helyen és terjedelemben szóvá tegyen. Már a bevezető részben találkozunk a honi németiség településtörténetével, később íróival. Ezért külön elismerés és köszönet illeti a szerzőt.

A könyv szeretettel és lelkesedéssel is van írva s emiatt kedves olvasmánya lehet majd mind az ifjúságnak, mind a nagyközönségnek. A kath. olvasó mindenütt a saját ideáljainak kidomborításával találkozik benne. A fölfogás helyenként túlzottan konzervatív.

Épen azért, mert a könyv megérdemli, hogy komolyabban foglalkozzunk vele, nem szabad elhallgatni fogyatkozásait sem. Ezek a fogyatkozások persze sok német irodalomtörténettel közösek (németországiakat érve)! Az anyag nagyságát tekintve nem is várhatunk mindenütt teljesen önálló át- és feldolgozást, de a másodkézből vett megjegyzések helyenként mégis emlékeztetnek arra, hogy más lenne az ideál. Sajnos, nincs szerzőnknek egységes szempontja az értékelésnél: az irodalomtörténetírást nála sem előzte meg egy elméleti alapvetés, a főproblémák tisztázása — nem magában a könyvben, csak eredményét kellene látnunk a módszeren. Kifogásolhatjuk azonban azt is, hogy a szerző több nagyon fontos művet nem olvasott újra át közvetlenül a róluk való írás előtt s így elmosódó emlékképekre avagy ismét másodkézből vettekre támaszkodva kisebb hibákat ejtett. Példa legyen erre az 54. l. e mondata Tristan-nal kapcsolatban: «Egy ütközet alkalmával Tr. mérges lándzsától megsebesül és Irország királynéjának udvarában keres gyógyulást». (Nem ütközetben, hanem párviadalban! Nem lándzsától, hanem karától stb.) További kérdés: miért idézi a szerző egy 1925-ös évjelöléssel megjelenő munkában a felsorolt irodalomtörténeteket régibb s nem a legújabb kiadásokban? Miért nem vesz tudomást igen fontos újabb művekről e téren? Itt persze a jelen nehéz viszonyok is közrejátszhattak. Végül: egyes kima-

gasló alakokat (pl. Lessing, Herder, Hebbel stb.) túlságosan kedvezőtlenül ítél meg, miben pedig még az ő elfoglalt álláspontjáról nézve a dolgokat (lásd továbbá a fentebb érintett egységes szempontot!) sem mehetünk vele. És itt sem önálló ítéletében; Lindemann befolyásolta, sőt pontos átvételek lehettek. A kiírások, átvételek különben is lépten-nyomon szembetűnnek s bántólag hatnak.

KOSZÓ JÁNOS.

Borbély István: A magyar irodalom története 1825-ig. — Kolozsvár, Minerva r.-t. kiadása, 1924. 8-r., 388, VII. l.

Borbély István magyar irodalomtörténete tiszteletreméltó és nehéz vállalkozásnak becsületes eredménye. Tankönyvnek készült, az oláh uralom alatt álló magyar középiskolák számára. Borbélynak tehát meg kellett találnia az utat, a hangot, a módot, amellyel a legnemzetibb tárgyak egyikét olyként tárgyalja, hogy könyvében az oláh cenzúra, oláh kultuszminisztérium kivetni valót ne találjon, és tárgyából mégis az ezeréves magyar haza lángoló szeretete sugározzék az ott sinylődő magyar ifjúság lelkébe, könyve a nemzeti szellem fejlődésének méltó képe legyen. Borbélynak ez valóban kitűnően sikerült. Semmit sem tagadott meg önmagából, nem kerülte meg feladatát: egészet és magyar szempontból is jót adott.

Kétségtelenül célja okolja meg munkájának nagy aláfestését, részletes kidolgozását is. Nem a magyar kultúra legfényesebb jelenségeit, fejlődésének leginkább kiemelkedő mozzanatait, hanem az egész magyar irodalmi műveltség mindenre kiható történetét tárgyalja, jól megalapozott, ügyesen fölépített munkával. Beöthy korszakos jelentőségű iskolakönyvei óta hasonló terjedelemben egy írónk sem fejtegette tárgyunkat. És ha nálunk a túlterhelés ellen küzdve, méltán törekszünk az irodalom *történetében* rövidebb lélegzetű összefoglaló munkára, mert hiszen a tanuló magának az *irodalomnak* minden nevezetesebb jelenségével megösmékedett már úgyszólván az elemi iskolától kezdve — a megszállott területeken más a helyzet.

Ez a szempont, a munka terjedelme, amelyhez az is hozzájárul, hogy ugyanez a könyv jegyzetekkel ellátva a nagyközönség részére is megjelent, már egymagában elegendő ok, hogy folyóiratunkban részletesebben foglalkozunk vele. De van a Borbély munkájának, amelynek ezúttal csak az első kötete van előttünk, ezen túlmenő érdeme is. Tudományosság és szakszerűség dolgában is nagy figyelmet érdemel, mert mindenképen *eredeti* munka. Sok fáradságnak, utánjárásnak, alapos tanulmányoknak becsületes gyümölcse. Önállóan, nagy képzettséggel, mély gondolkodásra valló fejtegetésekkel építi föl *irodalomtudományát* és mindvégig *önmagát* adja.

Az eredetiséggel természetesen vele jár, hogy *egyéni* is. Az egyéniség, amely könyvére rányomta bélyegét, nem közönséges tehetségre vall. A maga véleményét sohasem hallgatja el, legtöbbször helyesen indokolja meg, a másokét tiszteletben tartja és ha van hibája, sok hibája és tévedése a könyvnek, az részint éppen ennek, részint a szerző elszigeteltségének a következménye. A legújabb kutatások eredményeit nem ösmeri. Főltűnik ez pl. a hűn-probléma tárgyalásánál, kiviláglik verstani fejtegetéseinél — ez utób-

biaknál még a Gábor Ignác indokolatlan hipotézisét is egyenrangúnak tartja az Arany János, a Négyesy elméletével — a krónikák ismertetésében stb. Ezekért, mondhatni, nem felelős szerzőnk. Vannak tévedései, amelyek néha inkább elírások. Ilyenekkel kivált az évszámok megjelölésénél, néha egyebekben is találkozunk. 1713-ban Mária Terézia érdekében változik meg a trónöröklés rendje (181. l.). Apácai Csere János Magyar Encyklopaediája *kis lexikon* (172. l.). Balassát amolyan magyar *Casanovának* kellene tartanunk (91. l. Filius ante patrem). A biedermeier korban *Strauss János* keringőit játszották (225. l.). Csokonainak csak *három* vígjátéka maradt ránk (307. l.). Katona 1792-ben született (323. l.) stb. Ezeknél zavaróbb körülmények, hogy pl. Mikes Kelemt a 17. században tárgyalja, és szinte bizarr, hogy a *Törökországi leveleket* ugyanakkor Goethe Wertherjével veti össze; Katona Józsefen régen túl vagyunk — Borbély őt is a magyaros irány követői közé sorolja — amikor Szentjóni Szabó László, *Mátyás királyával*, élénk kerül. Mindez persze csak egy-egy találmányra kikapott adat, amelyet még bőven megszerezhetnénk.

Egyéni és önálló ítéletei között is sok van, amely revízióra szorul. Általánosságban kidomborodik a munkában az erdélyi vonatkozás — ez természetesen — és van benne nem célzatos, talán nem tudatos, de erős protestáns jelleg is. A középkori magyar irodalmat nem méltányolja eléggé. Zrinyivel szemben kissé elfogult. Pázmányt nem szereti. Tordai Jánosnak aránytalanul több hely jut, mint Katona Istvánnak, akivel pár sorban végez. A protestáns iskoláztatásról, a protestáns iskoladrámáról részletesen, lapokon át szól, a minorita, pálos, piarista drámákra nem jut helye. Ismételjük, ez csak helyenkint nyilvánul meg. E mellett azonban az rokonszenv is sok szerepet játszik Borbélynál: Szenczi Molnár Albert, Veresmarti Mihály sokkal melegebb méltatást kapnak, mint pl. Zrinyi vagy Apácai Csere János. A barokk-irányt vagy pl. Virág Benedeket túlbecsüli, Kazinczyval rideg, Bessenyeivel nem igazságos. Ezek a munkának olyan egyenlenségei, amelyeken egy új kiadásnak segítenie kell. Mi a könyv értékét becsüljük meg vele, amikor a hibáknak, tévedéseknek egy-egy példájára rámutattunk.

Ítéleteinek — ha néha tévesek is — erényük a magas szempont, amelyből őket alkotja. Jellemző példa erre a *Bánk bán* fejtegetése. Nem értünk vele mindenben egyet, de el kell ismernünk, hogy művészi és nem modoros munkát végzett. Amit ír, az mindvégig érdekes, lendületes és szakszerű. A korszakok képe elevenen tárul föl előttünk, alakjai élnek, jellemzéseinek legtöbbje éles és találó. Alapos tanulmányainak bizonyítéka sok új megállapítása is, amelyek — ha megállják a sarat — (a könyv jegyzetes kiadásához nem jutottunk) a tudományos kutatás részleteit is érdeklik. Faludi Ferenc költeményeiről pl. azt írja, hogy legtöbb költeményének alap gondolata megvan az *Udvari emberben*. Amade szerelmes verseiről, hogy nagy hatással voltak Kisfaludy Sándorra, sőt egy párhuzamos részre is utal. Báróczinak Mészáros Ignác volt a példaképe. A *Magyar századok* Vörösmarty egyik forrása volt. Mindez bizonyításra szorul, ami persze nem az iskolakönyv feladata. Érthető érdeklődéssel várjuk a kötet folytatását. Kíváncsi volna, ha annak adatait és megállapításait még kéziratban gondosabban ellenőriztetné. Az első kötetnek sok hibája és tévedése van,

de valamennyi könnyen kiküszöbölhető; és örömmel állapítjuk meg szemben velük a könyvnek nagy érdemeit, sok eredményét és komoly jelentőségét. Ezek azt bizonyítják, hogy a legkényesebb feladatok egyike hivatott kezekbe került és méltó gyümölcse érelődött.

GÁLOS REZSŐ.

Dalmady Győző Költeményei. Budapest, 1924, Kisfaludy-Társaság. 8-r. 128 l.

Dalmady, akinek válogatott költeményeit Sajó Sándor szerkesztésében közrebocsátja a Kisfaludy-Társaság, a 60-as és 70-es évek egyik legkedveltebb és legnépszerűbb lírikusa volt. Győry Vilmos így jellemezte: »Valóban elmondhatjuk az ő költészetéről, hogy abban az emberi természetnek legszebb, legjobb és legnemesebb része szól hozzánk.» (L. Győry Vilmos: Koszorú című antológia.)

Ezt az 1856-tól 1904-ig terjedő költői pályát igyekszik bemutatni az új kötet, minden időszakból és a versek mindenféle fajtájából vett szemelvényekkel, egyes verseknek új átdolgozott formájában, s a költő élete végéről több, még napvilágot nem látott vers közlésével. S minthogy verseiből 1876 óta teljes gyűjteményes kiadás nem volt, ennél fogva ez az emlékkiadás különös irodalomtörténeti jelentőségű.

Dalmady kiválóan a szerelem költője. Hazafias versei szabad, erős boldog Magyarország eszményének szolgálatában állanak. Egyik-másik költeményét a 60-as évek ifjúsága hitvallásául fogadta. (L. Várady Antal: Pesti Hírlap 1888. szeptember 26.)

Vannak még családi és vegyes dalai, néhány elbeszélő verse és műfordítása.

A kötetet Sajó Sándor rendezte sajtó alá, aki a költő emlékét megörökítő beszédében (L. Kisfaludy-Társaság Évlapjai 1917—1918. évfolyam) így jellemezte D. költészetét: »Tartalomnak és formának szerencsés harmóniája, tartalomban az érzés melege s a természet képeibe olvadása, formában a ritmus könnyűsége és dallamossága tesz kedvessé és értékessé legszebb dalait.»

Megemlíthjük, hogy a költő hagyatékában három kötet költemény, két kötet szépirodalmi jellegű prózai dolgozat és egy kötet jogi szakirodalmi dolgozat maradt; ez a teljes gyűjtemény a jobb időkre vár, hogy megjelenhessenek.

K. K. J.

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

1924.

I.

- Alszegehy Zsolt.* Egy esztendő a magyar szépirodalomból. Élet 14. sz.
Babits Mihály. Irodalmi problémák. — Ism. Alexander Bernát.
P. Lloyd 141. reg. sz. — Tersánszky J. Jenő. Nyugat 281. l.
Benedek Marcell. A modern magyar irodalom. — Ism. r. r. Uj Nemz.
157. sz. — Turóczi-Trostler J. P. Lloyd 232. esti sz.
Borbély István. A magyar irodalom története. Kolozsvár. — Ism.
Császár Elemér. Erdélyi Irod. Szemle 322—328. l.
Császár Elemér. Egy félév magyar szépirodalma. U. o. 337—346. l.
Császár Elemér. Az Athenaeum színi kritikái. Bud. Szemle 197. köt.
46—69. l.
Eckhardt Sándor. A francia forradalom eszméi Magyarországon. —
Ism. —i. Uj. Nemz. 274. sz.
Erdély lelke. Gyűjtemény élő erdélyi novellairók műveiből. — Ism.
r. r. Uj Nemz. 228. sz.
Farkas Gyula. Magyar irodalomtörténetírás Erdélyben. EPhK. 61—63 l.
Gulyás József. A magyar Szép Magelona kora. Ik. 135. l.
György Lajos. Az erdélyi magyar sajtó öt éve. (1919—1923.) — Ism.
—i. Uj Nemz. 204. sz.
György Lajos. Magyar elemek a világirodalomban. — Ism. r. r.
Uj. Nemz. 198. sz. — Kristóf György. Erdélyi Irod. Szemle 329. l.
Horváth János. Barokk ízlés irodalmunkban. Napkelet IV. 334—348 l.
P. Jánossy Béla. Drámai előadások a kolozsvári magyar színházban.
Erdélyi Irod. Szemle 357—359 l.
A Kisfaludy Társaság Évlapjai. 56. köt. — Ism. V. M. Napkelet IV. 451 l.
Kristóf György. A magyar líra mai főképviselei Erdélyben. Cultura
309—319 l.
Schöpflin Aladár. A magyar irodalom a huszadik században. — Ism.
Rédey Tivadar. Napkelet III. 271—279 l.
Solymossy Sándor. A Toldi-monda keletkezése. IK. 1—18., 81—96 l.
Timár Kálmán. A Debreceni kódex két példája. U. o. 134. l.
Timár Kálmán. Premontrei kódexek. — Ism. Zs. Élet 22. sz.
Váczy János és Rédeyné. Irodalmi levelestár. — Ism. Zsigmond
Ferenc. Prot. Szemle 531. l.
Voinovich Géza. Irodalmunk fénykora és mai állapota. Közművelődés
245—249. l.
Weber Artur. A magyar Simplicissimus új köntösben. Napkelet
IV. 355. l.
Zoltvány Irén. Erotika és irodalom. — Ism. Székely György. EPhK.
57—61 l.

II. Egyes írók.

Ady E. Ady-Muzeum. Szerk. Dóczy Jenő és Földessy Gyula. I. köt. — Ism. Schöpplin Aladár. Nyugat II. 563. l. — r. r. Uj Nemz. 245. sz. — m. j. Magyarság 256. sz. — Turóczi-Trostler József. P. Lloyd 244. esti sz.

Benedek Marcell. Ady-breviarium. — Ism. Turóczi Trostler József. P. Lloyd 244. esti sz.

Hatvany Lajos. Ady-Muzeum és Ady világa. (Vitakozás Földessy Gyulával.) Népszava 245—247. sz.

Hatvany Lajos. Ady világa. — Ism. Lengyel Menyhért. Nyugat 282—284. l. — Ady és a «mecénás». Népszava 251., 253., 255. sz. — Benedek Marcell. Csöndes válasz hangos Hatvanynak. U. o. 260. sz.

Kenedy Géza. Ady-problémák. 8 ór. Ujs. 171. sz.

Polgár Géza. Ady Endre, a szófogatatlan beteg. P. Napló 140. sz.

Rédey Tivadar. Ady-paszkvilusok. Napkelet IV. 453—455. l.

Révész Béla. Ady tragédiája. — Ism. Kárpáti Aurél. P. Napló 258. sz. — P. Lloyd 256. esti sz.

Surányi Miklós. Ady Endre körül. Nemz. Ujs. 159. sz.

Zulavski Andor. Írás Adyról. — Ism. Rédey Tivadar. Napkelet IV. 454. l. — V. Kath. Szemle 511. l.

Ambrus Zoltán. Mozi Bandi kalandjai. — Ism. Hantos Béla. M. Kultúra 618. l.

Apáczai Csere. Nemény Imre. A magyar nemzet tanítója. (Apáczai Csere János születésének 300. évfordulója alkalmából.) Néptan. Lapja 41—42. sz.

Áprily Lajos. Versek. — Ism. r. r. Uj Nem. 181. sz. — P. R. Szózat 151. sz. — B. G. Nemz. Ujság 134. sz. — Alszeghy Zsolt. Élet 16. sz.

Arany János. Összes munkái. Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. — Ism. Szász Károly. Bud. Hirl. 256. sz. — Sebestyén Károly. P. Lloyd 267. esti sz. — r. r. Uj Nemz. 263. sz.

Balogh József. Az «ünneprontók». Bud. Szemle 197. köt. 71—80. l.

Gulyás József. Arany egyik verséhez. IK. 135. l.

Óváry Zoltán. «Rózsa és Ibolya» Arany János verses népmeséje. Népelet 1., 2. évf. 23—30. l.

Tolnai Vilmos. Arany és Madách «aranyalmái». EPhK. 87. l.

Arany László. Zwei interessante unbekannte Briefe Ladislaus Arany's. Von Árpád Pásztor. P. Lloyd 188. esti sz.

Bajza. Badics Ferenc. Bajza József kiadatlan forradalmi költeményei. IK. 111—117. l.

Balassa B. D. L. Az új Balassa kiadásról. Bibliofil. Szemle 123—124. l.

Harsányi István. Adalékok a Balassa-irodalomhoz. IK. 131—134. l.

Radvánszky Kálmán br. A képes Balassa-kiadásról. Bibliofil. Szemle 78—81. l.

Balogh István. Koporsók szállnak. — Versei. — Ism. Zs. Élet 17. sz.

Beöthy Zs. Kéky Lajos. Beöthy Zsolt. — Ism. Sebestyén Károly. P. Lloyd 228. reg. sz. — r. r. Uj. Nemz. 233. sz.

Bérczy K. Fáy Ilona. Apróságok egy nagy ember életéből. Bud. Hirl. 177. sz. (Bérczy K. és Kemény Zs.)

Berde Mária. Haláltánc. Regény. — Ism. r. r. Uj Nemz. 210. sz. — Magyarság 250. sz. — P. Lloyd 209. esti sz.

Biró Lajos. Amor és Psyche. — Ism. r. r. Uj Nemz. 165. sz.

Bólyai. Dávid Lajos. A két Bólyai élete. — Ism. Dékányi Kálmán. Erdélyi Irod. Szemle 418. l.

Bródy S. Galamb Sándor. Bródy Sándor. Napkelet 279—281. l. — Ignotus. Nyugat. 180a—180d. l. — Dánielné Lengyel Laura. Bud. Hirl. 166. sz. — Sebestyén Károly. P. Lloyd 166. reg. sz. — P. Napló 166. sz. — Gergely Győző. Népszava 179. sz.

- Csathó Kálmán.** Földiekkel játszó égi tünemény. Regény. — *Ism. Brisits Frigyes. Kath. Szemle* 445. l. — Rédey Tivadar. Napkelet 259—261 l. — Szász Károly. Bud. Hirl. 139. sz. — Zs. Élet 15. sz.
- Csegey Gusztáv. Szívós Béla.** Csegey Gusztáv. — *Ism. r. r. Uj Nemz.* 204. sz.
- Csokonai. Fáy Ilona.** Csokonai. Bud. Hirl. 156. sz.
- Mitrovics Gyula.** Csokonai esztétikája. Hajdúföld 295. sz.
- Dobsa L. Szász Károly.** Emlékek régi írókról. (Dobsa Lajos születésének 100 éves fordulója.) 8 ór. Ujs. 210. sz.
- Domonkos I. Ujlaki Géza.** Domonkos István. *Nemz. Ujs.* 140. sz.
- Dugovich Viktor és Gajáry István.** Izzó homokon. Színmű 3 felv. Először adták a Várszínházban márc. 28.
- Erdélyi József.** Világ végén. Kötemények. — *Ism. Bodor Aladár. Magyarság* 256. sz. — P. Lloyd 256. esti sz.
- Tóth Aladár.** Erdélyi József. *Nyugat* II. 623—629. l.
- Erdős Renée.** A Borsó-hercegnő. Regény. — *Ism. r. r. Bud. Szemle* 197. köt. 319. l. — Szász Károly. 8 ór. Ujs. 147. sz. — Hoványi Béla. M. Kultúra 518. l. — Zs. Élet 15. sz.
- Fáy Ilona.** Elbeszélések. — *Ism. —ai. Uj Nemz.* 257. sz.
- Fessler. Koszó János.** Fessler Aurél Ignác. — *Ism. Pukánszky Bél. EPhK.* 55—57. l. — Farkas Gyula. *Ung. Jahrb.* 408. l.
- Földes Imre.** Kis muszkák. Színmű 3 felv. Először adták a Renaissance-szính. okt. 25.
- Földi Mihály.** A mámorosak. Regény. — *Ism. r. r. Uj Nemz.* 135. sz. — Tóth Árpád. *Nyugat* II. 482. l. Szilágyi Géza. P. Napló. 152. sz. — (Li.) 8 ór. Ujs. 192. sz. — Sebestyén Károly. P. Lloyd 140. esti sz. — Sándor és Sándor. — *Ism. r. r. Uj Nemz.* 135. sz. — Szinnyi Ferenc. Napkelet IV. 360—362. sz.
- Gárdonyi Géza.** Ida regénye. — *Ism. r. r. Uj Nemz.* 175. sz. — Várdai Béla. Kath. Szemle 505—507. l.
- Bárdos József.** Gárdonyi lelke. Élet 14—15. sz.
- Gulyás Pál és Juhász Géza.** Testvérgályák. — *Ism. Baros Gyula. Napkelet* IV. 450 l.
- Gyallay Domokos.** Föld népe. — *Ism. Rass Károly. Erdélyi Irod. Szemle.* 421—423. l. — r. r. Uj Nemz. 228. sz.
- Gyöngyösi I. Kristóf György.** Gyöngyösi István népszerűsége. U. o. 335 l.
- Hangay Sándor.** Regös énekek Erdélyországból. — *Ism. i. Uj Nemz.* 192. sz. — T. A. Uj Idők 34. sz.
- Harsányi Kálmán.** Utolsó fölgylás. — *Ism. Rédey Tivadar. Napkelet* IV. 350—352. l.
- Harsányi Zsolt.** Az arany holló. — *Ism. r. r. Uj Nemz.* 239. sz. — S. K. P. Lloyd 232. esti sz.
- Havas Rezső.** Fényben. 1924. — *Ism. Brisits Frigyes. Kath. Szemle* 508 l.
- Heltai Gáspár. Csűry Bálint.** Heltai Gáspár háromnyelvű szótára 1589-ből. Kolozsvár. — *Ism. Kiss Ernő. Erdélyi Irod. Szemle* 328. l.
- Heltai Jenő. Harsányi Zsolt.** Heltai Jenő versei. *Nyugat* 69—75. l.
- Ignotus. Babits Mihály.** Ignotusról. *Nyugat* II. 661. l. — Fenyő Miksa. U. o. 669—671. l. — Karinthy Frigyes. U. o. 697. l. — Tersánszky J. Jenő. U. o. 700—702. l.
- Dóczy Jenő.** Ignotus irodalomtörténeti szerepe és jelentősége. U. o. 672—696 l.
- Felek Gyula.** Ignotus és az élet. U. o. 710. l.
- Ferenczy Sándor.** Ignotus — a megértő. U. o. 713. l.
- Földi Mihály.** Ignotus. — Élet és eredmény. U. o. 703—710. l.
- Schöpf Aladár.** Ignotus sorsa. U. o. 662—665. l.
- Pikler Gyula.** Néhány szó. U. o. 668. l.
- Jakab Ö. Bernát Pál.** Az «erdélyi irodalom» és Jakab Ödön Élet 18. sz.

Jókai. Jókai és Gyulai ismeretlen levélváltása. Közli Tábori Kornél. Uj Idők 49. sz.

Déri Gyula. Jókai utolsó felolvasása. Magyarság 277. sz.

Jablonkay Gábor. Jókai tendenciája. M. Kultúra 392—404. l.

Sikabonyi A. Romain Rolland levele Jókairól. Bud. Hirl. 276. sz.

Tábori Kornél. Jókai és a színészet. Szinh. Élet 52. sz.

Zsigmond Ferenc. Jókai. 1924. — *Ism.* Baross Gyula. Prot. Szemle 372—377 l. — Szász Károly. Bud. Hirl. 236. sz. — Sebestyén Károly. P. Lloyd. 244. esti sz. — Zs. Élet 21. sz. — Dénes Szilárd. Néptan. Lapja. 41—42. sz. — r. r. Uj Nemz. 216. sz.

A száz esztendő Jókai. Magyarság 277. sz. Jókai. P. Napló 236. sz.

Kántorné. *Siklóssy Pál.* Kántorné leveles ládájából. (Kántorné német színpadon.) 8 ór. Ujs. 188. sz. (Kántorné és Dérnyé.) U. o. 192. sz.

Karinthy Frigyes. Harun al Rasid. Novellák. — *Ism.* r. r. Uj Nemz. 257. sz.

Nagy Lajos. Karinthy Frigyes. Nyugat II. 448—457 l.

Kármán J. Szinnyei Ferenc. Kármán József és az Uránia névtelenjei. — *Ism.* Császár Elemér. IK. 143. l.

Kemény Zs. Papp Ferenc. Báro Kemény Zsigmond. II. köt. — *Ism.* Császár Elemér. Századok 787. l.

Szinnyei Ferenc. Kemény Zsigmond munkássága. — *Ism.* GR. IK. 143. l. Lásd *Bérczy K.*-nál is.

Kodolányi János. Szép Zsuzska. Regény. — *Ism.* Kárpáti Aurél. P. Napló 239. sz. — S. K. P. Lloyd 232. esti sz.

Komáromi János. Vidróczki s még néhány ágrulszakadt. — *Ism.* Vajthó László. Napkelet IV. 455. l. — Hamvas József. Bud. Hirl. 186. sz. — Szilárd János. Magyarság 197. sz. — Gáspár Jenő. Uj Nemz. 192. sz. — Hé, kozákok. — *Ism.* Hartmann János. Napkelet IV. 446—448. l. — Németh Antal. Magyarság 267. sz. — F. Z. Szózat 287. sz. — Züg a fenyves. — *Ism.* A. Zs. Élet 24. sz. — *my.* Magyarság 232. sz. — r. r. Uj Nemz. 222. sz.

Kosztolányi Dezső. A bús férfi panasza. — *Ism.* Rédey Tivadar. Napkelet IV. 358—360 l. — Alszegehy Zsolt. Élet 19. sz. — Forbáth Sándor. Uj Idők 28. sz. — Turóczi-Trostler József. P. Lloyd 186. esti sz. — **Pacsirta.** — *Ism.* Turóczi-Trostler József. P. Lloyd 186. esti sz. — Zs. Élet 15. sz.

Kozma Andor. Goethe Faustja (fordítás). — *Ism.* r. r. Uj Nemz. 268. sz.

Kölcsey. *Sik Sándor.* Kölcsey-breviarium. — *Ism.* Gyulai Ágost. EPhK. 631.

Kristóf György. Erdély lelke. — *Ism.* Kovács Ferenc. Erdélyi Irod. Szemle. 419—421. l. — Bodor Aladár. Magyarság 232. sz.

Krúszelyi Erzsébet. Hangtalan lírán. M.-Sziget. — *Ism.* r. r. Uj Nemz. 239. sz. — Rass Károly. Erdélyi Irod. Szemle. 318—321. l.

Kuthy L. Borbély István. Kuthy Lajos. U. o. 353—356. l.

Ligeti E. Rass Károly. Erdélyi modern költők. — *Ism.* Ligeti Ernő. Erdélyi Irod. Szemle. 347—353. l.

Madách. *Tolnai Vilmos.* Arany és Madách «aranyalmái». EPhK. 871.

Makka Sándor. Élet fejedelme. Kolozsvár, 1924. — *Ism.* Hartmann János. Napkelet IV. 369. l.

Mátrai Guidó. Vad nyugat veszélyben. — *Ism.* r. r. Uj Nemz. 192. sz. — Csapó György. M. Kultúra. 636. l.

Mécs László. Hajnali harangszó. Ungvár. — *Ism.* Váth János. M. Kultúra 692. l.

Molnár Ferenc. Az üveg cipő. Vigj. 3 felv. Először adták a Víg-szinh. nov. 15. — Bulcsú. Üveg cipő — Üvegerkölc. Szózat 273. sz.

Moly Tamás. Vörösbegy kalandjai. — *Ism.* T. A. Uj Idők 29. sz. — Bluff. — *Ism.* r. r. Bud. Szemle. 197. köt. 318. l.

Móricz Zsigmond. A vadkan. Színmű 3 felv. Először adták a Víg-szinh. okt. 22.

Nagy Zoltán. Elégiák. — *Ism.* Turóczi-Trostler J. P. Lloyd 167. esti sz.

Nil. Testamentom. — *Ism.* T. A. Uj idők 34. sz. — Zs. Élet 17. sz.

Nyáry Andor. A boltiszolga. — *Ism.* r. r. Uj Nemz. 181. sz.

- Nyirő József.** Jézus-faragó ember. — Ism. Hartmann János. Napkelet IV. 369. l.
- Östör Antal.** Életem magasra törő lángja — versei. — Ism. ö. Bud. Hirl. 203. sz.
- Ősz István.** Mind egyformák! Elbeszélések. Szombathely. — Ism. Váth János. M. Kultúra 579. l.
- Pakocs Károly.** Forró szavak. Szatmár. 1924. — Ism. Zs. Élet 18. sz.
- Petőfi S.** Alexander Petőfis Gedichte. Herausg. v. R. Gragger. — Ism. Fabula János. 8 ór. Ujs. 268. sz.
- Lapok Petőfi Sándor naplójából. Pest, 1848. Sajtó alá rend. Rexa Dezső. — Ism. Gyulai Ágost. EPhK. 90. l.
- Hajdu Nikolaus.** Der Rabbi von Offenbach. (Der deutsche Uebersetzer Petőfis.) P. Lloyd 232. esti sz. (Goldschmidt Israel.)
- Müller Lipót.** Petőfi politikai költészete és Béranger. — Ism. Szinnyei Ferenc. Napkelet III. 258. l.
- Pintér Ferenc.** Ostromolják a várost. — Ism. Babits Mihály. Nyugat II. 422. l.
- Porkoláb István.** Álló toronyóra. — Ism. Sz. D. Prot. Szemle 577—580 l.
- Radványi Sándor.** Szabolcsi virágok. Nyiregyháza. — Ism. Váth János. M. Kultúra 579. l.
- Rákosi Viktor.** Boldog idők, boldog emberek. — Ism. Szász Károly. Bud. Hirl. 245. sz.
- Ráskai Ferenc.** Kanári Zoltán. Reg. — Ism. —i. Uj Nemz. 251. sz.
- Révai K. Kiss Ernő.** Révai Károly. (1856—1923.) Cultura 59—63. l.
- Schöppflin A. Gyergyai Albert.** Schöppflin Aladár. Nyugat 219—227. l.
- Surányi Miklós.** Az eliziumi mezőkön. — Ism. Kállay Miklós. Nemz. Ujs. 221. sz. — Papp Viktor. Szózat 220. sz. — n. P. Lloyd 221. esti sz.
- Kain és Ábel. Az örvény. — Ism. r. r. Uj Nemz. 141. sz.
- Szabó D. Ajtay Miklós.** Szabó Dezső esztétikája. Szózat 287. sz.
- Hoványi Béla.** Prolegomena Szabó Dezsőhöz. Élet 13. sz.
- Szabó K. Csánki Dezső.** Szabó Károly emlékezete. Századok 689—694 l.
- Márki Sándor.** A százszentendős Szabó Károly. Magyarság 262. sz.
- Szabolcska. Brisits Frigyes.** Szabolcska Mihály. Élet 15. sz.
- Széchenyi I. Vízota Gyula.** Széchenyi nyelvkésztsége és helyesírása. M. Nyelv 116—122. l.
- Szederkényi Anna.** Lázadó szív. — Ism. r. r. Uj Nemz. 170. sz. és Bud. Szemle 197. köt. 319. l.
- Szegedi István.** Gurul a szív. — Ism. P. Lloyd 167. esti sz.
- Szenes Béla.** Az olasz asszony. Vigj. Először adták a Belvárosi Szính. okt. 31.
- Szép Ernő.** Büneim. — Ism. r. r. Uj Nemz. 147. sz. — Zs. Élet 14. sz.
- Tersánszky J. Jenő.** Nyugat II. 65. l.
- Sziklay Ferenc.** Hangzatka. Berlin. 1924. — Ism. Szinnyei Ferenc. Napkelet IV. 353. l. — Brisits Frigyes. Kath. Szemle 507. l. — r. r. Uj Nemz. 159. sz. — Alszegehy Zsolt. Élet 13. sz. — Weber Artur. P. Lloyd 167. esti sz.
- Szily K. Trócsányi Zoltán.** Szily Kálmán. 1838—1924. Nyugat 277—280 l.
- Szombati-Szabó István.** Életem. Lavinák élete. Régi japán költők. — Ism. Hartmann János. Napkelet IV. 370. l. — r. r. Uj Nemz. 153. sz. — Zs. Élet 16. sz.
- Bisztray Gyula.** Szombati-Szabó István. Nemz. Ujság 146. sz.
- Tersánszky I. Jenő.** Jámor Óska. — Ism. Zsigmond Ferenc. Prot. Szemle 581. l.
- Tompa M.** Ismeretlen Tompa-versek. Közli Császár Elemér. IK. 130. l.
- Szász Károly.** A virágregék költőjéről. 8 ór. Ujs. 35. sz.
- Tormay Cécile.** Megállt az óra. — Ism. Gulyás Sándor. Prot. Szemle 580. l. — Szilárd János. Magyarság 232. sz. — Szederkényi Anna. Nemz. Ujs. 243. sz.

- Ván Benjamin.** Napraforgók. — *Ism. Szász Károly.* Bud. Hirl. 148. sz.
Vargha Gyula. Ködben. — *Ism. Dánielné Lengyel Laura.* Bud. Hirl.
172. sz. — *A végtelen felé.* — *Ism. Várdai Béla.* Kath. Szemle 442—444 l.
— szem. Prot. Szemle 529. l.
László István. Vargha Gyula. Élet 17. sz.
Vietorisz József Senki Pál. Költői elb. — *Ism. r. r. Uj Nemz.* 274. sz.
Viharban. Szerk. Benyovszky Pál és Juhász Géza. — *Ism. Baros Gyula.*
Napkelet IV. 450. l.
Vörösmarty. *Alszeghy Zsolt.* Vörösmarty-breviarium. — *Ism. Gyulai*
Ágost. EPhK. 63. l. — (V—y) Magyarság 197. sz.
Walter Gyula. Izenet a világnak. (Versek). — *Ism. r. r. Uj Nemz.* 228. sz.
Wlassics Tibor br. Mesél a lelkem. — *Ism. Feleki Sándor.* Uj Idők 28. sz.
Zichy G. gr. *Kozma Andor.* Zichy Géza gróf. Bud. Hirl. 268. sz.

Összeállította HELLEBRANT ÁRPÁD.

A szerkesztőhöz beküldött könyvek.*

I. Tudományos művek.

- Baros Gyula**: Jókai és Arany. Szerző kiad. N. 8-r. 14 l.
Beöthy Zsolt: Jókai Mór emlékezete. (Uj kiadás.) Lampel, K. 8-r. 40 l.
Bergson, Henri: Metafizikai értekezések. Ford. Dienes Valéria. Franklin, 153 l.
Bergson, Henri: Idő és szabadság. Ford. Dienes Valéria. Franklin, 199 l.
Bognár Cecil: Tanulmányok a gyermeki lélekről. Berlin, Voggenreiter. K. 8-r. 114 l.
Borbély István: A mai unitárius hitelvek kialakulásának története. I. Kolozsvár, Minerva. N. 8-r. 104 l.
Bourdeau, Jean: A jelenkori gondolkodás mesterei. Ford. Fredericzy M. és Imrei F. Athenaeum, 1924. 211 l.
Cherbuliez, Victor: Művészet és természet. Ford. Geöcze Sarolta. Athenaeum. 248 l.
György Lajos: Balogh Endre emlékezete. Kolozsvár, Minerva. 35 l.
Horváth Ödön: Bredeczky Sámuel élete. Horváth Ödönné kiadása. 1924. N. 8-r. 411 l.
Kallós Ede: Görög élet és műveltség. Athenaeum. 199 l.
Lebon Gusztáv: Vélemény és hit. Ford. Franklin, 1924. K. 8-r. 344 l.
Loczka Aiajos: Az alchimia története. M. középisk. tanárok nemz. szöv. K. 8-r. 218 l.
Riedl Frigyes: A magyar irodalom főirányai. Lampel. K. 8-r. 113 l.
Schmidt József: Ázsia világossága. Buddha élete, tana és egyháza. Athenaeum. 286 l.
Schopenhauer: Tanulmányok. II. sor. Ford. Schmidt József. Pantheon. K. 8-r. 242 l.
Zelovich Kornél: Széchenyi és a magyar közlekedésügy. Akadémia. N. 8-r. 59 l.
Az orvosi tudomány mai mesterei. Markusovszky-Társaság. 1924. N. 8-r. 196 l.

II. Közérdekű művek.

- Balassa József**: Angol nyelvtan. Lampel. K. 8-r. 128 l.
Borbély István: Jókai emlékezete. Kolozsvár, Minerva. N. 8-r. 16 l.

* A *Budapesten* megjelenteknél a *hely*, az *1925-ben* megjelenteknél az *év*, a rendes *8-r.*-űeknél az *alak* megjelölését elhagytuk.

- Ferenc József** bizalmas levelezése és titkos rendelkezései. Légrády, 1924. 552 l.
- Kant** filozófiája. Gondolatok műveiből. Ford. Polgár Gyula. Lampel. K. 8-r. 60 l.
- Kőrös Endre**: Jókai nemzeti jelentősége. Pápa, szerző kiadása. 17 l.
- Marton János**: A sárospataki ref. főiskola Jókai-ünnepélyének beszédei. Sárospatak, 23 l.
- Ossendowski F.**: Állatok, emberek és istenek. Ford. Sajó Aladár. Franklin. 240 l.
- Papini**: Krisztus története. Ford. Révay József. Athenaeum. 572 l.
- Pásztor Árpád**: Tolsztoj tragédiája. Athenaeum. 199 l.
- Ravasz László**: Százados énekek. Studium. K. 8-r. 53 l.
- Révész Béla**: Beethoven miniatűrök. Athenaeum. K. 8-r. 143 l.
- Rousseau**: Egy magános sétáló vallomásai. Ford. Rácz Lajos. Franklin, 1924. 180 l.
- Szőnyi Ottó**: Pécsi Utmutató. Pécs, Danubia. 112 l.
- Vértess József**: Erzsébet magyar királyné. Wodianer, 1924. K. 8-r. 137 l.
- Wells, H. G.**: Új világ a régi helyén. II. kiad. Ford. Mikes Lajos. Franklin, 1924. 296 l.
- Wilde Oszkár**: Az emberi lélek és a szocializmus. Ford. Mikes Lajos. Franklin, 1924. 186 l.
- Római utikalauz. Pallas, k. 8-r. 305. l.

III. Regények, elbeszélések, mesék.

- Beecher-Stowe**: Tamás bácsi kunyhója. I—II. K. Ford. Kosáryné Réz Lola. Athenaeum. 348, 360 l.
- Burnett, F. H.**: A titkos kert. Athenaeum. 195 l.
- Casson, Herbert N.**: Tizenkét tip. Athenaeum. 79 l.
- Couperus, Louis**: Psyche. Ford. Balogh Barna. Franklin, 1924. 135 l.
- Dosztojevszkij**: A játékos. Ford. Szabó Endre. Révai, 1924. 195 l.
- U. az**: Fehér éjszakák. Ford. Szabó Endre. Révai, 1924. 192 l.
- U. az**: Netocska Nezvanovna. Ford. Szabó Endre. Franklin. 211 l.
- Gaal Mózes**: A fekete apostol. Légrády. 191 l.
- Galsworthy, John**: A sötét virág. Ford. Házsongárdy Gábor. Franklin. 259 l.
- Gárdonyi Géza**: Ábel és Eszter. Légrády, 1924. 204 l.
- Hauff, W.** Mesék. Ford. Kosáryné Réz Lola. Athenaeum, 1924. 442 l.
- Herczeg Ferenc**: A honszerző. V. kiad. Singer és Wolfner. 214 l.
- U. az**: Arianna. III. kiadás. Singer és Wolfner. 157 l.
- U. az**: Szerelmesek. Elb. IV. kiad. Singer és Wolfner. 216 l.
- Huysmans**: Úton. Ford. Várkonyi Nándor. Athenaeum. 464 l.
- Jerome, K. Jerome**: Minden út a Kálváriára vezet. Ford. Bartos Zoltán. Franklin. 294 l.
- Krúdy Gyula**: Mesemondások Jókai Mórról. N. 8-r. 190 l.
- Lagerlöf, Selma**: A császár. Ford. Leffler Béla. Franklin. 210 l.
- U. az**: U. az. Ford. Dobosi Pécsi Mária. Singer és Wolfner. 207 l.
- U. az**: Helga. Marianna. Ford. Benedek Marcell. Franklin. 130 l.
- Lengyel Laura, D.**: Rolandné. Athenaeum. 200 l.
- Level, Maurice**: A névtelen sziget. Ford. ifj. Bókay János. Athenaeum. 169 l.
- London, Jack**: Eden Martin. I—II. Ford. Bartos Zoltán. Athenaeum. 258, 256 l.

- Moly Tamás**: Vörösbegy kalandjai. I—III. Singer és Wolfner. 208, 200, 208 l.
Roboz Andor: A babatündér. Athenaeum. 115 l.
Rouquette, Louis-Frédéric: A nagy fehér csönd. Ford. Kosáryné Réz Lola. Athenaeum. 160 l.
U. az: A kóbor állat. Ford. Kosáryné Réz Lola. Athenaeum. 222 l.
Swan, Anni: Mesék az ezertó országból. Ford. Sebestyén Irén. Athenaeum. N. 8-r. 142 l.
Tristan, Bernard: A boxbajnok. Ford. Tóth Endre. Athenaeum. 138 l.
Wells, H. G.: A szenvedélyes barátok. Ford. Mikes Lajos. II. kiadás. Lampel. 401 l.
U. az: Emberistenek. Ford. Karinthy Emilia. Lampel. 265 l.
U. az: Világok harca. Ford. Mikes Lajos. Franklin. 199 l.
Zuccoli: Hát így történt. Ford. Komor Zoltán. Athenaeum. 126 l.

IV. Drámák.

- Bibó Lajos**: A juss. Pallas. 88 l.
Csathó Kálmán: A házasságok az égben köttetnek. Singer és Wolfner. 132 l.
Molnár Ferenc: Az üvegcipő. Franklin. K. 8-r. 182 l.
Móricz Zsigmond: A vadkan. Athenaeum. 1924. 118 l.
Rostand: A sasfiók. Ford. Ábrányi Emil. Lampel. K. 8-r. 282 l.
Shaw, Bernard: Szent Johanna. Ford. Hevesi Sándor. Athenaeum. 230 l.
Surányi Miklós: A halhatatlan ember. Singer és Wolfner. 128 l.

V. Költemények.

- Boross István**: Életkönyvek. Mezőtúr, szerző kiad. 1924. 96 l.
Kiss József: Utolsó versek. Athenaeum, 1924. N. 8-r. 92 l.
Thiring Gusztávné: Dalok és mesék. Szerző kiadása. 64 l.

Rendkívüli árleszállítás:

A MAGYAR REGÉNY TÖRTÉNETE

Írta:

CSÁSZÁR ELEMÉR

BUDAPEST, PANTHEON, 1922. 8-r. 336 l.

Ára — míg a készlet tart — 28.000 K.

MEGJELENT

és minden könyvkereskedésben kapható:

A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig

Írta:

CSÁSZÁR ELEMÉR

BUDAPEST, PALLAS, 1925. 8-r. 409 l.

Ára (felárral): 115.000 K.

MEGJELENT

és minden könyvkereskedésben kapható:

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND -

Írta:

PAPP FERENC.

Két kötet.

BUDAPEST, 1922, 1923. 8-r. 454, 585 l.

Ára füzve: 210.000 K.

A M. T. Akadémia kiadásában újabban
megjelent irodalomtörténeti munkák:

JÓKAI

Írta:

ZSIGMOND FERENC

BUDAPEST, 1924. 8-r. 415 l.

Ára: 105.000 K.

A SZENT LÁSZLÓ KORI
GESTA UNGARORUM
ÉS
XII–XIII. SZÁZADI LESZÁRMAZÓI
(FORRÁSTANULMÁNY.)

Írta:

HÓMAN BÁLINT

BUDAPEST, 1925. Legn. 4-r. 108 l.

Ára: 105.000 K.

Pallas rt. nyomdája Budapesten. (Tel.: 5–67). Felelős vezető: Tiringér Károly műszaki igazgató.

Az Irodalomtörténeti Közlemények jelen füzetének alapára 7 K.
(Szorzandó a mindenkori szorzószámmal.)